

valóság

A TARTALOMBÓL

Farkas Zoltán: A társadalmi elismerés

V. Molnár László: Egy „szelíd, világító” történész
(Tardy Lajos halálának 25. évfordulójára)

Botlik József: A vasfüggöny árnyékában a határ
két oldalán (1. rész)

Győri Szabó Róbert: 1956 és a zsidókérdés
Magyarországon

Tokaji András: Félelem az ürességtől
Horror vacui

Dr. Hajdú Gergely: Az Európai Unió Horizon
2020 keretprogramjának rendszere
és várható hatása

Balogh Tibor: Rapszodikus bormustra
borkalauz nélkül

Kapronczay Katalin: Egy magyar főúr és
udvartartása a 17. században

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
5

2

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2015. február; LVIII. évfolyam 2. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: 327-8965
Fax: 327-8969
E-mail: valosag@mail.datanet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
iPress Center Hungary Zrt.
Felelős vezető
Lakatos Imre
vezéregazgató

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatónk:

Nemzeti Tehetség Program
Nemzeti Kulturális Alap

 **Nemzeti
Tehetség Program**

Nemzeti Kulturális Alap

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tökéczki László

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető
Lukács Annamária

A társadalmi elismerés

Ebben a tanulmányban főleg azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy az elismerésnek, illetve a társadalmi elismerésnek milyen szerepe és jelentősége van a társadalmi állapot meghatározásában. Az elismerés tágan értelmezett fogalmán belül, az elismerés tipizálásának révén jutunk el a társadalmi elismerés fogalmának a meghatározásához, és részletesebben a társadalmi elismeréssel foglalkozunk; valamint rámutatunk a társadalmi elismerés és a társadalmi állapot közötti összefüggésre.

A társadalmi elismerésre és következményeire vonatkozó felfogásunk egy átfogó társadalomelméletbe, az általunk kidolgozott, illetve még átdolgozás alatt álló intézményes szociológia elméletébe illeszkedik. Ezért alkalmanként majd hivatkozunk kell Társadalomelmélet című munkánk eddig megjelent fejezeteire és e tanulmány előzményeit képező tanulmányokra; és a szóban forgó elmélet bizonyos fogalmait és összefüggéseit az olvasónak ismernie kell e tanulmány jobb megértéséhez.

A jelen tanulmány különösen szorosan kapcsolódik két korábban közölt tanulmányhoz, amelyek ismeretét eleve feltételezzük. Az egyik tanulmányban a társadalmi helyzet és a társadalmi állapot fogalmával, a társadalmi helyzetek típusaival, valamint a társadalmi állapotok adott helyzetek általi meghatározottságával foglalkoztunk. (Farkas 2014) A másik tanulmányban azzal a kérdéssel foglalkoztunk, hogy milyen tényezők határozzák meg az érdekérvényesítés mértékét, illetve – az érdekérvényesítés mértékét átfogóan nézve – az adott egyén vagy csoport társadalmi állapotát. (Farkas 2013a)

(Az elismerés és a társadalmi elismerés fogalma) Az elismerés fogalma a morál- és a politikai filozófiában vált mára különösen jelentős fogalommá (ehhez lásd pl.: Weiss 2004; Rózsa 2011). A következőkben először röviden kitérünk egyrészt Nancy Fraser, másrészt Axel Honneth filozófiai elismeréseméletére, amelyekre bizonyos mértékben majd támaszkodunk az elismerés és a társadalmi elismerés fogalmának meghatározásában.

Fraser a társadalmi igazságosság két fő összetevőjeként különbözteti meg egymástól az elosztást és az elismerést, amelyek közül egyiket sem tekinti alárendelhetőnek a másiknak. (Fraser–Honneth 2003b: 3; Fraser 2003: 9, 12–13, 35) Felfogása szerint az elosztás az anyagi javak elosztását jelenti, amely a társadalom gazdasági struktúrájában gyökerezik; az elismerés viszont kulturális természetű, amely a megjelenítés, az értelmezés és a kommunikáció mintáiban gyökerezik. Az elosztás igazságtalansága az anyagi javakkal való nem kellő mértékű ellátottságban, az elismerés igazságtalansága viszont a sajátos identitás nem kellő mértékű elismerésében jelenik meg. (Fraser 2003: 13)

A Fraser által elfogadott (hagyományos Hegeli) felfogásban az elismerés olyan ideális kölcsönös viszony a szubjektumok között, amelyben az adott egyének valamennyien mint egymással egyenlőket és mégis mint egymástól különbözőket szemlélik egymást. (Fraser 2003: 10) A szóban forgó szerző szerint az elismerés a társadalmi státus megjelenése, és az elismerés szempontjából a státusra jellemző lehet vagy az egyenlőség és a kölcsönös elismerés, vagy a fölé- és alárendeltség, tehát az elismerés egyenlőtlensége, illetve az alárendelt fél elismerésének a hiánya. (I. m.: 29)

Fraser szerint az adott társadalomban azok a csoportok, amelyeket a piachoz vagy a termelési eszközökhöz fűződő viszonyaik alapján különböztethetünk meg egymástól (tehát az osztályok és az osztályokhoz hasonló csoportok), az elosztási igazságosság szempont-

jából elemezhetők; és ezekre a csoportokra az elosztási igazságtalanság lehet jellemző. Azok a csoportok viszont (pl. a homoszexuálisok), amelyeket a státus, illetve a tisztelet és a megbecsülés mértéke alapján különböztethetünk meg egymástól, az elismerési igazságosság szempontjából elemezhetők; és ezekre a csoportokra az elismerési igazságtalanság lehet jellemző. Találhatók azonban olyan csoportok is a társadalomban (pl. a nemi csoportok és a fajok), amelyek a két tiszta típus között értelmezhetők; e csoportok elvileg egyaránt elemezhetők az elosztási és az elismerési igazságosság szempontjából, és e csoportokra többé vagy kevésbé jellemző lehet mind az elosztási igazságtalanság, mind az elismerési igazságtalanság. Az ilyen összetett csoportokat egyszerre határozza meg az adott társadalom gazdasági struktúrája és kultúrája, illetve státusrendje. (Fraser 2003: 14–22)

Fraser a részvételi egyenlőség (participatory parity) érvényesítésével látja megvalósíthatónak a társadalmi igazságosságot, az elosztás és az elismerés vonatkozásában egyaránt. A részvételi egyenlőség szabálya (alapelve – F. Z.) szerint az igazságosság olyan társadalmi eljárásokat igényel, amelyek a társadalom minden (felnőtt) tagja számára lehetővé teszik, hogy mint egyenrangúak érintkezzenek egymással. E szerint egyrészt az anyagi javakat úgy kell elosztani, hogy ezáltal biztosítva legyen a résztvevők függetlensége és egyenlő beleszólása; másrészt az intézményesült kulturális mintáknak egyenlő mértékben biztosítaniuk kell valamennyi résztvevő számára a tiszteletet és a társadalmi megbecsülés elnyerésének a lehetőségét. (Fraser 2003: 36)

Fraser felfogásával szemben, Honneth az elismerést olyan átfogó erkölcsi létezőnek tekinti, amelynek az elosztás a származéka; és az elismerés fogalmát olyan átfogó fogalomnak tekinti, amely az igazságosság elemzésének egységes keretét szolgálhatja. (Fraser–Honneth 2003b: 3; Honneth 2003: 113)

A szóban forgó szerző szerint az elismerés révén megszerezhető emberi méltóság természetesen közvetlenül, a megbántás és a megvetés elemzése útján ismerhető meg. (Honneth 1997b: 97–98) Megkülönbözteti a megvetés három alapvető formáját, amelyek közül az egyik a testi bántalmazás, amely jelentős mértékben megrendíti az egyén önbizalmát és a világba vetett bizalmát. Másik formája a személyiség normatív megsértése, amikor az adott egyént kizárják bizonyos jogok birtoklásából, illetve gyakorlásából. A jogtól való megfosztás tapasztalata az önbecsülés hanyatlásához vezet, az adott egyén elveszti azt a képességét, hogy önmagához mint minden embertársával egyenjogú partnerhez viszonyuljon. Harmadik formája az egyén társadalmi értékességének a megsértése, amikor az adott egyént kevésbé értékesnek tekintik. A leértékelés tapasztalata az önértéktudat hanyatlásához vezet, elvesz annak az esélye, hogy az egyén önmagát értékes és megbecsült lénynek tekintse. (Honneth 1997b: 100–102; Honneth 1997c: 159–160)

Honneth szerint a megbántás három formájának megfelelően az elismerés három formája egyrészt az érzelmi támogatás, illetve a szeretet, másrészt a jogi elismerés, harmadrészt (a korábbi változat szerint) az alternatív életmódok elismerése, illetve a szolidaritás. (Honneth 1997b: 104–106; Honneth 1997c: 162) A szóban forgó szerző az elismerés harmadik típusának később már a teljesítmény elismerését tekinti. (Honneth 2003: 140–141) Az elismerésnek e három formája biztosíthatja, hogy az egyének biztosak lehetnek méltóságukban és sértetlenségükben.

Honneth a modern kapitalista társadalmat mint intézményesített elismerési rendet értelmezi, amelyben tipikusan meg lehet különböztetni három elismerési szférát. Az egyik elismerési szféra a magán- vagy intim szféra, amely főleg a család intézményesített rendjét jelenti; e szférában a gondoskodás és a szeretet elismerési elve tekinthető érvényesnek, amely az egyének testi és lelki szükségleteinek a kielégítésére irányul. A másik elismerési szféra a jog szférája; e szférában a jogi egyenlőség elismerési elve te-

kinthető érvényesnek, amely az egyének jogi egyenlőségének a megteremtésére irányul. A harmadik elismerési szféra tulajdonképpen a munkamegosztás szférája; e szférában a teljesítmény elismerésének az elve tekinthető érvényesnek, amely az egyéni teljesítmény szerinti megbecsülésre irányul. Az első szférában intim kapcsolatok, a másodikban jogi viszonyok, a harmadikban úgynevezett laza kötésű társadalmi viszonyok fűzik össze az adott egyéneket. (Honneth 2003: 138–142)

E rövid ismertetés után rátérünk az elismerés fogalmának az általunk kidolgozott, illetve részben még átdolgozás alatt álló intézményes szociológia elméletébe illeszkedő meghatározására. Az elismerés tágan értelmezett fogalmán belül, az elismerés tipizálásának a révén jutunk el a társadalmi elismerés fogalmának a meghatározásához, és részletesebben majd a társadalmi elismeréssel foglalkozunk.

A legtágabb értelemben az elismerés lehet csupán személyes természetű is, bizonyos értékekre és szabályokra való tekintet nélkül. Például egy adott egyén esetleg elismerésre érdemesnek tarthatja valakinek a testsúlyát vagy hajának a színét, arra való tekintet nélkül, hogy az egyének adott körében létezik vagy nem létezik olyan szabály, amely e tulajdonságokhoz valamilyen pozitív következményt kapcsol. E nagyon tág értelmezéshez képest szűkebben, eleve csak bizonyos szabályok, valamint e szabályok által kifejezett értékek vonatkozásában beszélünk elismerésről. Az elismerés két szereplője elvileg az elismerő fél, illetve az elismerő egyén (vagy csoport) és az elismert vagy elismerendő fél, illetve az elismert vagy elismerendő egyén (vagy csoport).

Az elismerést mi valóságos létezőként határozzuk meg, amely az elismerő fél cselekvésében valósul meg. Az elismerés fogalmát azonban használhatjuk értékelő fogalomként is; az elismerés értékelő fogalma nem önmagában a valóságos elismerést fejezi ki, hanem a valóságos elismerést a kifejezett értékek, illetve ezen értékeknek megfelelő és feltételezett szabályok alapján kívánatos elismeréshez viszonyítva értékeli. Úgy tűnik, hogy Fraser, valamint Honneth fentebb ismertetett elismerésfogalma – mint morálfilozófiai fogalom – inkább ilyen értékelő fogalomnak tekinthető. Mi viszont – mint már említettük – az elismerést vagy annak a hiányát, illetve az elismerés mértékét valóságos létezőként határozzuk meg, de majd később szót ejtünk az elismerés értékelő fogalmáról is.

Az elismerés az elismert egyén (vagy csoport) adott tulajdonságának és/vagy teljesítményének mint a szükségletkielégítés összetevőjének a kifejezett tudomásulvétele és pozitív értékelése, az ehhez szabályosan kapcsolódó pozitív következmények érvényesítésére irányuló szándékkal.

Az elismerés önmagában csupán közlés, az elismerő fél az elismerő cselekvéssel azt jelzi, hogy (1) nézete szerint az elismerendő egyén (vagy csoport) rendelkezik bizonyos tulajdonsággal vagy teljesítménnyel, (2) nézete szerint az adott tulajdonsághoz vagy teljesítményhez az érvényesnek tekintett értékek és szabályok szerint kapcsolódik bizonyos pozitív következmény mint juttatás vagy jutalom, amelynek elnyerésére az elismerendő egyén jogosult, és (3) az elismerő fél kötelezettségének megfelelően hajlamos elősegíteni e következmény megvalósulását.

Az adott tulajdonsághoz vagy teljesítményhez szabályosan kapcsolódó pozitív következményt vagy következményeket, és az elismerő fél e következmény vagy következmények megvalósítására irányuló cselekvéseit általában véve már nem az elismerés alkotórészeinek tekintjük; tehát ilyen értelemben az elismeréshez kapcsolódó pozitív következményről vagy következményekről is beszélhetünk. Azonban majd később látjuk, hogy az általunk közösségi elismerésnek nevezett elismerés esetében az elismerés és a pozitív következmény megvalósulása elvileg sem válik el határozottan egymástól.

Parsons és Shils rámutat arra, hogy az elosztás történhet tulajdonító vagy teljesítményjellegű szempontok alapján; az egyének vagy azért tesznek szert bizonyos társadalmi

javakra, mert rendelkeznek bizonyos tulajdonságokkal, vagy azért, mert megfelelő teljesítményeket nyújtanak. (Parsons–Shils 1962b: 205–206) Az elismeréshez kapcsolódó pozitív következmények lehetnek juttatások vagy jutalmak; az elismerendő egyén bizonyos tulajdonságaihoz jellemzően juttatások, bizonyos teljesítményeihez viszont jutalmak kapcsolódhatnak szabályos következményekként. Tehát adott tulajdonságánál (pl. nemi hovatartozás, életkor, beosztás, képzettség stb.) fogva a juttatásra eleve jogosult az adott egyén, cselekvéseitől, illetve teljesítményétől viszonylag függetlenül. A jutalomra viszont általában cselekvése, magatartása, illetve teljesítménye révén válhat jogosulttá az adott egyén, attól függően, hogy e tekintetben mennyiben felel meg a rá vonatkozó szabályoknak. Azonban e létezők, és az e létezőkhöz szabályosan kapcsolódó következmények valójában részben összefonódhatnak egymással. Az adott egyén múltbeli vagy várható jövőbeli teljesítményével összefüggésben valamilyen tulajdonságához is kapcsolódhat jutalom. Például bizonyos értelemben jutalmazhatják a szakmai felkészültséget is, de egyrészt bizonyos teljesítmény formájában mérve az adott egyén felkészültségét; másrészt arra való tekintettel jutalmazták a felkészültséget, hogy az adott felkészültség az egyén múltbeli teljesítményének az eredménye és/vagy bizonyos jövőbeli teljesítményekre teszi alkalmassá az adott egyént.

Az elismerés egyik – fentebb harmadikként említett – ismertetőjegye szerint az elismerő cselekvés nemcsak az elismerő fél vélekedését vagy tudását fejezi ki arról, hogy az elismerendő egyén rendelkezik bizonyos tulajdonsággal vagy teljesítménnyel, és nemcsak azt, hogy ezáltal az adott egyén jogosult bizonyos juttatásra vagy jutalomra; hanem kifejezi az elismerő fél szándékát is arra, hogy az e tekintetben releváns szabályok szerinti kötelezettségének megfelelően elősegíti az elismerendő fél jogosultságának az érvényesülését és a pozitív következmény megvalósulását. Például ha egy adott vezető elismeri az egyik beosztott újonnan megszerzett képesítését vagy tudományos fokozatát, nemcsak azt jelzi, hogy erről tudomása van, hanem azt is, hogy szándékában áll intézkedni abban a vonatkozásban, hogy az adott beosztottat – az idevonatkozó szabályoknak megfelelően – magasabb fizetési kategóriába sorolják és felemeljék a beosztott fizetését.

Az elismerés valójában olyan változatos létező, amely az egyes esetekben egymáshoz képest jelentősen különböző természetű lehet, még akkor is, ha – ahogyan fentebb említettük – eleve eltekintünk a csupán személyes természetű elismeréstől. Az intézményes szociológia elméletében általában a szükségletkielégítés tartalmi összetevői képezik a legfőbb „kulcsot” a változatos létezők különböző típusainak a meghatározásához, és itt is e szerint különböztethetjük meg az elismerés fő típusait.¹ Tehát különbséget teszünk az elismerés három típusa: a testiségi, a közösségi és a társadalmi elismerés között.² Minket a társadalmi elismerés érdekel, a testiségi és a közösségi elismeréssel csak röviden és főleg arra való tekintettel foglalkozunk, hogy ehhez képest jobban rávilágítsunk a társadalmi elismerés természetére.

Az általunk testiségi elismerésnek nevezett elismerés nagyrészt azonos a Honneth által megkülönböztetett egyik típussal, amelyet ő érzelmi támogatásnak vagy szeretetnek nevez; azonban – úgy tűnik – Honneth e tekintetben nem tesz különbséget csupán a testi szükségletek kielégítését elősegítő elismerés és a lelki szükségletek kielégítését elősegítő elismerés között. (Honneth 1997b: 104; Honneth 1997c: 162) A *testiségi elismerés* annak az elismerése, hogy az adott egyén egy ember, és mint ember, testében és alapvető testi szükségletei kielégítésében sérthetetlen. A testiségi elismerés az emberi mivolt mint tulajdonság elismerése, az elismerendő egyén más tulajdonságaitól és teljesítményeitől viszonylag függetlenül. A testiségi elismeréshez kapcsolódó pozitív következmény egyrészt a tartózkodás attól, hogy az adott egyént testileg bántalmazzák, valamint az adott egyén

védelmzése a mások általi testi bántalmazástól; másrészt az egyén ellátása alapvető testi szükségleteinek az objektív tárgyaival (étel, ital, tér a mozgáshoz stb.).

A *közösségi elismerés* az elismert egyén adott tulajdonságának vagy teljesítményének mint az egyének adott körében a lelki szükséglet tárgyának a kifejezett tudomásulvétele és pozitív értékelése, az ehhez szabályosan kapcsolódó pozitív következményeknek mint az elismert fél számára a lelki szükségletek tárgyainak az érvényesítésére irányuló szándékkal.

A közösségi elismerés esetében az elismerés és a juttatás vagy jutalmazás elvileg sem válik el határozottan egymástól. Az egyéneknek ugyanis szükségletük irányul – a szűkebb szükségletfogalom értelmében is³ – a megbecsülésre, amely egyrészt a magas önértékelésre, önbecsülésre, másrészt mások elismerésének, megbecsülésének az elnyerésére irányul (Maslow 1987: 21–22). Tehát a közösségi elismerés, illetve az elismerés alkotórészét képező pozitív értékelés kifejezése önmagában is személyes jutalom az elismerendő egyén számára, viszonylag attól függetlenül, hogy az elismeréshez milyen további juttatások és/vagy jutalmak kapcsolódnak. Közösségi elismerésről beszélhetünk például, ha egy baráti társaságban, amelynek tagjai rendszeresen együtt futballoznak, a társaság valamely tagját közöttük a legjobb játékosnak tartják, és a játék során ennek megfelelően jelentős szerepet szánnak neki.

A Honneth által megkülönböztetett – és fentebb említett – jogi elismerés és a teljesítmény elismerése fogalmaink szerint lehet közösségi elismerés is, de valójában főleg az alább tárgyalandó társadalmi elismerésnek tekinthető. Mint említettük, minket a társadalmi elismerés érdekel, tehát a következőkben a társadalmi elismeréssel foglalkozunk részletesebben.

A társadalmi elismerés az elismert egyén (vagy csoport) adott tulajdonságának vagy teljesítményének mint az egyének (vagy csoportok) adott körében a szükségletkielégítés eszközének és/vagy feltételének a kifejezett tudomásulvétele és pozitív értékelése, az ehhez szabályosan kapcsolódó pozitív következményeknek mint az elismert fél számára a szükségletkielégítés előfeltételeinek az érvényesítésére irányuló szándékkal.

A társadalmi elismerés az elismerendő egyén számára a szükségletkielégítés feltétele, esetleg a szükségletkielégítés eszköze; és az elismerő egyén vagy egyének is mint számukra a szükségletkielégítés feltételét vagy eszközét ismerik el az elismerendő egyén tulajdonságát vagy teljesítményét. Tehát a társadalmi elismerés nem közvetlenül szolgálja az elismerendő egyén szükségleteinek a kielégítését; és elvileg önmagában, a hozzá kapcsolódó instrumentális juttatástól vagy jutalomtól eltekintve a társadalmi elismerésnek nincs jelentősége az elismert egyén számára. A társadalmi elismeréshez az elismerendő egyének érdeke fűződik; és a társadalmi elismerés megvalósulása az adott szubjektum érdekének az érvényesülését jelenti, amennyiben az elismerő fél képes befolyásolni, és az elismeréshez kapcsolódóan ténylegesen befolyásolja a szubjektum érdekének az érvényesülését.⁴

A társadalmi elismerést – tényleges funkciója révén – meghatározó szabályrendszer szempontjából különbséget tehetünk az intézményes elismerés és az erkölcsi elismerés között (és ezzel a megkülönböztetéssel csak a társadalmi elismerés esetében foglalkozunk). Az *intézményes társadalmi elismerés* esetében intézmények határozzák meg a releváns tulajdonságokat és a cselekvések bizonyos vonatkozásait mint teljesítményeket, valamint azokat a létezőket, amelyek e tulajdonságok és teljesítmények mutatóinak tekinthetők; és intézmények határozzák meg az adott tulajdonságokhoz vagy teljesítményekhez kapcsolódó juttatásokat vagy jutalmakat is. Ebben az esetben az elismerő felet az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének, valamint általuk az ellenőrzés és a pozitív következmények érvényesítésének a jogosultságával felruházott további egyének alkot-

hatják; valamint intézményesen szabályozott és meghatározott, hogy ezen egyének mennyiben és milyen módon járulhatnak hozzá a pozitív következmények érvényesítéséhez.⁵

Intézményes társadalmi elismerésről beszélhetünk például, ha a települési önkormányzat adott hivatalának az illetékes előadója kifejezetten tudomásul veszi az adott állampolgár jogosultságát az általa igényelt segélyre vagy támogatásra, és az előadó közli vele a szándékát a segély vagy támogatás folyósítására. Intézményes társadalmi elismerés, ha az egyetem tanulmányi hivatala, illetve a hivatal adott munkatársa közli az egyetemi hallgatóval, hogy teljesítette az egyetemi diploma megszerzésének a követelményeit, és az adott munkatársnak szándékában áll intézkedni a diploma kiállítására és átadására.

Az *erkölcsi társadalmi elismerés* esetében erkölcsi szabályok határozzák meg a releváns tulajdonságokat és a cselekvések bizonyos vonatkozásait mint teljesítményeket, valamint azokat a létezőket, amelyek e tulajdonságok és teljesítmények mutatóinak tekinthetők; és bizonyos mértékben erkölcsi szabályok írják elő az adott tulajdonságokhoz vagy teljesítményekhez kapcsolódó juttatásokat vagy jutalmakat is. Azonban az erkölcsi elismerés esetében az elismert tulajdonsághoz vagy teljesítményhez – a helyeslésen vagy a helytelenítésen túl – esetlegesen kapcsolódnak bizonyos juttatások vagy jutalmak. Ebben az esetben az elismerő felet általában alkotják az adott társadalmi csoport tagjai, akik közül egyesek esetlegesen fejezik ki elismerésüket vagy lenézésüket, illetve megvetésüket.

Erkölcsi társadalmi elismerésről beszélhetünk például, ha egy üzemben vagy irodában az adott dolgozót általában a munkatársak a legjobb szakembernek tartják, és ezt alkalmanként kifejezésre is juttatják. Ezért ha adott alkalommal esetleg a vezetés kikérné az üzem vagy iroda alkalmazottainak a véleményét arról, hogy kit tartanának közülük érdemesnek a jutalmazásra, az alkalmazottak az adott dolgozót javasolnák jutalmazásra. Erkölcsi társadalmi elismerés, ha az adott dolgozót általában a munkatársak együttműködésre hajlamos és segítőkész munkatársnak tartják, és ezt alkalmanként kifejezésre is juttatják. Ezért ha adott alkalommal az adott dolgozónak lenne szüksége a munkatársak segítségére, erre nagy valószínűséggel számíthat. Annak megfelelően, ahogyan máshol meghatároztuk az intézményes erkölcs mint kvázi-intézmény fogalmát⁶, az intézményes elismerés és az erkölcsi elismerés között értelmezhető a *kvázi-intézményes elismerés*, amely elvileg nem tekinthető intézményes elismerésnek, de valójában az intézményes elismeréshez hasonlóan működik.

Annak megfelelően, ahogyan máshol megkülönböztettük egymástól az emberi élet fő szféráit⁷, az elismerés általunk megkülönböztetett különböző típusai elvileg az emberi élet különböző szféráiban érvényesülnek, illetve valósulnak meg.⁸ A testiségi elismerés elvileg a magánélet szférájában (valamint a magánélet és a közösségi élet vagy a társadalmi élet szférájának a határterületén) érvényesül, a kényszerű élet szférájában viszont (többé vagy kevésbé) nem érvényesül a testiségi elismerés sem. Azonban a közösségi és a társadalmi élet szférájában nagyrészt eleve feltételezzük a testiségileg elismert egyéneket; elvileg csak olyan egyének körében lehetséges közösségi és társadalmi élet, akik kizártnak tekintik egymás között a testi kényszerítést és a testi erőszakot.⁹

Elvileg a közösségi elismerés a közösségi élet szférájában, a társadalmi elismerés a társadalmi élet szférájában érvényesülhet, illetve valósulhat meg. Tehát elvileg a társadalmi élet szférájában a közösségi elismerésnek nincs jelentősége; illetve fordítva, a közösségi élet szférájában a társadalmi elismerésnek nincs jelentősége. A valóság azonban e tekintetben is összetettebb ahhoz képest, ahogyan azt az elmélet elvont szintjén figyelembe vehetjük. A valóságban a társadalmi elismerés és a közösségi elismerés bizonyos mértékben áthathatja egymást, amire csak az elmélet eklektikus szintjén lehetünk tekintettel.¹⁰

A társadalmi elismerés a valóságban részben közösségi elismerést is jelenthet, illetve a társadalmi elismeréstől való megfosztottság részben a közösségi elismerés hiányát is

jelentheti. Visszaulva az egyik korábbi példára, ha egy üzemben vagy irodában az adott dolgozót általában a munkatársak a legjobb szakembernek tartják, és ezt alkalmanként kifejezésre is juttatják, ez valójában általában a munkatársak és az adott dolgozó számára lehet közösségi természetű elismerés is. Ezzel ellentétben, a társadalmi elismerés és a közösségi elismerés a valóságban ellent is mondhat egymásnak; a társadalmilag elismert tulajdonságért vagy teljesítményért az egyénnek közösségi megvetésben is része lehet. Például a hivatalos kitüntetésben részesülő dolgozóra a munkatársai esetleg úgy tekintenek mint a vezetés kedvencére, akit túlalkalmazkodása miatt közösségi szempontból megvetnek.

Az intézményes szociológia elméletének az elvont szintjén az intézményes társadalmi elismerést vehetjük teljes mértékben figyelembe, és ezen a szinten eleve feltételezzük, hogy az erkölcsi társadalmi elismerés az intézményes társadalmi elismerést tükrözi. Az elmélet engedményes szintjén vehetjük figyelembe az erkölcsi társadalmi elismerés esetleges eltérését az intézményes társadalmi elismeréstől. A társadalmi élet szférájában a társadalmi elismerés és a közösségi elismerés részbeni összefonódására, valamint a testiségi elismerés érvényesülésének a hiányosságai miatt a testi kényszerítés és a testi erőszak esetleges előfordulására már csak az elmélet eklektikus szintjén lehetünk tekintettel.

Tehát mi az elismerést, és ezen belül a társadalmi elismerést valóságos létezőként határoztuk meg, amely az elismerő fél cselekvésében valósul meg, és amely különböző mértékű lehet. A társadalmi elismerés fogalma ilyen értelemben a társadalmi jelenségek, illetve a társadalmi jelenségek bizonyos vonatkozásainak részben a magyarázatára, részben a leírására szolgálhat. Fentebb említettük azonban, hogy az elismerés fogalmát használhatjuk értékelő fogalomként is; az elismerés értékelő fogalma nem önmagában a valóságos elismerést fejezi ki, hanem a valóságos elismerést a kifejezett értékek, illetve ezen értékeknek megfelelő és feltételezett szabályok alapján kívánatos elismeréshez viszonyítva értékeli; ezt a kívánatos elismerést, amennyiben társadalmi elismerésről van szó, normatívált társadalmi elismerésnek is nevezhetjük.

A *normatívált társadalmi elismerés* olyan ideális társadalmi elismerés, amely megfelel a kutató által feltételezett értékeknek és szabályoknak. Ahhoz hasonlóan, ahogyan máshol (Farkas 2013b), a rendi helyzet fogalmának a meghatározásánál volt szó róla, a feltételezett értékek és szabályok megfogalmazása során támaszthatunk kevésbé szigorú vagy szigorúbb követelményeket a normatívált elismeréssel, valamint ezáltal a valóságos elismeréssel szemben; ennek megfelelően kisebb vagy nagyobb mértékű eltéréseket fogunk tapasztalni a normatívált elismerés és a valóságos elismerés között. Kevésbé szigorú követelményeket támasztunk a normatívált elismeréssel szemben, ha a legalább névlegesen, kifejezetten megfogalmazva a valóságban is érvényes szabályok (pl. bizonyos jogszabályok vagy szervezeti szabályok.) szerinti elismerést tekintjük ideális, illetve normatívált elismerésnek.

A legszigorúbb követelményeket akkor támasztjuk az normatívált elismeréssel, valamint ezáltal a valóságos elismeréssel szemben, ha a – a kutató feltételezése szerint – teljes mértékben legitim intézményes szabályrendszernek megfelelő elismerést tekintjük ideális, illetve normatívált elismerésnek; és ebben az esetben a vizsgált társadalmi csoportokban, társadalmakban általában igen nagy mértékű eltéréseket fogunk tapasztalni a normatívált elismerés és a valóságos elismerés között.¹¹ Ilyen szigorú értelemben a normatívált társadalmi elismerés olyan ideális társadalmi elismerés, amely megfelel a társadalmi igazságosságnak mint általános értéknek. Itt csak röviden utalunk arra, hogy az igazságosság fogalmát a Rawls által meghatározott értelemben használjuk, amely szerint azokat az elveket vagy értékeket tekinthetjük az igazságosság elveinek vagy értékeinek,

„amelyeket szabad és ésszerűen gondolkodó, saját érdekeik előmozdítására törekvő személyek az egyenlőség kiinduló helyzetében jóváhagynának egyesülésük alapvető feltételeinek meghatározásaként”. (Rawls 1997: 30–31)

Szükségesnek tartjuk itt is hangsúlyozni, hogy teljes mértékben legitim intézményes szabályrendszer feltételezésével tulajdonképpen közösségi intézményeket állítanánk min-taként, elérendő ideálként az adott társadalom elé, amelyeknek a társadalmi csoportok (részben a társadalmi egyesületek kivételével), illetve e csoportok intézményei (részben a belső fedezetű intézmények kivételével) rendszerint nem felelhetnek meg. Ez egyértelműen idealisztikus értékelését jelentené a valóságos társadalmi elismerésnek, mert egy társadalom elvileg nem működhet úgy, mintha közösség lenne.¹²

Az elismerés alapvető jelentőségű az egyének személyiségének a kialakulása és személyiségük épségének a megőrzése szempontjából. Az adott egyén személyiségének egysége és épsége nagyrészt a más egyének részéről tapasztalt elismeréstől függ. (Honneth 1997b: 98–99, 108; Honneth 1997c: 154, 159; Fraser 2003: 10) „Az egyes ember nézőpontjából a társadalmi leértékelés tapasztalatával tipikus módon a személyes önbecsülés vesztesége is bekövetkezik...” (Honneth 1997b: 102) Felfogásunk szerint elvileg a testiségi és a közösségi elismerés van hatással az egyén személyiségének az épségére. Azonban, mivel a valóságban részben összefonódik a társadalmi és a közösségi elismerés, valójában a társadalmi elismerés is jelentős mértékben befolyásolhatja az egyének személyiségét, illetve személyiségük épségét.

(A társadalmi elismerés és a társadalmi állapot) Ahhoz hasonlóan, ahogyan Fraser különbséget tesz az elismerés és az elosztás között (Fraser 2003: 9, 12–13, 35), fogalmilag megkülönböztetjük egymástól a társadalmi elismerést és a társadalmi javak elosztását, illetve az adott egyén társadalmi elismertségét és a társadalmi javakkal való ellátottságát vagy társadalmi állapotát. E megkülönböztetéssel összefüggésben felmerül az a kérdés, hogy eleve elismerés révén lehet-e hozzájutni a társadalmi javakhoz, illetve milyen összefüggés van az elismerés és a társadalmi állapot között?

E kérdés megválaszolásához mindenképp különbséget kellett tennünk a testiségi, a közösségi és a társadalmi elismerés között. A testiségi elismerés elvileg a magánélet szférájában (valamint a magánélet és a közösségi élet vagy a társadalmi élet szférájának a határterületén) érvényesül és közvetlenül nincs hatással a társadalmi állapotra; de azt is említettük, hogy a testi kényszerítés és a testi erőszak kizárása vonatkozásában a testiségi elismerés megvalósulása a társadalmi élet előfeltétele. A közösségi elismerés elvileg nincs hatással a társadalmi állapotra, de valójában – mint említettük – a társadalmi elismerés és a közösségi elismerés nem válik el élesen egymástól, amelyre az elmélet eklektikus szintjén lehetünk tekintettel. A társadalmi élet szférájában elvileg a társadalmi elismerés érvényesülhet, illetve valósulhat meg; tehát elvileg a társadalmi elismerés van hatással az érdekérvényesítés mértékére, illetve a társadalmi állapotra.

A társadalmi helyzet és a társadalmi állapot fogalmával (újabban) a már hivatkozott tanulmányban foglalkoztunk. (Farkas 2014) Ott két különböző fogalmat vezettünk be egyrészt a társadalmi helyzet, másrészt a társadalmi állapot kifejezéssel jelölve. Eszerint a *társadalmi helyzet* az adott egyén (vagy csoport) helyzete a társadalmi viszonyok mint érdekviszonyok és társadalmi erőviszonyok rendszerében. A *társadalmi állapot* fogalma viszont általában fejezi ki az érdekérvényesítés mértékét, az adott társadalmi csoportban vagy társadalmi életszférában az egyén érdekeinek egészét figyelembe véve és mások érdekei érvényesülésének a mértékéhez viszonyítva. Ehhez kapcsolódva foglalkoztunk a társadalmi állapot meghatározó tényezőivel, amely szerint a társadalmi helyzet alapvetően meghatározza az adott egyén (vagy csoport) társadalmi állapotát. (Farkas 2013a)

A társadalmi helyzet, valamint ezzel összefüggésben a társadalmi állapot további meghatározó tényezői nagyrészt a társadalmi elismerés meghatározása révén határozzák meg az adott egyén (vagy csoport) társadalmi állapotát.

A társadalmi elismerésnek annyiban lehet egyáltalán jelentősége a társadalmi állapot meghatározásában, amennyiben az adott egyén vagy csoport egy másik egyén vagy csoport döntésének és a javak elosztására irányuló cselekvésének a következményeként juthat hozzá az adott társadalmi javakhoz, és a javak elosztását intézmények határozzák meg, amelyek bizonyos tulajdonságok és/vagy teljesítmények függvényében teszik szabályosan elérhetővé az adott javakat. Amennyiben e körülmények adottak, elvileg a következő két esetet különböztethetjük meg egymástól azzal összefüggésben, hogy a társadalmi intézmények tényleges funkcióik révén határozzák meg a javak elosztását; azaz a javak elosztása nem feltétlenül felel meg azon intézményes szabályoknak, amelyek az elosztást meghatározzák.¹³

Az egyik tipikus eset, hogy az elosztó egyénnek vagy csoportnak érdekében és szándékában áll szabályosan, az intézményes szabályokban előírt tulajdonságok és/vagy teljesítmények függvényében hozzájuttatni az elismerendő egyént a javakhoz; tehát az adott egyén szabályosan és az elismerés révén juthat hozzá az adott javakhoz, amennyiben az elosztó egyén vagy csoport megfelelő információkkal rendelkezik az adott egyén elismerendő tulajdonságairól és/vagy teljesítményeiről. Ebben az esetben az elismerés és a társadalmi állapot normative megfelel egymásnak, valamint az elismerés megfelel – az adott szabályok szerint – az adott egyén tulajdonságainak és/vagy teljesítményeinek; az adott egyén olyan mértékben részesül bizonyos juttatásokban vagy jutalmakban, amilyen mértékben valóságos tulajdonságai és teljesítményei alapján szabályosan részesülnie kell, amennyiben az adott tulajdonságok és teljesítmények mutatói megfelelően tükrözik a valóságot.

A másik tipikus eset, hogy az elosztó egyénnek vagy csoportnak valójában nem áll érdekében és szándékában szabályosan, a (névlegesen vagy nagyrészt valójában is érvényesnek tekinthető) szabályokban előírt tulajdonságok és/vagy teljesítmények függvényében hozzájuttatni az egyént a javakhoz; azonban rendszerint ebben az esetben is érdekében és szándékában áll azt a látszatot kelteni, hogy az elosztás megfelel a szabályoknak. Ebben az esetben is van jelentősége az elismerésnek, de az elismerés eleve hamis; az elismerő fél arra való tekintettel ismeri el vagy nem ismeri el az adott egyént, illetve az egyén adott tulajdonságát vagy teljesítményét, hogy valójában, az adott egyén tulajdonságaitól és/vagy teljesítményeitől viszonylag függetlenül, milyen mértékben szándékozik hozzájuttatni a javakhoz. Az elismerés ebben az esetben is megfelel a társadalmi állapotnak, de az elismerés nem fejezi ki megfelelően az elismerendő egyén valóságos tulajdonságait és/vagy teljesítményeit, és az elismerés nem felel meg az elismerésre és a javak elosztására vonatkozó szabályoknak.

Az elismerés (a pozitív elismerés) lehet szándékosan hamis, amikor az elismerő fél valódi nézete szerint az elismert fél valójában nem rendelkezik az adott tulajdonsággal vagy teljesítménnyel, amelyhez szabályosan bizonyos pozitív következmény kapcsolódik; illetve nézete szerint a valóságos tulajdonsághoz vagy teljesítményhez szabályosan nem kapcsolódik az adott következmény, amelyet az elismerő fél kifejezetten (valóságos nézete ellenére) indokoltnak tart, de az elismerő fél hajlamos elősegíteni a pozitív következmény (juttatás vagy jutalom) megvalósulását. Például egy pályázat elbírálói valójában tudják, hogy az adott pályázó nem felel meg a pályázati kiírásban velem szemben támasztott követelményeknek, de az elbírálóknak eleve szándékukban áll a pályázót hozzájuttatni az adott álláshoz vagy támogatáshoz; ezért elismerik, hogy a pályázó meg-

felel a vele szemben támasztott követelményeknek. Az elismerés lehet nem szándékosan is hamis, amikor az elismerő fél (érdekein alapuló) elfogultsága és/vagy tájékoztatlansága eleve megakadályozza az adott egyént az elismerendő fél valós tulajdonságainak és/vagy teljesítményének a tárgyyszerű értelmezésében. E két esetet a válóságban nehéz egymástól megkülönböztetni, mert az elismerő fél általában elfogulatlan és tájékozottan igyekszik mutatkozni, függetlenül attól, hogy tudatában van vagy nincs saját elfogultságának és tájékoztatlanságának.

A fentiekhez hasonlóan, az elismerés hiánya (a negatív elismerés) is lehet szándékosan hamis vagy nem szándékosan hamis. Az elismerő fél annak ellenére is megfoszthatja az elismerendő egyént az elismeréstől, hogy valójában úgy gondolja, a szabályok szerint el kellene ismernie. A fenti példa ellenkező oldala, amikor egy pályázat elbírálói valójában tudják, hogy az adott pályázó megfelel a pályázati kiírásban vele szemben támasztott követelményeknek, de eleve szándékukban áll a pályázót elzárni attól, hogy az adott álláshoz vagy támogatáshoz hozzájusson; ezért kifejezett állásfoglalásuk szerint a pályázó nem felel meg (vagy más pályázókhoz képest kevésbé felel meg) a vele szemben támasztott követelményeknek. Azonban az elismerő fél nem szándékosan is megfoszthatja az elismerendő egyént a megfelelő elismeréstől, amennyiben elfogultsága és/vagy tájékoztatlansága eleve megakadályozza az adott egyént az elismerendő fél valós tulajdonságainak és/vagy teljesítményeinek a tárgyyszerű értelmezésében.

Tehát általában nagyrészt társadalmi elismerés révén lehet hozzájutni a társadalmi javakhoz; következésképpen adott társadalmi jószág megszerzésére irányuló érdek fontos összetevője a társadalmi elismerés elnyerésére irányuló érdekösszetevő. Mivel az elismerés folyamatában az elismerő fél bizonyos mutatók révén állapítja meg vagy méri az elismerendő egyén bizonyos tulajdonságát vagy teljesítményét, az elismeréshez fűződő érdekösszetevő nagyrészt nem, illetve nem feltétlenül az adott tulajdonság megszerzésére vagy az adott teljesítmény megvalósítására, hanem közvetlenebbül az adott mutatók teljesítésére irányul. Amennyiben az elismerendő tulajdonságnak vagy teljesítménynek nincsenek viszonylag egyértelmű mutatói, és az elismerő fél nagyrészt szabadon értékeli e vonatkozásban az elismerendő felet, az elismerés elnyerésének a megfelelő módja az elismerő fél elvárásaihoz való feltétlen alkalmazkodás, az elismerendő tulajdonságtól vagy teljesítménytől viszonylag függetlenül.

Például egyéni teljesítménybérben a bedolgozott normaóra megállapítása révén mérik az adott munkás teljesítményét. Így a munkás érdeke nagyrészt vagy döntően nem a tényleges munkavégzés során a több és jobb minőségű munkára, hanem a munkanormák lazítására, a jobb munkák megszerzésére stb. irányul. (Farkas 2011b: 28–32) Másik példával élve, a tudományos teljesítményt nagyrészt a publikációk számával és az adott szerző munkáira való hivatkozások számával mérik. Így a tudományos kutató érdeke nagyrészt vagy döntően nem jelentős tudományos teljesítmény elérésére, hanem publikációi számának a növelésére, valamint olyan társadalmi hálózat kialakítására irányul, amelynek tagjai egymásra hivatkoznak.

Azon egyének vagy csoportok, akik – mivel másokkal szemben e vonatkozásban hatalommal rendelkeznek – maguk döntik el az elosztható társadalmi javakból való részesedésüket, az intézményes elismeréstől függetlenül jutnak hozzá a társadalmi javakhoz, hiszen önmagukat kellene elismerniük. Azonban általában ebben az esetben is jelentőséget tulajdonítanak az erkölcsi elismerésnek; azaz annak, hogy mások erkölcsileg elismerjék, bizonyos értékeknek és szabályoknak megfelelően jutottak vagy jutnak hozzá a társadalmi javakhoz. Például a vállalkozások tulajdonosai – bizonyos keretek között – maguk határozzák meg részesedésüket a nyereségből, vagy az országgyűlési

képviselők tulajdonképpen maguk határozzák meg saját fizetésüket; ehhez elvileg nincs szükségük sem a vállalkozóknak az alkalmazottak részéről az elismerése, sem az országgyűlési képviselőknek az állampolgárok részéről az elismerésre. A valóságban azonban a szóban forgó egyének vagy csoportok általában fontosnak tartják, hogy az elosztás által érintett más egyének erkölcsileg elismerjék az előbbieik jogosultságát a javakra, ami egyrészt bizonyos mértékben korlátozhatja őket a javak megszerzésében, másrészt és főleg az ideológiában hangsúlyt fektetnek az erkölcsi elismerés kialakítására.

A társadalmi elismerés fogalmához kapcsolódva, fentebb bevezettük a normatívált társadalmi elismerés fogalmát. Amennyiben a valóságos társadalmi elismerést értékelni szeretnénk a normatívált elismeréssel összevetve, szoros összefüggést vehetünk észre az elismerés és a máshol (Farkas 2013b) tárgyalt rendi helyzet között. Felfogásunk szerint a rendi helyzet a feltételezett általános intézményes szabályrendszerben az adott egyén vagy csoport által elfoglalható intézményes helyzethez képest az adott egyén vagy csoport valóságos intézményes helyzete, illetve a két helyzet közötti eltérés, a szubjektum érdekeire vonatkoztatva.

A rendi helyzet – a társadalmi helyzettel összefüggésben – meghatározza a normatívált elismeréshez képest az adott egyén (vagy csoport) kisebb vagy nagyobb mértékű társadalmi elismerését; és részben ezáltal határozza meg az adott egyén (vagy csoport) társadalmi állapotát.

Az adott szubjektum (egyéni vagy csoport) érdekeinek a megvalósítása szempontjából a rendi helyzet két legfontosabb vonatkozása egyrészt az, hogy az adott rendi helyzetben valójában milyen intézményes szabályokat érvényesítenek – végül is az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének, de nagyrészt megbízottaikon keresztül – az adott szubjektummal szemben; másrészt az, hogy e szabályokra, és e szabályokkal összefüggő értékekre tekintettel a szubjektum adott tulajdonságát, cselekvését vagy magatartását mennyiben értékelik a szabályoknak és az értékeknek megfelelő tulajdonságként, cselekvésként vagy magatartásként. A társadalmi elismerés főleg e két vonatkozásban van összefüggésben a rendi helyzettel. Egyrészt az intézmények fedezetével rendelkező, valamint általuk az ellenőrzés jogosultságával felruházott további egyének a szubjektum bizonyos tulajdonságainak mint intézményes helyzetalkotó tulajdonságoknak az elismerése vagy nem elismerése révén sorolják be az adott szubjektumot bizonyos intézményes helyzetbe, amely rendi szempontból tipikusan lehet privilegizált, degradált vagy normatívált helyzet. Másrészt az adott rendi helyzetben a szubjektumra valóban érvényesnek tekintett, illetve vele szemben valóban érvényesített szabályok szerint ismerik el a szubjektum bizonyos tulajdonságát, cselekvését vagy magatartását, és ezzel összefüggő jogosultságát bizonyos juttatásra vagy jutalomra, és eszerint részesítik az adott szubjektumot bizonyos juttatásban vagy jutalomban.

Tehát a privilegizált rendi helyzetben lévő egyének bizonyos tulajdonságait vagy teljesítményeit túlságosan elismerik a normatívált elismeréshez képest, vagy valójában nem létező tulajdonságokat és teljesítményeket ismernek el számukra. A degradált rendi helyzetben lévő egyének bizonyos tulajdonságait vagy teljesítményeit viszont a normatívált elismeréshez képest egyáltalán nem ismerik el, vagy nem ismerik el megfelelően. A normatívált rendi helyzetben lévő egyének bizonyos tulajdonságait vagy teljesítményeit elvileg elismerik a normatívált elismerésnek megfelelően.

Például, ha neműkre vagy bőrük színére tekintettel két munkavállaló közül, akik ugyanolyan szakképzettséggel és szakmai tapasztalattal rendelkeznek, az adott vezető az egyik munkavállalóval szemben nagyrészt más (és az adott munkavállaló számára kedvezőbb) szabályokhoz tartja magát, mint a másikkal szemben, az adott vezető az egyik munkavál-

lalo szakmai alkalmasságát és teljesítményét jobban elismeri, a másik alkalmasságát és teljesítményét viszont kevésbé ismeri el. Tehát részben az adott egyének különböző rendi helyzete, és ezzel összefüggésben különböző mértékű elismerése következményeként az egyik munkavállaló ugyanannyi munkával magasabb, a másik viszont alacsonyabb keresetet fog elérni. Értékelő szempontból nézve, az egyenlő bánásmód elvére és a teljesítmény- elvre tekintettel ezt tarthatjuk igazságtalannak, és a kevésbé elismert egyén vonatkozásában tarthatjuk méltánytalanak.

IRODALOM

- Farkas Zoltán 2010a: *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Első kötet*. Miskolc: Biber Kiadó.
- Farkas Zoltán 2010b: *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Második kötet*. Miskolc: Biber Kiadó.
- Farkas Zoltán 2011a: *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Harmadik kötet*. Miskolc: Biber Kiadó.
- Farkas Zoltán 2011b: *Az intézmények és az érdekek az üzemben*. Magyar Elektronikus Könyvtár: <http://mek.oszk.hu/09100/09117> (2011.01.31.)
- Farkas Zoltán 2013a: Az érdekvényesítés mértéke és a társadalmi állapot meghatározottsága. *Valóság*, LVI. évf. 11. sz.
- Farkas Zoltán 2013b: A rendi helyzet fogalma és típusai. *JEL-KÉP*, 3–4. sz. = http://communicatio.hu/jelkep/2013/3_4/farkas_zoltan.htm
- Farkas Zoltán 2014: A társadalmi helyzet és a társadalmi állapot. *Valóság*, LVII. évf. 4. sz.
- Fraser, Nancy – Axel Honneth 2003a: *Redistribution or Recognition? A Political-Philosophical Exchange*. London, New York: Verso.
- Fraser, Nancy – Axel Honneth 2003b: Introduction: Redistribution or Recognition? In: Nancy Fraser – Axel Honneth: *Redistribution or Recognition? A Political-Philosophical Exchange*. London, New York: Verso, 1–5.
- Fraser, Nancy 2003: Social Justice on the Age of Identity Politics: Redistribution, Recognition, and Participation. In: Nancy Fraser – Axel Honneth: *Redistribution or Recognition? A Political-Philosophical Exchange*. London, New York: Verso, 7–109.
- Honneth, Axel 1997a: *Elismerés és megvetés. Tanulmányok a kritikai társadalomelmélet köréből*. Pécs: Jelenkor Kiadó.
- Honneth, Axel 1997b: Integritás és megvetés. Az elismerés moráljának alapvetése. In: *Elismerés és megvetés. Tanulmányok a kritikai társadalomelmélet köréből*. Pécs: Jelenkor Kiadó, 97–108.
- Honneth, Axel 1997c: Elismerés és morális köteleesség. In: *Elismerés és megvetés. Tanulmányok a kritikai társadalomelmélet köréből*. Pécs: Jelenkor Kiadó, 151–165.
- Honneth, Axel 2003: Redistribution as Recognition: A Response to Nancy Fraser. In: Nancy Fraser – Axel Honneth: *Redistribution or Recognition? A Political-Philosophical Exchange*. London, New York: Verso, 110–197.
- Maslow, Abraham H. 1987: *Motivation and Personality*. New York: Harper and Row.
- Parsons, Talcott – Edward A. Shils (ed.) 1962a: *Toward a General Theory of Action*. New York: Harper and Row Publishers.
- Parsons, Talcott – Edward A. Shils 1962b: Values, Motives, and Systems of Action. In: (ed.): *Toward a General Theory of Action*. New York: Harper and Row Publishers, 45–275.
- Rawls, John 1997: *Az igazságosság elmélete*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Rózsa Erzsébet 2011: Az elismerés a kortárs filozófia kurrens témája és a korszerű társadalomelmélet kutatási paradigmája. *Magyar Tudomány* 172 (2): 210–216.
- Weiss János 2004: *Az elismerés elmélete*. Budapest: Áron Kiadó.

JEGYZETEK

- 1 A szükségletkielégítés összetevőinek a fogalmáról és típusairól lásd: Farkas 2010a: 164–174.
- 2 A testiségi, a közösségi és a társadalmi létezők meghatározásáról lásd: Farkas 2010b: 98–102.
- 3 A szükséglet szűkebb fogalmáról lásd: Farkas 2010a: 151–158.
- 4 Az érdek fogalmáról lásd: Farkas 2011a: 44–62.
- 5 Az intézmény és az intézmény fedezetének a fogalmáról lásd: Farkas 2010a: 282–285.
- 6 Az intézményes erkölcs fogalmáról lásd: Farkas 2010b: 28–29.
- 7 Az emberi élet fő szféráinak a megkülönböztetéséről lásd: Farkas 2010b: 237–239.
- 8 Ez részben ahhoz hasonló gondolat, ahogyan Honneth megkülönbözteti a fentebb említett három elismerési szférát: a magán- vagy intim szférát, a jogi szférát és a munkamegosztás, illetve a teljesítmény szféráját. (Honneth 2003: 138–142)
- 9 A fő életszférák elkülönülésének alapvető előfeltétele a testi kényszerítés, illetve egyáltalán a testi erőszak és a közvetlen kényszermotivált cselekvések kiszorítása az emberi élet más területeiről, és az emberi élet viszonylag önálló szférájába való elkülönítése. (Farkas 2010b: 245–246)
- 10 Az elmélet elvont, engedményes és eklektikus szintjének a megkülönböztetéséről lásd: Farkas 2010a: 84–86.
- 11 A legitim kifejezést itt olyan értelemben használjuk, ahogyan a legitimitás fogalmát, különösen a hatalom legitimitása vonatkozásában máshol – főleg Jürgen Habermas felfogására támaszkodva – meghatároztuk. (Farkas 2011a: 285–288)
- 12 Az intézményes csoportok fő típusairól, illetve a közösség és a társadalom fogalmáról lásd: Farkas 2010b: 255–260.
- 13 Az intézmények tényleges funkcióiról lásd: Farkas 2010b: 57–69. A szóban forgó funkciót az intézményes szociológia elméletében részletesen is kifejítjük, de az erre vonatkozó érdemi hivatkozásoktól eltekintünk.

Egy „szelíd, világító” történész (Tardy Lajos halálának 25. évfordulójára)

A költő és műfordító Rab Zsuzsa által a fenti jelzőkkel kitüntetett Tardy Lajos 1914. július 28-án, az első világháború kitörése után egy hónappal, budapesti értelmiségi, jó módú polgári családban született. Édesapja gépészmérnökként, a MÁV főtanácsosaként dolgozott és jó néhány nemzetközi konferencián tartott előadást. Művelt, több nyelvet beszélő entellektüel volt, aki fiát is értelmiségi pályára szánta. Bár a sikeres érettségi után az ifjú Tardy Lajosnak nem sok kedve volt a Pázmány Péter Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karára beiratkozni, de a két világháború közötti Magyarországon jó gáznak lenni elismert foglalkozásnak számított. Tanulmányait mindvégig komolyan vette, ugyanakkor az idegen nyelvek iránti vonzalma már ez idő tájt megnyilvánult. Egyetemistaként jól tudott latinul, németül és franciául, de édesapja egy szláv nyelv elsajátításának a fontosságára is felhívta a figyelmét. **Először lengyelül tanult, ám erőfeszítései nem sok sikert hoztak számára.** Ezért – a jogi stúdiumokkal párhuzamosan – a bölcsészkaron orosz nyelvészeti és irodalomtörténeti előadásokat hallgatott, a pesti pravoszláv pópa, V. D. Jezerszkij pedig beszédkészségét fejlesztette. Az 1930-as évek végére már folyékonyan olvasta az orosz klasszikusokat, köztük Puskin, Lermontov, Turgenyev, Tolsztoj, Dosztojevszkij és mások műveit.

Jogi stúdiumait 1937-ben fejezte be, majd egyéves katonai szolgálat következett, amelynek eredményeként megkapta a karpaszományt és ettől kezdve „párbajképes” úriembernek számított. 1938-tól ügyvédgyakornokként dolgozott Kenéz Miklós, Hidas Sándor és Dósa Ottó irodájában, 1942-ben pedig bírói és ügyvédi szakvizsgát tett. Ezt követően megházasodott, de a békés családi életnek hamarosan véget vetettek a második világháború eseményei. Miután besorozták katonának, a keleti frontra vezényelték, ahol 1944-ben szovjet hadifogságba esett. A Kijev melletti láger parancsnoka, Zsukovszkij ezredes hamar felfigyelt a művelt, széles látókörű, „különös” fogolyra, aki sok ezer társa közül egyedül tudott oroszul. Éppen ezáltal kerülhetett némileg privilegizált helyzetbe, mivel szabad idejében – a szovjet főtiszt engedélyével – könyvtárba és levéltárba járhatott. Tardy Lajos sok ezer cédulát készített ottani kutatásai során, amelyeket féltve őrzött kincsként hozott haza szabadulása után.

A „Szaggatott krónika (Nagy idők kis tanúja)” című, 1986-ban kiadott visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy a fogoly Tardy Lajost a szovjet táborparancsnok többször meghívta saját lakására is, ahol barátságosan fogadta külföldi „vendégét”. Ebből a könyvből az is kiderül, hogy Kijevben Tardy több, már régebről ismert barátjával is találkozott, köztük a Berlinben és a párizsi Sorbonne-on tanult, később technikatörténészként és bibliográfusként ismertté lett Vajda Pállal (1907–1982), akinek a „Nagy magyar feltalálók” című kötete számos kiadást ért meg.

A három és fél éves hadifogság mély nyomokat hagyott Tardy Lajos életében, de derűs természete és örök optimizmusa megmentette a teljes összeomlástól. Bár több mint húsztíz kilót lefogyott, 1947 júliusában mégis határtalan örömet érzett, amikor a Nyugati pályaudvaron megpillantotta feleségét és szüleit. Életkedve újra visszatért és mihamarabb munkához kívánt látni. Rövid ideig egy banknál alkalmazták jogtanácsosként, majd a Földművelésügyi Minisztérium osztályvezetője, 1949 januárjától – a Riesz István ve-

zetése alatt álló – Igazságügyi Minisztérium Nemzetközi Főosztályának tanácsosa lett. Ezekben a hónapokban megdöbbenéssel tapasztalta, hogy milyen gyorsan „tűntek el” nemcsak kollégái, hanem a legmagasabb beosztású személyek is. Így történt ez a „jobb-oldali” szociáldemokratának minősített Riesz igazságügy-miniszterrel is, akivel az osztálytanácsos egyik délután még kedélyesen anekdotázott, de néhány nap múlva az ÁVH letartóztatta. Ezt követően döntött úgy, hogy kilép az Igazságügyi Minisztérium kötelekéből és november elsejétől létrehozta – a mai napig működő – Országos Fordító és Fordításhitelesítő Irodát. Tardy nagy lelkesedéssel végezte ottani munkáját, mivel olyan kiváló szakemberek segítettek, mint Passuth László, Lamberg Pál (a budapesti Gumigyár több nyelvet beszélő, korábbi kereskedelmi igazgatója), Lukács Tibor jogász, Páskán Ferencné és titkárnője, Patak Georgina. Az OFFI-ban folyó munka nagy szellemi erőfeszítést és állandó „éberséget” követelt az intézmény igazgatójától, mivel a lefordított és átgépeelt szövegekben egyetlen felesleges vagy hiányzó betű a vesztét okozhatta volna. Tardy Lajos 1955. március végéig általános megelégedéssel végezte feladatát, de ekkor azzal vádolták meg, hogy munkahelyén „osztályidegeneket” alkalmaz és munkatársai között egyetlen MDP-tagot sem foglalkoztat. Ez a koholt vád elegendő volt ahhoz, hogy letartóztassák, több mint fél évre bebörtönözzék, ahonnan október 2-án szabadult. Ezt követően négy hónapig kórházi kezelésre szorult, de a börtönviszonyok „élményét” sohasem felejtette el. 1956 végén rehabilitálták, de szakképzettségének és 1954-ben megszerzett kandidátusi fokozatának megfelelő munkakört még évekig nem kaphatott. Egy ideig könyvkereskedő-segédként dolgozott, majd életében döntő fordulatot a jelentett, hogy 1960 novemberétől az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa lett. Ekkor már sorra jelentek meg könyvei és tanulmányai, amelyek országos elismerést hoztak számára. Tíz évet töltött az OSZK-ban, innen került 1970-ben a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Könyvtárának élére, ahol egészen nyugdíjazásáig maradt. Már nemzetközi hírű kutató volt, amikor 1973-ban – mint kartvelológus – Tbilisziben nyerte el a történelemtudomány doktora fokozatot, ezt követően pedig a szegedi JATE címzetes egyetemi tanáraként a középkori grúz államok múltjáról tartott előadásokat.

A hetvenöt évet élt Tardy Lajos méltán tekinthető polihisztor személyiségnek, mivel több területen maradandó teljesítményt nyújtott. Eredeti végzettségének megfelelően – érthető módon – megkülönböztetett figyelmet fordított a jogtudományi és jogtörténeti kutatásokra, mivel a kezdeti időszakban ez állt hozzá a legközelebb. Az Igazságügyi Minisztériumban hivatali feladatai közé tartozott, hogy orosz nyelvről hatályos jogszabályokat fordítson. A Névai Lászlóval közösen szerkesztett, 1951-ben kiadott „Orosz–magyar jogi és államigazgatási szakszótár” című munkája hosszú ideig alaplűnek számított a maga területén. Nagy elismerést hozott számára az 1954-ben megvédett kandidátusi disszertációja, amely ugyanabban az évben könyv alakban is megjelent. Ez a munkája, amely Balugyánszky Mihály szakmai karrierjét mutatta be, nemcsak kiváló jogtörténeti teljesítmény, hanem a magyar–orosz kulturális kapcsolatok egyik nehezen felülmúlható alaplűve is. Az akkor negyven éves szerző főként levéltári források alapján mutatta be a Zemplén vármegyei Felsőolsván, görög katolikus családban született, a kassai jogakadémián és a bécsi egyetemen (többek között Joseph von Sonnenfelsnél) tanult, majd 1789-től a nagyváradi jogakadémián tanító Balugyánszky (1769–1847) pályaképének első szakaszát. Tardy imponáló adatgazdagsággal írta le a fiatal jogtanár felvilágosult nézeteit, a Martinovics-féle mozgalomban való részvételét, letartóztatása és bebörtönzése elkerülésének okait. Mivel a rendőrség állandó megfigyelés alatt tartotta az 1797-ben jogi doktorátust szerzett, 1802-től dékánként dolgozó Balugyánszkyt, ezért 1803-ban I. Sándor háziiorvosa, a magyar származású Orlay János meghívására cári szolgálatba lépett. A hatvan éve

megjelent könyv korrektül tárgyalta a „hungarus” tudós páratlan karrierjét: a pétervári pedagógiai főiskolán és a Törvénykönyv-szerkesztő Bizottságban végzett munkáját, Miklós és Mihály cárevicsek 1813–1818 közötti jogi nevelését és 1819-ben a pétervári egyetem első rektorává történt kinevezését. Tardynak jelentős érdeme van abban, hogy magyar nyelven elsőként ő tárta fel az I. Miklós idején, 1826-tól igazságügyi államtitkárrá kinevezett Balugyánszky jogtörténeti tevékenységét, hiszen az ő nevéhez köthető a tizenöt kötetes orosz „Törvénytár” szerkesztése és a hatályos jogszabályok gyűjteményének összeállítása. A disszertáció opponensei, Szabó Imre akadémikus és Eckhart Ferenc professzor a legnagyobb elismeréssel nyilatkoztak a szerző intellektuálisan kiváló színvonalú értekezéséről.

Tardy Lajos életművében kiemelkedő jelentőségűek orvostörténeti kutatásai is, amelyekről az 1950-es évek második felétől jelentek meg publikációi. Első helyen mindenképpen a – Schultheisz Emillel közösen írt – „Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából” című kötetet kell említünk, amely 1976-ban Moszkvában is kiadásra került. Ebben a könyvében elsősorban arra vállalkozott, hogy – kijevei, moszkvai, szentpétervári, bécsi és budapesti levéltári anyagok alapján – bemutassa a XVIII–XIX. századi, főként protestáns felekezetű „hungarus” medikusok oroszországi karrierjét, szakmai eredményeik jelentőségét. Köztük kiemelt helyen vizsgálta Gyöngyössi Pál (II. Katalin udvari orvosa), Keresztúri Ferenc (a Moszkvai Egyetem Orvosi Karának dékánja), Peken Keresztély (az első orosz gyógyszerkönyv, a „Pharmacopoea Rossica” összeállítója, az Orvosi Kollégium titkára, 1779 májusától államtanácsos) és fia, Peken Mátyás (a Göttingenben tanult, neves sebészprofesszor és fiziológus, az első obszervációs kórterem létrehozója a moszkvai városi kórházban), Orlay János (I. Sándor házi-orvosa, több külföldi tudóstársaság tagja, J. W. Goethe barátja, Nyikolaj Gogol tanára a nyezsini gimnáziumban, az odesszai Richelieu-liceum főigazgatója), Koritáry György (több német és osztrák egyetemen tanult szemész, 1806–1810 között a harkovi egyetem professzora és dékánja), valamint Reineggs Jakab (a Nagyszombati Egyetemen és a Selmeci Bányászati Akadémián tanult, 1783–1793 között a pétervári Orvosi Kollégium titkára) tevékenységét. Az utóbbiról 1963-ban önálló, népszerűsítő kötetet is kiadott, amely szép stílusú, szakmailag korrekt munkának minősíthető. Tardy könyvéből kiderül, hogy Reineggs (1744–1793) előbb a lipcsei egyetem orvosi karán tanult, de a rózsakeresztesek páholyában való részvétele miatt kizárták az univerzitás hallgatói közül. Ezt követően – Koháry János gróf anyagi támogatásával – a Mária Terézia által 1769 decemberében felállított Nagyszombati Egyetemen folytatta stúdiumait és elsőként szerezte meg a „sub auspiciis regis” orvosdoktor címet. Ezután beiratkozott a Selmeci Bányászati Akadémiára, ahol különösen Scopoli János Antal professzor volt rá nagy hatással. Ez idő alatt Koháry kockázatos vállalkozásba fogott: Bécsben alapított színháza ugyanis anyagi csődbe jutott, ezért a gróf Velencébe menekült a börtön elől. Reineggs itt találkozott vele, ahonnan közösen egy nagy keleti utazásra indultak. Szmirnában és Sztambulban a kiváló medikus sikeresen praktizált, majd Erzerum érintésével Tifliszbe (Tbilisizibe) érkeztek. Reineggs kedvező benyomást tett a grúz uralkodóra, II. Herakliuszra, mivel eredményesen gyógykezelt a súlyosan beteg Gevorg (György) trónörököst. A kaukázusi fejedelem nagyra értékelte az európai jövevény reformtevékenységét is, amely az ország modernizálását szolgálta. Reineggs korszerűsítette az ottani bányaművelést, az ércelvasztás technológiáját, az ágyúöntést, a fegyvergyártást, amelyre nagy szükség volt a perzsák és törökök elleni harcban. Szolgálataiért a grúz uralkodó nemesi rangra emelte Reineggs Jakabot, aki 1780-ban Pétervárra utazott, és ott egy évtizeden át az Orvosi Kollégium titkáráként dolgozott.

Tardy orvostörténeti munkái között figyelmet érdemel, hogy kisebb terjedelmű, de rendkívül alapos írásaiban mutatta be Rietlinger Kristóf (Borisz Godunov cár udvari orvosa), Hambacher Sámuel (**huszonnyolc éven át katonarvos a cári birodalomban**), Nyilassy Ferenc (az orosz katona-egészségügy egyik megeremtője) és Dobsa Ferenc (1802-től Jénában tanult, 1808-tól Péterváron dolgozott) oroszországi pályafutását. 2009-ben látott napvilágot Tardy János válogatásában és Gazda István sajtó alá rendezésében a „Tardy Lajos orvostörténeti vizsgálódásai” című kötet, amelyben – többek között – a budai gyógyvizek 1583-as állapotáról, Madai Dávid Sámuelről, Karlsbad híres magyar fürdővendégeiről, a gyógyszerész Csontváry Kosztka Tivadarról, nyolc magyar orvoscsalád címeréről, Keresztúri Ferenc moszkvai kiadású könyvéről és a grúz orvostörténet múltjáról olvashatunk.

Tardy Lajos sokirányú érdeklődését jelzi, hogy 1963-ban forrásértékű, jó néhány hazai és külföldi levéltár anyagát felhasználva, intellektuálisan kiváló színvonalú kereskedelemtörténeti kötetet publikált „A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története (1733–1798)” címmel. A szerző kiválóan ismerte a XVIII. századi magyar–orosz gazdasági kapcsolatok múltját, legalább olyan jól, mint a kulturális relációk történiáját. Az általa írt kötet hitelesen idézte fel az I. Péter és II. Rákóczi Ferenc nevével fémjelzett korszak kapcsolatainak megélénkülését, helyesen mutatva rá arra, hogy a tokaji bor miért lehetett politikai tényező a két ország viszonyában. A könyv írója reálisan látta, hogy I. Péter már kísérletet tett a tokaji típusú szőlőművelés oroszországi meghonosítására, de ez a törekvés a Krím területének 1783-as elfoglalásáig nem járhatott sikerrel. A kiadvány nagy ívű áttekintést adott az Anna Ivanovna cárnő által 1733-ban létrehozott tokaji Orosz Borvásárló Bizottság működéséről, amely hatvanöt éven keresztül kiváló minőségű borokat szállított a pétervári udvar számára. A szerző hitelesen mutatta be a hegyaljai orosz kolónia vezetését ellátó rezidensek, köztük Fjodor Sztjepanovics Visnyevszkij vezérőrnagy (1733–1749), Gavriil Visnyevszkij alezredes (1749–1753), Nyikolaj Zsolobov őrnagy (1753–1763), Anton Rárog őrnagy (1763–1775) és Szávva Gorev törzskapitány (1775–1798) tevékenységét. Tardy imponálóan gazdag adatsorai meggyőzően mutatták be a „Bizottság” által Pétervárra szállított borok mennyiségét, amely mindenkor a termés nagyságától, a szállítási költségektől, a vámoktól és a tranzitilletékektől **függött**. A szerző köteté nem leplezte azokat a botrányokat sem, amelyeket a zálogbirtokokat, házakat és pincéket bérlő kolónia okozott a Zemplén vármegyei hatóságoknak, sőt a kamarának és a kancelláriának is, azáltal például, hogy nagy mennyiségű aszú szőlőt szállított ki az országból, nem fizetett terrágiumot (telekadót) és a hatályos jogszabályokba ütköző szerződéseket kötött. Ezek a súrlódások azonban hamarosan megszűntek, amikor a Habsburg Monarchia és az Orosz Birodalom katonai szövetségesként harcoltak, például a hétéves háborúban. Tardy Lajos meggyőző erővel mutatta be, hogy az orosz borkivitel fénykorát (évi 55-60 ezer liter bor kivitelét) az 1745 és 1761 közötti időszak jelentette, mivel I. Erzsébet felettébb kedvelte a hegyaljai nedűt. Kedvenc mondását, miszerint „Non est vinum, nisi tokainum” (Nem is bor, ha nem tokaji), Mária Terézia is ismerte, ezért gyakran küldetett a cárnőnek a „borok királya”-nak és a „királyok borá”-nak nevezett italból. II. Katalin uralkodása alatt azonban jelentősen csökkent a Vörösmarty Mihály által „híg arany”-nak nevezett hegyaljai borok iránti érdeklődés, mivel „Észak Szemiramisza” a palackozott francia borokat és a pezsgőt kedvelte. A szerző köteté hitelt érdemlően bizonyította be, hogy a tokaji termelőket és az orosz borvásárlókat egyaránt érzékeny veszteség érte, amikor I. Pál 1798. januári ukája megszüntette a Bizottság működését.

Tardy Lajos életművében fontos helyet foglalnak el kartvelológiai tanulmányai, a Grúzia (Georgia) történetével és kultúrájával foglalkozó kutatásai. Orgona utca 5. szám alatti la-

kásában mindig büszkén mutatta meg látogatóinak könyvtára Grúziára vonatkozó műveit, köztük Sota Rusztaveli (1172–1216), „A tigrisbőrös lovag” című könyvének több kiadását. Lelkesen beszélt a grúz nemzeti eposzról, annak 1712-es nyomdai kiadásáról és különösen arról, hogy a kötet illusztrációit a XIX. században Zichy Mihály készítette el. Büszke volt arra is, hogy kartvelológiai gyűjteményének ritkaságai közé tartoztak olyan kiváló költők és írók művei, mint Grigol Orbeliani, Ilia Csavcsavadze, Nikoloz Baratashvili és Galaktion Tabidze. Mindig szerényen beszélt viszont arról, hogy tagja a Párizsban megjelenő „Revue de Kartvelologie” című évkönyv szerkesztőbizottságának, és az idő tájt milyen tanulmánya jelent meg a rangos, nemzetközileg is jegyzett kötetben. Szívesebben említette viszont a körülötte kialakult lelkes kartvelológiai szakemberek csoportját, köztük Istvánovits Márton, Bíró Margit, Tompos Erzsébet és Radó György figyelemre méltó munkáit. Szembetűnő volt, hogy egyik szobájában féltve őrizte a **transzkaukáziai Georgia egykori fejedelemségeiből** (Kahetia, Kartlia, Szvanetia, Ningrelia, Imeretia, Guria) származó emléktárgyait, amelyeket ottani kollégáitól kapott barátságuk jeleként.

A tudós polihisztor kartvelológiai kutatómunkájának szakmai nivóját ismerte el a Kőrösi Csoma Társaság, amikor 1988-ban kiadta „Kaukázusi magyar tükör” című tanulmánykötetét. A három nagyobb szerkezeti egységre tagolódó, huszonegy fejezetből álló kötethez hasonló színvonalú, tudományos igényű munka már régóta nem látott napvilágot az adott témakörben. A könyv első részének hét fejezete, amely „A kezdetektől Mohácsig” címet viseli, a középkori Georgia és a korabeli magyar–grúz érintkezésekbe enged bepillantani. Tardy Lajos hitelesen idézte fel a kereszténység IV. századi felvételét és száz évvel későbbi államvallássá válását Grúziában, az egyház és a feudális hatalom megerősödését, különösen Tamara királynő (1184–1213) uralkodása idején, amely a georgiai „lovagkor” fénykorát is jelentette. A mongolok támadásai azonban hatalmas kárt okoztak az országnak, főként 1386-ban, amikor Timur Lenk csapatai bevették Tbiliszit is. A szerző meggyőző erővel mutatta be az oszmánok által szorongatott Georgia szuverenitásának „alkonyát”, az erős központi hatalom meggyengülését. Bár I. Sándor és VIII. Giorgi határozott intézkedéseket tettek a veszély elhárítására, de a török félhold térnyerését meggátolni nem tudták. 1460-ban hiába kértek segítséget a pápától és XI. Lajos francia királytól, 1491-ben pedig III. Iván moszkvai nagyfejedelemtől, a keresztények segítsége elmaradt. Ráadásul a kaukázusi részfejedelmek villongásai és belharcai tovább gyengítették az egykori erős királyság katonai erejét, és a XV–XVI. század fordulójára Georgia egy része oszmán uralom alá került.

Tardy rendkívüli adatgazdagsággal tárgyalta a georgiai államok és Magyarország öt évszázados érintkezéseinek fontosabb mozzanatait, felidézve az Árpád-házi királyok, Luxemburgi Zsigmond és a Hunyadi Mátyás kori kapcsolatokat. Jellemző példaként említi erre, hogy Thuróczy János 1488-ban megjelent krónikájában a grúzokat is rokonnaink közé sorolja, arra hivatkozva, hogy a honfoglalás előtti magyarok egyik törzse, a szavárdok, a Kaukázus vidékén telepedtek le. Kiváló filológiai felkészültségről tanúskodik a szerző könyve első részének hatodik fejezete (Grúzia a korai magyar kartográfiában), amelyben a neves kartvelológus a bécsi Nationalbibliothek gyűjteményében talált XVI. század eleji térkép addig ismeretlennek tartott szerzőjét kívánta identifikálni. Tardy bravúros kutatói leleménnyel verifikálta, hogy a térképész nem lehet más, mint Johann Schöner (1477–1547), a nürnbergi egyetem professzora (asztronómus és kartográfus), akit azzal bíztak meg, hogy dolgozza fel az 1467-ben alapított pozsonyi egyetemen tanító Johannes Regiomontanus (1436–1476) hagyatékát. Ezáltal olyan anyaghoz jutott, amely lehetővé tette számára a XVI. század eleji térkép elkészítését, amely – többek között – Magyarországot és Georgiát is ábrázolta.

A „Kaukázusi magyar tükör” c. kötet második szerkezeti egysége is szakmailag kiváló fejezeteket közöl. Közülük is kiemelkedik a kilencedik, amely Verancsics Antal államférfi, diplomata és humanista történétíró Grúziára vonatkozó konstantinápolyi követei jelentéseit mutatja be. 1554. május 3-ai I. Ferdinánd királyhoz írt levele arról tudósít, hogy a mingrélek legyőzték az ellenük küldött török csapatot. A magyar diplomata 1554. szeptember 27-én arról értesíti a bécsi udvart, hogy a grúzok újabb sikert arattak, amikor a Porta hajókat küldött ellenük az éves adó behajtása céljából. Az 1559. május 29-ei levél pedig arról tájékoztat, hogy I. Szulejmán és Tahmáspz perzsa sah követei aláírták az amasziai békét, amely a Királyi Magyarország és Grúzia számára jó néhány hátránnyal jár. A tizenegyedik fejezet azt a kontraktust mutatja be, amely a tizenöt éves háború alatt (1591–1606) Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem és I. Sándor kartliai uralkodó között jött létre. Rendkívül érdekes a könyv tizenharmadik fejezete is, amely a grúz és cserkesz nemzetiségű budai helytartók katonai karrierjét idézi fel. Köztük említhetjük Szijavus beglerbéget, aki 1648–1650 között állt a budai vilajet élén, később pedig kapudán pasa (a flotta főparancsnoka) lett. Figyelmet érdemel Gurdzsi Mehmed pasa is, mivel ő IV. Mehmed szultán hűgát vette feleségül és Pilisvörösváron karavánszerájt építtetett. Grúz és cserkesz származásúak voltak még Gurdzsi Kenán, Szejdi Ahmed és Szári Huszein beglerbégek is, akik sok kellemetlenséget okoztak XVII. századi elődeinknek.

Tardy Lajos kartvelológiai tanulmánykötetének harmadik része az 1686 és 1848 közötti magyar–grúz kapcsolatok fontosabb eseményeit tárgyalja. A 14. fejezet hiteles leírást ad Otrókócsi Fóris Ferenc (1648–1718) nyelvészeti felfogásáról, amelyben a magyar és grúz rokonságot kívánta bizonyítani. Adatgazdag áttekintés mutatja be Misztótfalusi Kis Miklós (1650–1702) tevékenységét, aki II. Arcsil kahetiai uralkodó kérésére készítette el a grúz ábécé nyomdai betűit. Fontos kultúrtörténeti esemény, hogy VI. Vahtang kartliai fejedelem állította fel az első nyomdát Georgiában és a gyulafehérvári Istvánovics Mihályt bízta meg Sota Rusztaveli „A tigrisbőrös lovag” című eposzának kiadására. A kötet tizennyolcadik fejezete – többek között – arról számolt be, hogy az 1700-as évek elején a mingreliai uralkodóház egyik tagja, Konstantin Dadiani Magyarországon telepedett le és jelentős összegekkel segítette a miskolci ortodox egyházat. Unokája, Naum Levon, Dadányira magyarosította a nevét, és utódai – előnyös házasságaik révén – rokonságba kerültek a Csernovics, Latinovics, Kinsky és Vukovics családokkal. (Ma már kevesen tudják, hogy Széchenyi István egyik unokájának férje Dadiani Vahram herceg volt.) Tardy önálló fejezetet szentelt az 1764-ben, Bazinban, gazdag bortermelő családban született, Wittenbergben és Göttingenben tanult, 1804-től pedig Mingreliában letelepedett Martiny Sámuel életútjának bemutatására. Ott elsősorban azzal vívott ki megbecsülést magának, hogy Grigol Dadiani uralkodó fiait nevelte, akik közül az egyik, Levan, 1804–1840 között a fejedelemség élén állt. Nagy elismerést szerzett magának Martiny azzal is, hogy az ő nevéhez fűződik a magyar típusú szőlőtermelés meghonosítása a rábízott fejedelmi birtokokon. A könyv huszadik fejezete a polihisztor Orlay János (I. Sándor cár udvari orvosa, botanikus, régész, államtanácsos és pedagógus) 1819–1820. évi – barátjával Jaksics Gergellyel közösen tett – őshazakutatását, a Kaukázus vidékének beutazását tárgyalja. Ebből kiderül, hogy Orlay milyenek látta az ott élő emberek viselkedését, szokásait, ruházatát, a „hegylakók” (különösen az oszétok) és a magyarok közötti hasonlóságot. Tardy Lajos helyesen mutatott rá arra, hogy a tudós utazó – minden jó szándéka ellenére – délibábos nyelvészeti fejtegetései ma már nem helytállóak és téves következtetéseket tartalmaznak.

Tardy Lajos kutatásai sorában maradandó értéket jelent az addig ismeretlen utazási irodalom feltárása, lefordítása és filológiai elemzése. Közülük talán az egyik legfontosabb az „Orosz és ukrán utazók a régi Magyarországon” című, 1988-ban kiadott könyve.

Minden túlzás nélkül forrásértékű kiadvány ez, mivel olyan utazók visszaemlékezéseit, itineráriumait és emlékiratait adta ki, akik addig ismeretlenek voltak a magyar olvasók előtt. Bár néhányukról már ezt megelőzően is közölt kisebb-nagyobb tanulmányt, de önálló kötetként az adott problematika ekkor látott napvilágot koherens egészként. A szerző könyvében nem mindegyik orosz utazótól találunk azonos értékű feljegyzést a XVIII–XIX. századi Magyarországról, munkáik – kronológiai sorrendben közölve – mégis hitelesen mutatják be azt az általános képet, ami elődeinkről, az itteni politikai viszonyokról, az emberek életmódjáról, felekezeti hovatartozásáról élt a cári birodalomban. Tardy elsőként a kijevi teológiai akadémián tanult Vaszilij Grigorjevics Barszkij (1701–1747) itineráriumának viszonylag rövid részletét idézte fel, mivel az úti beszámoló készítője 1724-ben csak átutazott Magyarországon és végső célja a Szentföld, valamint a Közel-Kelet felkeresése volt. Barszkij hitelesen írta le az általa megismert településeket, azok műemlékeit, a korabeli rossz útviszonyokat, az emberek ruházatát és táplálkozási szokásait. Az orosz utazó szemléletes leírást adott szikszói, miskolci, egri élményeiről és a budai alsóvárosi szerbek szívélyes vendégszeretetéről. Ez utóbbival ellentétben ellen-szenvesnek tartotta a Győr és Magyaróvár környékén élő németek fukarságát, ugyanakkor nem tagadta, hogy ez a vidék jóval fejlettebbnek és gazdagabbnak tűnt, mint az ország keleti része. (Ezt követően Barszkij Stájerországon és Karintián át Rómába utazott, ahol a pápa is fogadta, majd a Szentföldre zarándokolt és 1747-ben, halála előtt néhány hónappal tért vissza Kijevbe.)

Tardy fenti kötete két forrásértékű (1804. augusztus 10-ei és szeptember 4-ei) levelet közölt a göttingai egyetemen, August Ludwig von Schlözer professzornál tanult Alekszandr Ivanovics Turgenyevtől (1784–1845), aki Magyarországon átutazva tért vissza Moszkvába. A fiatal jogász apjához írt beszámolóiban elismeréssel mutatta be a korabeli Pest-Budát, a Vár imponáló épületét, majd részletesen beszámolt emlékezetes találkozásairól, köztük Battyhány Alajos gróffal, Esterházy Miklós herceggel, Podmaniczky József báróval és Kovachich Márton György történetíróval. Megtisztelő volt számára, hogy Habsburg József főherceg, az ország nádora is fogadta, aki megrendülten emlékezett vissza 1801 márciusában elhunyt feleségére, Alekszandra Pavlovna nagyhercegnőre. Turgenyev második levelében arról számolt be, hogy Ju. V. Dolgorukij herceggel együtt felkereste az ürömi sírkápolnát, I. Pál cár leányának temetkezési helyét.

A XIX. század eleji Magyarországról a legátfogóbb úti feljegyzést Vlagyimir Bogdanovics Bronyevszkij (1784–1836) készítette, aki az orosz földközi-tengeri flotta kötelékében harcolt, de az admirális visszarendelte Kronstadtba. Élményeiről „Utazás Triesztől Szentpétervárig 1810-ben” című kötetében számolt be, amely 1828-ban látott napvilágot. A fiatal tengerésztiszt Stájerországot elhagyva lépte át a magyar határt, majd a Csáktornya, Kanizsa, Kiskomárom, Marcali és Lengyeltóti útvonalon haladt. Ez utóbbi kapcsán elismeréssel írt arról, hogy a település földesura milyen elegáns vendéglátásban részesítette, de a birtokos gazdaságáról elmarasztalóan jegyezte meg, hogy a földek műveltetésére nem sok gondot fordít. Onnan Balatonszemes, Siófok, Fehérvár érintésével haladt Pest-Buda felé, ahol lenyűgözte a Duna látványa, a Vár hatalmas kiterjedése, Alekszandra Pavlovna nagyhercegnő egykori rezidenciájának és lakosztályának pompája. Kötelességének tartotta, hogy ellátogasson Ürömrre is, leróni kegyeletét Habsburg József nádor feleségének nyughelye előtt. Pesten megtekintette az ottani kaszárnyákat, múzeumokat, a Valero-selyemgyárat, az egyetem épületét, könyvtárát és más nevezetességeket. Ezt követően Gödöllőn felkereste Grassalkovich herceg kastélyát, majd Eger felé utjára, ahol találkozott Fischer István püspökkel, megnézte a város nevezetességeit és szemtanúja volt egy látványos katonai toborzásnak. A következő pihenőhelyen, Miskolcon

érdeklődéssel szemlélte meg a görögkeleti templom ikonosztázát, majd Kassát elérve felkereste a „Fehér Sas” kávéházat, a Szent Erzsébet-dómot, a Szirmay grófok palotáját és a helyi színházat. A gyógyvizeiről híres Bártfán megismerkedett Brigidó püspökkel, Knopstock őrnaggyal és az Engel polgárcsaláddal, akik szívélyes vendéglátásban részesítették. Mielőtt elérte volna a lengyel határt, Bronyevszkij összefoglalta közigazgatási, igazságszolgáltatási, politikai és néprajzi tapasztalatait, amelyek értékes adalékokat szolgáltatnak a korabeli Magyarország történetéhez. Kítűnő megfigyelőkészségét dicséri, az az észrevétele, hogy a magyarok általában cseppet sem hízelgően nyilatkoztak az osztrákokról, ugyanakkor felfigyelt arra is, hogy a bécsi udvar a Lajtától a Kárpátokig terjedő országot meghódított provinciának tekintette. (Itt jegyezzük meg, hogy már 1949-ben Tardy egy rövid változatot adott ki a könyvből, 2006-ban pedig az „Ezredvég” c. folyóirat 8–9. száma közölt részleteket Bronyevszkij művéből.)

Az 1988-ban kiadott kötetben helyet kapott Alekszandr Mihajlovics Danyilevszkij (1790–1848) visszaemlékezése is, amely először 1816-ban került kiadásra. A szerző 1807–1811 között a göttingai egyetemen tanult, majd Mihail Kutuzov segédtsíjtje volt, később I. Sándor mellett parancsértiszi szolgálatot teljesített. A bécsi kongresszusról Budára látogató cár kíséretében 1814. október 12-e és 17-e között tartózkodott Magyarországon, ezért feljegyzései lényegesen rövidebbek, mint Bronyevszkijé. Nem vitathatjuk el azonban, hogy Danyilevszkij hitelesen örökölte meg tapasztalatait, elődeinkről pedig pozitív benyomásai voltak. Október 14-én reggel találkozott German atyával, az ürömi sírkápolna pópájával, majd az orosz delegáció megtekintette a Nemzeti Múzeumot, a gellérthegy csillagvizsgálót, este pedig az ország nádora által rendezett bálon vett részt. Másnap az orosz uralkodó kíséretében látogatást tett a Margitszigetre, részt vett a tiszteletükre rendezett dunai hajókiránduláson és Sándor Vince gróf bálján. Október 16-án a cári delegáció visszautazott Bécsbe, **és útközben rövid látogatást tett Pozsonyban. Danyilevszkij úti beszámolója is megerősít bennünket abban, hogy a Keletről jött utazók mindig pozitívabbnak látták a magyarországi változásokat, mint a nyugatiak. Tökéletesen igaza van Tardy Lajosnak, aki szerint vitathatatlan, hogy az adott korszakban Magyarországon megfordult orosz utazók gazdagítják nemzeti önismeretünket, „amelynek optikailag csiszolt tükrében hol kissé idealizált képét őrizzük annak, amilyenek addigra már lennünk kellett volna, hol pedig annak az állapotnak fájó, de igazságot valló képét tartjuk a kezünkben, amelybe a hosszú török uralom az országot és lakosságát taszította, s amelyet az adott viszonyok között néhány nemzedékváltás során sem tudott kiheverni”.**

Az utazási szakirodalom területén feltétlenül figyelmet érdemel Tardy Lajos 1963-ban kiadott „Világjáró Besse János” című könyve, amelyet Radó Györggyel közösen publikált. A szerző ebben a kötetében alapvetően a fél világot bejárta utazó 1838-ban, franciául kiadott munkáját használta forrásként, amely életútjának hiteles történetét tartalmazza. Az intellektuálisan kiváló színvonalú kiadvány egyik legnagyobb értéke, hogy forráskritikával kezeli Besse János ábrándos nyelvészeti felfogását, amely a magyar és a kaukázusi nyelvek közeli rokonságát kívánta hangsúlyozni. Ugyanakkor nem tagadja, hogy Besse munkája értékes bedekkernek tekinthető, mivel csak kevesen készítettek ilyen részletes leírást a beutazott vidékek földrajzi, etnográfiai és vallási viszonyairól.

Tardy Lajos kötetéből kiderül, hogy Ógyallai Besse János Károly (1765–1841) előbb a nagyszombati, majd a pesti egyetemen tanult, 1788-tól az országbíró titkára, 1791-től pedig hosszabb utazást tett a német államokban, Hollandiában és Franciaországban. 1795–96-ban részt vett a yorki herceg hollandiai hadjáratában, 1797-től már a Nápolyi Királyság hadseregében szolgált kapitánnyként. Érdekes fordulatot jelentett az életében, hogy 1802–1810 között az egyik indiai kormányzó titkára, ezt követően pedig Párizsba

utazott, ahol az egyetemen perzsául és törökül tanult, egyik szerkesztője lett a „Mercure” című folyóiratnak és személyes barátságot kötött Alexander von Humboldtval. Napóleon bukása után, 1815-ben Arthur Wallesley, Wellington első hercege szolgálatába lépett, akinek megbízásából 1818-ban Varsóba utazott, ott találkozott Konsztantyin orosz nagyherceggel, majd következő úti célja Konstantinápoly lett, ahol 1820-ig maradt. Közel harmincévi távollét után tért vissza Magyarországra, és éveken át azon fáradozott, hogy előkészítse régóta dédelgetett terve, egy keleti utazás megvalósítását. Makacsul hitt ugyanis abban, hogy a kaukázusi népek (köztük a karacsájak, a balkárok, a cserkeszek) a magyarság rokonai, és még van esély arra, hogy a nyomukra bukkanjon. Kilencévi előkészítés után Metternich kancellártól oroszországi útlevelet, Jankovich Miklós gróftól jelentős, a vármegyéktől pedig kisebb-nagyobb támogatást kapott az utazás költségeire. Tardy Lajos aprólékos részletességgel írta le Besse útvonalát, a korabeli útviszonyokat, amelyek nem voltak könnyűek a hatvannégy éves ember számára. Besse hét nap alatt ért Bécsből Lembergbe, ezután Odesszába utazott, ahol Voroncov gróf és felesége szívélyesen fogadták. A kormányzó úti okmányokkal látta el, majd hajóra szállva a Krím-félszigetnél kötött ki, és a perekopi földszoroson át – tatárok lakta területen – Szimferopolig haladt. Onnan Sztavropol, Georgijevszk, Pjatyigorszk és Kiszlovodszk volt fontosabb pihenőhelye. A kötetben hatások leírás idézi fel Besse János és a magyar származású, 1797-től cári szolgálatba lépett, 1825-től a kaukázusi kormányzóság katonai parancsnokaként szolgáló Emmánuel György tábornok találkozását. **Honfitársunk örült annak, hogy csatlakozhatott a cári főtiszt expedíciójához, amely az 5642 méter magas Elbrusz meghódítására irányult.** A sikeres vállalkozás után, augusztus 3-án Besse részt vehetett a cári tábornok konsztantynogorszki bálján, majd Nalcsik erődjét kereste fel, ezt követően pedig nagy várakozással indult el Madzsar város romjaihoz. A továbbiakban Besse a Kaukázus északi oldalán lefelé haladva járta be újra a már megtett útvonalat és igyekezett minél hamarabb elérni Szimferopol városát. Következő állomása a Fekete-tenger partján fekvő Feodoszia (Kaffa) volt, ott azonban hónapokig kellett várakoznia, mivel a Magyarországról küldött pénz késve érkezett meg. Ezért csak 1830 februárjában hajózhatott át a török parton levő Trapezuntba, ahol egy karavánhoz csatlakozott, hogy biztonságosan juthasson el Örményországba és Grúziába.

Mintaserű Tardy Lajos lényegkiemelő képessége, amikor Besse dél-kaukázusi útvonalát mutatja be. A kötet alapos leírást ad Erzerumról, amelynek utcái nem túlságosan bizalomkeltőek voltak, de Pankratyjev altábornagy rendkívül szívélyesen fogadta. Az utazó gyönyörű vidéken haladt Karsz városáig, amelynek oroszok általi ostromáról és bevételéről is képet kapunk. Besse 1830. május 28-án érkezett meg Tbiliszibe, amely ekkor 45 ezer lakosú város volt. Másnap fogadta őt Ivan Fjodorovics Paszkevics kormányzó, akit az utazó felettébb beképzelt és ellenszenves embernek talált. Kedvező hatást gyakoroltak viszont rá a gyönyörű fürdők, sétányok, virágos kertek és az árukkal teli piacok. Besse június 2-án indult el a borairól híres Goriba, majd onnan Imerétia fővárosába, Kutaisziba. A kötet lebilincselő erővel mutatja be a cserkeszek szokásait, öltözetét, életmódját, ünnepeit, halotti szertartásait és a nők viselkedését. Mingrélián átutazva Besse Redut-kalé kikötőjében szállt hajóra, és június 30-án érkezett meg a 450 ezer lakosú Konstantinápolyba. A kötetben reális leírás idézi fel a keleti nagyváros jellemzőit: a szűk és piszkos utcákat, a közegészség riasztó állapotát, a folyóban úszó dögtetemeket, a rühes és kóbor kutyák tömegét. Lenyűgözően szépnek találta viszont az utazó a pompás mecseteket, a szerájt, II. Mahmud szultán palotáját és a lovarda épületét. Besse július 10-én hagyta el a török fővárost és a Márvány-tengeren, illetve a Boszporuszon át – a görög szigetek érintésével – utazott Triesztbe. Tizenhét hónapnyi utazás után, szeptember

2-án ért vissza Bécsbe, ahonnan levelek egész sorát írta, hogy mecénásokat keressen úti beszámolójának kiadásához. Jellemző a korabeli állapotokra, hogy sem Magyarországon, sem Bécsben támogatókra nem talált, és munkáját csak 1838-ban, Párizsban tudta megjelentetni „Voyage en Crimée, au Caucase, en Géorgie, en Arménie, en Asie-Mineure, et à Constantinople en 1829 et 1830” címmel. Egyetérthetünk Tardy Lajossal abban, hogy Besse János valóban tévedett a magyar és a kaukázusi népek nyelvrokonsága ügyében, de gazdag életműve, hatalmas nyelvtudása és európai látókörű műveltsége miatt méltó az utókor figyelmére.

Tardy Lajos kutatásai során megkülönböztetett figyelmet fordított a magyarság keleti kapcsolatainak feltárására, különösen az addig ismeretlen források bemutatására. Ebből a témakörből több mint fél tucat kötetet adott közre, amelyek szakmai színvonalát ma is nehéz lenni meghaladni. Közülük is rendkívül értékesnek tartjuk az 1977-ben kiadott, „Rabok, követek, kalmárok az Oszmán Birodalomról” című munkáját, amelynek forrás-szemelvényei többségét saját maga fordította latinról magyarra. A szerző kiváló rendszerző képességét jelzi, hogy forrásait alapvetően három „kameraállás”-ból csoportosítja: hogyan látták az 1430 és a XVI. század közepe közötti Török Birodalmat a különböző helyzetű úti beszámolók, naplók és itineráriumok készítői, köztük a hadifogságba hurcolt rabok, a hivatásos diplomata és a kereskedői **rendbe tartozó személyek**. A könyv forrásanyaga hitelesen tárgyalja azt is, milyen változások következtek be a fenti időszakban a török állam hadigépezetében, a muszlimok erkölcsi állapotában, az iszlám valláshoz való viszonyukban. Tardy meggyőzően mutatja be, hogy a katonai fegyelem és a morális tartás, amely a törököket világhatalmi helyzetbe hozta, miért kezdett zúlni I. Szulejmán halála után és a XVI–XVII. század fordulójától hogyan vezetett sorozatos kudarcokhoz és balsikerekhez.

Tardy kötetében a hadifogságba került személyek úti beszámolóinak sorát Georgius de Hungaria (Magyarországi György barát) írása nyitja meg, amely 1481-ben látott napvilágot „Értekezés a törökök szokásairól, viszonyairól és gonoszságáról (1438–58)” címmel. A dominikánus szerzetes húsz évet töltött török fogságban, ugyanakkor munkája kevés itinerárium-elemet tartalmaz, és inkább a muszlimok vallását, Mohamed próféta tanait, az emberek akkor még puritán életmódját és a török katonai állam sajátosságait mutatja be. György barát meggyőzően írja le, hogy a mohamedánok nem félnek hadba szállni, mivel a „szent háború”, a dzsiháid élteti őket. Joggal tartják Európában, hogy a törökök „Isten ostorai”, a kereszténység megátalkodott ellenségei és egyelőre legyőzhetetlennek tűnnek. Sokban hasonló nézeteket vallott a délszláv eredetű, magát „hungarus”-nak valló, Szalkai László érsek egykori apródja, Georgievics Bertalan is, aki 1526-tól 1539-ig élt török rabságban. „Egy fogoly útja Törökországban” című önéletírásában őszintén siratja Magyarország pusztulását és a muszlimok elleni következetes harcra szólít fel. Georgievics hitelesen írja le a török birtok- és hadszervezet sajátosságait, a keresztény rabok siralmas helyzetét, a török ünnepnapokat és a vallási szertartások rendjét.

Tardy fenti kötetében különös figyelmet érdemel a pécsi káptalani iskolában tanult, majd Kanizsa kapitányaként 1532-ben fogságba esett Huszti György itineráriuma, mivel az 1566-ban befejezett kézirat évszázadokig a Vatikáni Könyvtárban volt található és először 1977-ben került kiadásra. Huszti négy évig raboskodott Konstantinápolyban, majd beutazta a Szentföldet, Egyiptomot, a keleti államok egy részét és egészen Indiáig jutott el. Munkája arról tanúskodik, hogy szerzőjét érdekelték a törökök szokásai, erkölcei, a korabeli mezőgazdaság helyzete, a zoológia és a nyelvészet kérdései. Husztinál rosszabb sorsban volt része a Németújváron és Sopronban tanult, költőként is ismert, 1601-től fehérvári vicekapitányként szolgáló, a következő évben török fogságba esett Wathay

Ferencnek, aki éveket töltött a konstantinápolyi Héttorony börtönében, ezt követően 1606-ban szabadult, de későbbi sorsáról semmit sem tudunk. Az önéletírás hiteles képet rajzol a Jedikula rabjainak helyzetéről, a korábbi vicekapitány szökései kísérleteiről, rabtársai árulásáról és azokról a hírekről, amelyekről tudomást szerzett. Figyelemre méltó a török hadszervezetről készített leírása, amely arra utal, hogy a szultán hadereje ugyan roppant erős, de a tizenöt éves háború eseményei azt mutatják, hogy legyőzhető.

Tardy Lajos kötete meggyőzően mutatja be, hogy a követek és tolmácsok másfajta „optikán” keresztül szemlélik a törökországi állapotokat, a szultáni udvar működését. Ezt bizonyítja a stájerországi Obernburgban született, 1530-ban I. Ferdinánd király követeként Konstantinápolyban járt Kuripesics Benedek úti beszámolója, amely ugyan rutinszerű leírás a török hatóságokkal való találkozásokról, ugyanakkor szélesebb körű látás- és gondolkodásmódot tükröz. A szerző élesen kritizálta korának világi és egyházi vezetőit, akik nem tekintették szívügyüknek a szultán elleni határozott fellépést. Kuripesics úgy látta, hogy a török valóban viláгурalmat jelent, de ha Európa keresztény fejedelmei összefognának ellene, együttes erővel térdre kényszeríthetnék. A diplomata írása elítélte a pápai hatalom és a reformáció küzdelmét, mivel kölcsönösen gyengítik egymás erejét. Munkájában élesen kritizálta a keresztény gyermekek elrablását, janicsárokká való kiképzését, mivel ezt a muzulmánok szegényének tartotta. Hasonló nézeteket vallott Rubigally Pál is, aki Selmechbányán született, a wittenbergi egyetemen tanult és Melancthon volt az egyik támogatója. 1533-ban járt követként a Portán, és törökországi élményeit „Konstantinápolyi utazásom története” (1540) címmel örökítette meg. Ebből a munkájából kiderül, hogy jól ismerte a török törvénykezést, adózási rendszerüket, a muszlim harcosok katonai erejüket. Írásának középpontjában a török elleni összefogás sürgetése, a keleti despotizmus lerázása áll. Tardy Lajos kötetében a diplomaták sorát Lasky Jeromos (1496–1541) zárja, aki lengyel főúri családból származott, Bolognában és Rómában tanult, előbb Szapolyai János, majd I. Ferdinánd szolgálatában állt. Többször megfordult Konstantinápolyban, köztük 1540-ben, amikor a Habsburg uralkodó csapatai Budát ostromolták. Ezért a szultán bebörtönöztette, de onnan rendszeresen küldhetett jelentéseket Bécsbe. Beszámolt arról, hogy Perényi Péter fiát a szerájban körülmetélik, az egyik grúz fejedelem segítséget kér a szultántól, a törökök pedig nagyon dühösek I. Ferdinándra Buda 1540-es ostroma miatt, stb. Tökéletesen igaza van Tardynak, amikor azt említi, hogy Lasky ügyes diplomata volt, de jelentései kevésbé adatgazdagok, mint Verancsics Antalé.

Az útleírók harmadik típusát a kötetben a gazdag polgár és vállalkozó Demschwam János (1494–1567) képviseli, aki a csehországi Brűxben (ma: Most) született, Bécsben és Lipcsében tanult, majd a Fuggerek magyarországi képviselőjeként Selmechbányán élt. 1553–1555-ben – saját költségén – részt vett a Verancsics Antal és Zay Ferenc főkapitány vezette delegáció konstantinápolyi küldetésében, amelyről „Utazás Konstantinápolyba” címmel számolt be. Demschwam éles szemű megfigyelőként észrevette, hogy az egykor erős katonáállam hanyatlani kezdett, nem a vitézség és a személyes bátorság, hanem a ravaszság és a képmutatás lett az érvényesülés alapja. Az „igazhitű” muszlimok már ódzkodnak a katonai élettől, a hadba vonulástól. Az iszlám tanokat már nem tartják be következetesen: a tiltó parancs ellenére bort isznak, hasist és ópiumot használnak. Demschwam azt is észrevette, hogy a közbiztonság megszűnt, az utazás veszélyessé vált, a hamis tanúzás mindennapi gyakorlatnak számít. Az erkölcsök metamorfózison mentek át, a birodalomban általános a gyűllés, a férfiak kicsapongása, a nők adásvétel tárgyai lettek. Szembetűnő, hogy a katonai fegyelem is meglazult, egyre sokasodnak a kudarckok a hadszíntereken.

Tardy Lajos kutatói tevékenysége során voltak olyan témakörök, amelyekhez rendszeresen visszatért. Ezek közé tartozik a Kelet-kutatás, amely jelentős szakmai sikereket

hozott számára. Ezen a területen olyan kiváló művei láttak napvilágot, amelyek nem csak az orientalisztika művelői, hanem a széles olvasóközönség elismerését is kivívták. Köztük említjük a „Régi magyar követjárások Keleten” (1971, 1983³), a „Régi hírünk a világban” (1979), a „Régi feljegyzések Magyarországról” (1982) című könyveit, valamint a Mohács- tanulmánykötetben (1986) publikált, a perzsa sah által ígért katonai segítség elmaradásának okait tárgyaló írását. Ebbe a tematikába sorolható a „Tatárországi rabszolga-kereskedelem és a magyarok a XIII–XV. században” (1980) című kötet, amely a kaffai (feodosziai) és a tanai piacokon eladott honfítársaink hihetetlenül magas számát és siralmas helyzetét mutatta be az olvasóknak.

A kiváló kutatót egész életében foglalkoztatták a kartvelológiai kutatások, és nem véletlen, hogy akadémiai doktori értekezését ebből a témából védte meg 1973-ban, Tbilisziben, „Grúzia a középkori európai közvéleményben és a XVI. századi grúz–magyar kapcsolatok” címmel. Tudományos fokozatát még abban az évben honosították, de a disszertáció teljes szövege magyarul ez ideig még nem látott napvilágot. Megjelent viszont a Reineggs Jakabról írt művének grúz fordítása (1971), a „Julianus barát nyomdokain” című tanulmánya könyvrészletként (1971) és – posztumusz munkaként – a Zichy Jenő gróf vezette 1895. évi kaukázusi expedíció történetét bemutató dolgozata (2000).

Tardy Lajos több írása foglalkozik a középkori (főként a reneszánsz időszakához köthető) magyar – velencei kapcsolatokkal. 1990-ben szintézisre törekvő tanulmányt közölt az 1458 és 1541 közötti magyar és itáliai érintkezésekről. Kutatási témáiról mindig lebilincselő módon beszélt, és tudták róla, hogy az olaszországi konferenciákon képes volt a XV. századi velencei dialektusban megtartani előadásait. Sajnos, az „Iter pannonicum” című nagyszabású munkája, amely a XV. századi külföldi (főleg itáliai) utazók Pannóniáról szóló feljegyzéseit tartalmazza, a mai napig nem került kiadásra.

Az 1914-ben született Tardy Lajos valamennyi kutatási területét és összes tanulmányát – emlékező írásunk terjedelmi korlátai miatt – lehetetlen felsorolni. A magát művelődéstörténésznek tartó szerzőt helyesebb lenne polihisztornak neveznünk, mivel érdeklődése legalább egy tucat diszciplínára kiterjedt. Nagy segítséget jelentett ehhez hatalmas nyelvtudása, mivel kiválóan ismerte a latin, német, francia, olasz, orosz és grúz nyelvet. Már kortársai is nagyra becsülték azért, hogy nyelvismeretét nem csak szakirodalmi munkák megírásához használta fel, hanem – jelentős számban – szépirodalmi műveket is fordított. Barátai és ismerősei mindig felnéztek rá, hiszen kedvelték közvetlen modorát, szellemességét, anekdotázó jókedvét, derűs természetét. Életútja azt mutatja, hogy a legnehezebb pillanatokban is képes volt optimizmussal tekinteni a bekövetkező eseményekre, a nem mindig kedvező helyzetekre.

Ugyanakkor meg kell említenünk, hogy szakmai elismerésekben is volt része, mivel az 1970-es évek közepétől – Róna-Tas András akadémikus meghívására – címzetes egyetemi tanárként a szegedi JATE Bölcsészettudományi Karán a középkori grúz államok történetét tanította, hallgatói nagy meglepedésére. Tagjai közé választotta az MTA Őstörténeti Munkaközössége, az MTA Orientalisztikai Bizottsága, a Szegedi Őstörténeti Munkaközösség, a Kőrösi Csoma Társaság, a Magyar Írók Szövetsége, a Magyar PEN Club, a Sociétés des Asiatiques de Paris és a Revue de Kartvelologie című évkönyv tudományos tanácsa. Orvostörténeti kutatásaiért 1984-ben Weszprémi István Emlékéremmel tüntették ki, két alkalommal pedig Munka Érdemrenddel jutalmazták életművének kimagasló teljesítményeiért. Azt gondoljuk, hogy bizonyára több elismerésben is részesült volna, ha a sors kegyelméből megérheti a rendszerváltást, az ország demokratikus átalakulását. Az akkor 75 éves Tardy Lajosnak még bőven voltak tervei, amelyeket szeretett volna megvalósítani, de ötödik szívinfarktust követően, huszonöt évvel ezelőtt,

1990. január 10-én távozott az élők sorából. Hatalmas életművét egyes területeken lehet folytatni, de összességében meghaladni szinte lehetetlen.

TARDY LAJOS ÉLETMŰVÉNEK FONTOSABB KÖTETEI

- Balugyánszky Mihály. Budapest, 1954.
Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Társszerző: Schultheisz Emil. Budapest, 1960.
A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története (1733–1798). Sárospatak, 1963.
Világjáró Besse János. Társszerző: Radó György. Budapest, 1963.
Régi magyar követjárások Keleten. Budapest, 1971, 1983.
Rabok, követek, kalmárok az Oszmán Birodalomról. Budapest, 1977.
Régi hírünk a világban. Budapest, 1979.
A tatárországi rabszolga-kereskedelem és a magyarok a XIII–XV. században. Budapest, 1980.
Régi feljegyzések Magyarországról. Budapest, 1982.
Históriai inycnfálatok. Budapest, 1986.
Szaggatott krónika (Nagy idők kis tanúja). Budapest, 1986.
Kis magyar történetek. Budapest, 1986.
Kaukázusi magyar tükör. Budapest, 1988.
Orosz és ukrán utazók a régi Magyarországon. Budapest, 1988.
Tardy Lajos orvostörténeti vizsgálódásai. Válogatta: Tardy János. Sajtó alá rendezte: Gazda István. Budapest, 2009.

A vasfüggöny árnyékában a határ két oldalán (1. rész) Nyugat-Magyarország és az Őrvidék 1945–1956–1989

Burgenland kedvezőtlen, határvidék helyzetét évtizedekre rögzítette a nyugat-európai, illetve a szovjet befolyási övezethez tartozó közép-, illetőleg kelet-európai országok közötti államhatárt szinte légmentesen létesített műszaki zár, az Európa megosztottságát közkeletűen jelképező ún. vasfüggöny kiépítése. A hagyomány szerint a kifejezést először Winston Churchill volt angol miniszterelnök használta 1946. március 5-én, az Amerikai Egyesült Államokban, Fulton város (Missouri állam) Westminster Főiskoláján tartott beszédében, ahol a második világháborút és annak következményeit értékelte. „A balti-tengeri Szczecintől az adriai Triesztig vasfüggöny ereszkedett le Európára. E mögött a vonal mögött fekszenek Közép- és Kelet-Európa ősi államainak fővárosai. (...) Ez az Európa semmiképpen sem az a felszabadult Európa, amelynek felépítésért harcoltunk.”¹ Churchill szavainak súlyát növelte, hogy a társaságában ott volt Harry Truman, az USA elnöke, és beszéde az amerikai álláspontot is tükrözte. Más adat szerint a „vasfüggöny” kifejezést már három évvel korábban, 1943-ban használta Joseph Goebbels, német birodalmi népnevelési és propagandaügyi miniszter, méghozzá a politikai rendszerek elkülönítéséhez.² A később, 1948-tól a magyar–osztrák államhatáron kiépített akna-, majd műszaki zár lényege a Nyugat felől Kelet felé irányuló információk szabad áramlásának a meggátlása, az utazási korlátozás és a személyes érintkezés minden formájának a megakadályozása volt.

Ezért fontos rámutatni arra, hogy a második világháború végétől, 1945 tavaszától a magyar államhatár közelében még évekig nem volt olyan terület, amelyiken hivatalos korlátozást érvényesítettek volna. Az itt élő lakosság gyakorlatilag szabadon átjuthatott osztrák területre a rokonaihoz, ismerőseihez, akár még az erdei utakon is. Az is tény, hogy 1945 tavasza után a magyar–osztrák határ az ember-, főként a nagymértékű oda-vissza áru-csempészet miatt veszélyessé vált, különösen Sopron körzetében.³

A második világháború vége után a magyar határőrség továbbra is a honvédség, illetve az államrendőrség külön szolgálati ágaként működött Határőrség elnevezéssel. A Debrecenben működő Ideiglenes Nemzeti Kormány Honvédelmi Minisztériuma már 1945. február 23-án – miközben a Dunántúl nagy részén még dúltak a harcok – kiadott rendelkezésével visszaállította az 1939. évi II. törvénycikk hatályát. Az országot hét katonai kerületre osztották, és mindegyikben ún. határvadász portyázó századokat állítottak fel. Egy-egy ilyen alakulat általában egy-egy vármegye államhatár-vonalán szolgált, ezen belül az egyes szakaszokat határőrsők ellenőrizték. A Honvédelmi Minisztérium által elkészített határőrizeti tervezetet az 1945. május 14-én megtartott tanácskozáson a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság, a SZEB képviselőjében három szovjet ezredes hagyta jóvá.⁴ Az ekkor összesen 2233 km hosszú trianoni határ védelmére igénybe vehető katonák létszámát országosan mindössze ötezer főben (!) állapították meg, amely később igen kevésnek bizonyult. Csak ezt követően, május 22-én alakult meg a Nyugat-Dunántúlon, Szombathely székhellyel a 3. katonai kerületparancsnokság, amely először három portyázó századot állított fel az akkor még Győr, Moson és Pozsony közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék,⁵ illetve Sopron, valamint Vas vármegyék területén.

A trianoni magyar–osztrák határ 375 km 517 méter hosszan húzódott, és az új vonalat az 1921–1923. évi kitűzéskor három részre tagolták. Az „A” szakasz (108 km 607 m) egésze az akkori Győr, Moson és Pozsony megyében a magyar–csehszlovák–osztrák hármashatártól, Köpcsény nagyközségtől a Fertő tóban megjelölt Illmic–Fertőrákos–Fertőmeggyes falvak közigazgatási hármaspontjáig futott. A „B” vonal (126 km 366 m) Sopron megyében haladt, és az Írott-kő 882 m magas csúcsáig tartott, de kb. tíz km-es szakasza már Vas megyére esett. A „C” szakasz (140 km 544 m) döntő része a vasi vidékre jutott, és a Tóka községnél lévő 380. magassági pontig haladt, ahol elérte a magyar–osztrák–délszláv hármashatárt.⁶ A felosztás 1945 után is érvényben maradt. A trianoni békediktátum, illetve a határkijelölés után a magyar királyi belügyminiszter 5.645/1923. B. M. számú körrendeletével a magyar–osztrák határon négy nemzetközi átkelőhelyet jelölt ki: Hegyeshalom, Sopron, Kőszeg és Szentgotthárd, azaz átlagban csaknem 94 km-enként volt lehetőség útlevéllal átjutni Ausztriába.⁷

A korabeli szóhasználat szerint a „kisebb határszéli forgalmat” az 5300/1923. ME. számú rendelet szabályozta, és a vámhatárral párhuzamosan 10–15 km-re terjedt ki, mert szélessége az érintett községek közigazgatási határa miatt változott. A második világháború végétől, 1945 tavaszától a magyar–osztrák határforgalom a régi szabályok alapján történt, csupán az említett 10-15 km-es határsávon túl kellett útlevéllal. Minderről a Belügyminisztérium képviselője 1945. december 5-én, a Kereskedelem- és Szövetkezetiügyi Minisztériumban tartott tárcaközi értekezleten tájékoztatta a hadügy-, a külügy-, a pénzügyminisztériumok, valamint Központi Vámigazgatóság kiküldöttjeit, amikor áttekintették a határőrizet helyzetét és az egyes országokkal – köztük Ausztria – kötött eseti megállapodások végrehajtását.⁸ Ez év őszén az árucseré is megindult a két ország között: így magyar szénszállítások ellenében Burgenlandból, illetve Alsó-Ausztriából a termeléshez nélkülözhetetlen, összesen 12 100 köbméter fenyő bányafa érkezett.⁹

Később, „1946 és 1947 folyamán a történelmi hagyományok bázisán – a rendezetlen helyzet ellenére – folyamatos volt az érintkezés a magas rangú osztrák és magyar politikusok, közigazgatási vezetők és szakemberek között. Előrehaladtak a tárgyalások a jogsegélyegyezményekről, a határ mentén létező kettősbirtok műveléséhez nélkülözhetetlen kishatárforgalmi helyzet rendezéséről, a közös határállomások használatáról”.¹⁰ Például a Magyar Rendőrség Vas Vármegyei Főkapitányságán, Szombathelyen 1946. január 18-án a megyét érintő határforgalomról tartottak megbeszélést. Ezen osztrák részről a burgenlandi rendőr-igazgatóság, illetve a kismartoni rendőrkapitányság vezetője, valamint a Felsőpulyai járás főnöke vett részt.¹¹ Ekkoriban három vasúti, ún. távolsági átkelőhely (a felsorolásban elől a magyar oldali) működött a vármegyében: Kőszeg–Rötfalva, Torony–Rohonc és Szentgotthárd–Nagyfalva, valamint egy vasúti kishatárforgalmi kapcsolat volt Pinkamindszent és Ösztörmén (Strem) község között. S ugyancsak három, távolsági határátlépő üzemelt közúton: Kőszeg–Répcekehely, Torony–Csajta és Rábafüzes–Rábakeresztúr. Az előbbieket mellett tizenegy (!) kishatárforgalmú közúti ki-, illetve belépőhely volt az alábbi viszonylatokban: Kőszeg–Rötfalva, Bozsok–Rohonc, Bucus–Rohonc, Pornóapáti–Ómajor–Németlövő–Pokolfalu, Pornóapáti–Felsőbeled,¹² Szentpéterfa–Nagysároslak, Pinkamindszent–Ösztörmén, [Kemes]Taródfa–Lovászd, Szentgotthárd–Rábakeresztúr, Szentgotthárd–Nagyfalva és Alsószőlők–Farkasfalva.¹³

A megbeszélésen a „kisebb határszéli forgalomban” kölcsönösen továbbra is elismerték be- és kilépésre a régi (1945 előtti) osztrák–magyar egyezmények alapján rendszeresített, és a múltban is használatban volt ún. alkalmi útilapokat, a határszéli úti-, illetve birtokos úti igazolványokat, amelyek azonban csak a 15 km-es határsávon belül voltak hatályosak. Ezeket Vas vármegye területén a szombathelyi, illetőleg a szentgotthárdi határrendőr-kapi-

tánság, osztrák részen a lakóhely szerint illetékes kerületi (helyesen: járási) közigazgatási hatóság állította ki. „Orvosok, papok, szülésznők, állatorvosok, tüztoltók és más közérdek szempontjából fontos személyek határátlépésével kapcsolatban, a múltban fennálló viszonyosságot, a jelen jegyzőkönyvet aláíró osztrák [és] magyar hatóságok képviselői a jövőre vonatkozólag is kölcsönösen érvényesnek tekintik”¹⁴. A két fél megállapodott abban is, hogy mind a távolsági, mind a kisebb határszéli átkelőket megnyitják az áruforgalom számára. A közös vámkezelés, illetve vámhivatali munka magyar részről az osztrák oldali Rohoncon, osztrák részről viszont magyar területen, Szentgotthárdon történik.

A hajdani Szombathely–Pinkafői Helyiérdekű Vasút magyarországi szakaszán Bucsufaluig, illetve határ-átmenettel az örvidéki Rohonc nagyközségig 1945. március 29-étől szünetelt forgalom, és csak július 22-én indult újra. Vas vármegye székhelyéről a vonat kora reggel indult Rohoncra, ahonnan rövid várakozás után visszatért Szombathelyre, egy másik szerelvény – hasonló módon – este közlekedett a két település között. Ezt a határ-átmenetet azonban néhány hét múltán megszüntették, és csak a két ország között 1947. augusztus 26-án aláírt vasúti egyezmény után egy héttel, szeptember első napján indították újra.¹⁵

A Kőszeg és a szomszédos osztrák határállomás, Rőtfalva-Rendek közötti vasúti pályán 1945. március 29-étől csaknem két év fél évig állt a forgalom, amikor az újjáalakult Osztrák Szövetségi Vasút (Österreich Bundesbahnen), az ÖBB 1947. augusztus 31-én azt ismét megnyitotta. Később, 1960. szeptember első napjával azonban a kijelölt határsáv, illetve a vasfüggöny miatt véglegesen leállította, amivel Kőszeg pályaudvara ismét ún. „vasúti fejállomássá” vált.¹⁶

A Kőrmend–Németújvári Helyiérdekű Vasúton 1945. március derekáig menetrend szerint közlekedtek a személyvonatok az államhatáron keresztül a két település, Kőrmend és az örvidéki Németújvár között. A térségben március–április fordulóján vívott súlyos harcok idején Pinkamindszent falutól nyugatra, a Pinka folyásán átívelő vasúti hidat az angolszász légierő lebombázta. Bár a forgalom még ebben az évben újraindult, de csak Pinkamindszentig, mert a hidat nem állították helyre. Ennek következtében „a határátmenet megszűnése, a határsáv béklyója lecsökkentette a forgalmat. Az osztrák vonalrész a II. világháborús sérüléseiből csak ideiglenesen, a Pinka-hídja pedig a határon egyáltalán nem lett helyreállítva. 1954-ben a burgenlandi Kereskedelmi Kamara javaslatot tett a bécsi [szövetségi] Közlekedési Minisztériumnak a forgalom felvételére, és anyagikat is kilátásba helyezett, ha az átépítést jelentős anyagi eszközökkel támogatja. Választ azonban nem kapott”¹⁷.

Nemcsak a Fertővidéki HÉV örvidéki, hanem annak Mekszikó-pusztától Celldömölkig húzódó magyarországi szakaszán is, az 1946–1947. évek fordulójának téli hónapjaiban a folyamatos szénhiány miatt gyakran szünetelt a forgalom. Mindkét vonalrészen, 1947 tavaszára már csaknem „békebeli” üzemmenetet sikerült teremteni, és a határ-átmenet is megindult Mekszikó-pusztá és az osztrák oldali Pomogy község között. Sőt hamarosan, június 24-étől a Győr-Sopron-Ebenfurti Vasút, a GYSEV hetente három alkalommal már motorvonat szerelvényt közlekedtetett Fertőszentmiklós–Pomogy–Nezside–Bécs-Keleti-pályaudvar (Wien Ostbahnhof) között.¹⁸ A járatot az osztrák utazóközönség „Pusztá-expressz”-nek nevezte el. A Fertőszentmiklósról az osztrák oldali vonalra induló tehervonat személyzetét a vasutas-nyelv viszont „vadlibás”-oknak becézte, mert a Fertőtől keletre, az ún. „vadlúd-ország”-ba jártak szolgálatba.

Már ekkor, időnként rémhírek terjedtek az államhatár lezárásáról, így például Sopronban 1946. augusztus végén, amelyeket a polgármester-helyettes a sajtóban megcáfolt. Eközben kijelentette: a város körül mindenki nyugodtan, kellő időben elvégez-

heti a mezőgazdasági-szőlészeti munkákat. A rémhírterjesztők ellen eljárást indítanak.¹⁹ Néhány hét múlva valóban sor került a határforgalom szabályozására a Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság és a magyar kormány együttes rendelkezése alapján. Eszerint Magyarország és Ausztria között útlevelel csak öt kijelölt helyen lehetett átlépni az államhatárt: Szentgotthárd, Kőszeg, Sopron, Hegyeshalom és Horvátjářfalu. „Az egyéb határszéli útvonalakra csak a [kis]határszéli forgalomban rendszeresített birtokos igazolvány, határszéli úti-igazolvány, vagy alkalmi útilap birtokában léphető át. A személy és áruforgalom ellenőrzését a határszéli forgalomban a magyar államrendőrség, illetve a Honvéd Határőrség és a vámzszaki szervek látják el, egymást kölcsönösen támogatva.”²⁰

A rendelkezés egyik fontos eleme hamarosan okafogyottá vált. Az 1947. február 10-én aláírt párizsi békeszerződés Magyarországtól újabb területet csatolt el, méghozzá az ún. Pozsonyi-hídfőt. A tárgyalásokon ugyanis Csehszlovákia területi követeléssel lépett fel, mondván, honvédelmi okokból Pozsonyligetfalu²¹ déli irányában, szűksége van a hídfő kibővítésére a Duna jobb partján öt magyarországi községgel, ezek: Dunacsún, Horvátjářfalu, Oroszvár, Rajka és Bezenye. A csehszlovák kormány igényeit a következőkkel indokolta. Elsőként Pozsony biztonságára hivatkozott, illetve arra, hogy a „gyorsan fejlődő város” a Duna jobb partján is terjeszkedhessen, mivel csak ebben az irányban fejlődhet. A további követelések is igen érzékenyen érintették Magyarországot. Elsőként az Isztambul (Konstantinápoly)–Szófia–Belgrád–Budapest–Bécs közötti nemzetközi jelentőségű közút itteni kb. 20 km hosszú szakaszának csehszlovák ellenőrzése. A vasúti közlekedés tekintetében viszont a Budapest–Bécs vasútvonal hasonló helyzetbe kerülése, amellyel Hegyeshalom nemcsak osztrák, hanem csehszlovák viszonylatban is határállomássá vált volna. A Magyarországot Nyugat-Európával összekötő távolsági kábelhálózat, illetve mérővezeték rendszer egy része szintén idegen állam területére került volna. A rajkai zsilip elvesztése viszont azt jelentette volna, hogy a Kisalföldön, a Mosoni-Duna és az Öreg-Duna között fekvő Szigetköz²² bármikor kiszárítható, illetve az ott elhelyezkedő 23 község elárasztható lenne a szomszédos csehszlovák állam által. Mindehhez járult az érintett környező északnyugat-kisalföldi, kb. 260 km²-es terület katonai jelentősége, amelynek révén Csehszlovákia igen előnyös helyzetet biztosíthatott volna a maga számára Magyarországgal szemben.²³ Az előbbieket összegezve, a csehszlovák területi követelések mögött a valóságban döntően katonai, hatalmi törekvések húzódtak.

A Csehszlovákia által igényelt öt község összlakossága a németajkúak kitelepítése előtt 6923 fő volt, és nemzetiségi megoszlásuk a következő: 1010 magyar (14,6%), 3963 német (57,2%), 1893 horvát (27,2%), 46 szlovák, 11 egyéb. A fenti adatok szerint a szlovákok aránya még az egy százalékot sem érte el! A potsdami háromhatalmi értekezlet (Amerikai Egyesült Államok, Szovjetunió, Nagy-Britannia) megállapodásait tartalmazó 1945. augusztus 2-án kiadott *Jelentés XIII.* fejezete Magyarországot is a németajkú lakosság rendezett kitelepítésére kötelezte.²⁴ A magyar kormányzat már 1946 tavaszán a Pozsonyi-hídfő említett községeiből is Németországba költöztette a németeket. Miközben például a Pozsony belvárosától 8 km-re délre fekvő, német többségű (egynegyedében magyar) Oroszvárról már az 1945. március végi, április eleji hadműveletek során a helyi németek kb. 30–40%-a az anyaországába menekült. A legnépesebb Rajka helységről, a helyi németek nagy részét, 859 főt telepítettek ki. A Csehszlovákia által követelt további három kisközségben – Dunacsún, Horvátjářfalu és Bezenye – a népesség zöme viszont horvát volt. A hídfő területére egy év múlva, 1946 tavaszán a kormányzat, nyomban a németek távozása után 2500 magyart telepített, *amellyel a Csehszlovákia által követelt területen a magyarság száma 65–70%-ra nőtt.* „Tehát egybevetve – tudjuk meg a korabeli, 1946 nyarán megjelent sajtóból – Csehszlovákia olyan területet követel, amelynek

lakossága háromnegyed részben [már] magyar [volt]. Ez a követelés nemcsak minden nyilatkozattal, hanem a népek becsületes együttműködésével is szöges ellentétben áll.”²⁵

A párizsi békekonzferencia végül Dunacsún, Horvátjásrfalu és Oroszvár községet ítélte Csehszlovákianak, amely 62 km² területtel tovább csonkította a trianoni Magyarországot.²⁶ Mind a három település addig Moson vármegye Rajkai járásához tartozott.²⁷ A párizsi békeszerződés I. rész 1. cikk c) bekezdése a következőképpen jelölte ki az új magyar–csehszlovák államhatárt, amely az addigi magyar–osztrák viszonylatot is módosította. „Magyarország átengedi Csehszlovákianak Horvátjásrfalu, Oroszvár és Dunacsun [sic!] községeket a jelen Szerződéshez I/A alatt csatolt térképen megjelölt kataszteri területekkel együtt. Ennek folytán a csehszlovák határ ezen a szakaszon a következőképpen állapítatik meg: attól kezdve, amely Ausztriának, Magyarországnak és Csehszlovákianak 1938. évi január hó 1-én fennállott határai között közös volt, Ausztria és Csehszlovákia között a jelenlegi magyar–osztrák határ lesz a határ addig a pontig, amely a 134. magassági ponttól délre körülbelül 500 méterre (a rajkai templomtól északnyugatra 3,5 kilométerre) fekszik, ez a pont lesz ezentúl az említett három állam határainak közös pontja; innen az új határ Csehszlovákia és Magyarország között keletre fordul Rajka község északi kataszteri határát követve a Duna jobb partján addig a pontig, amely a 128. magassági ponttól északra körülbelül 2 kilométerre (a rajkai templomtól keletre 3,5 kilométerre) fekszik s amely pontnál az új határ csatlakozik a Duna hajózási fővonalában az 1938. évi január hó 1-én fennállott csehszlovák–magyar határhoz; a Rajka község határán belül fekvő zsilip és visszaeresztő csatorna magyar területen maradnak.”²⁸ A rendelkezés szerint az új határt a Magyar–Csehszlovák Határrendező Bizottság jelöli ki a szerződés hatálybalépésétől számított két hónapon belül.

A párizsi békeszerződés 1947. szeptember 15-én lépett hatályba, amellyel az 1920. június 4-i trianoni békediktátummal kijelölt magyar–osztrák határ hossza 19 km-rel, 356 km-re csökkent. A Pozsonyi-hídfe elszakítása következtében megszűnt az imént említett, útlevéllal igénybe vehető ötödik magyar–osztrák határátkelő, Horvátjásrfalu; örvidéki oldalán Köpcsény nagyközséggel. Ennek oka, hogy a régi bécsi országút itteni szakaszát a párizsi béke Csehszlovákianak ítélte. Emiatt a magyar kormány négy nappal később, szeptember 19-én tartott ülésén határozatot hozott arról, hogy a Budapest–Bécs közötti út elcsatolt részének a kikerülése végett, magyar területen „szükségessé vált a rossz állapotban lévő Mosonmagyaróvár–Hegyeshalom–Országhatár-i (...) közútnak körszerű burkolattal leendő kiépítése”.²⁹ Gerő Ernő (ered. Singer, 1898–1980) külügyminiszterhez, hogy az ügyben felmerült számos kérdés megvitatására hívja meg az osztrák kormány képviselőit egy államközi értekezletre. Egyben közölte, hogy az útvonal ausztriai, örvidéki Miklóshalma–Pándorfalu közötti szakaszának a kiépítéséhez szükséges hatezer tonna cementet az osztrák fél Magyarországról kívánja beszerezni.³⁰

Közben a magyar illetékes szervek megerősítették a nyugati határ őrizetét. Erről tanúskodik a Németújvári járás határrendőrségparancsnoksága vezetőjének 1947. november 14-én kelt jelentése, amelyet a Kismartonban székelő Burgenlandi Biztonsági Igazgatósághoz intézett. Az előterjesztés szerint a magyar határőrségnél az utóbbi időben tűzparancsot léptettek életbe. November 9-én, 18.30 óra körül az osztrák határtól 25 lépésre, Szentgotthárd közelében halálos fegyverhasználat történt, amikor kettő, Ausztriába menekülni akaró, Budapestről származó, 21 és 24 éves fiatalembert (a kezükben egy-egy kisebb bőrönddel) a kététagú magyar járőr agyonlőtt. Két vizsgálóbizottság is kiszállt, de a holttesteket november 13-a délig (!) a helyszínen hagyták, és csak ezután hantolták el a rábafüzesi temetőben. A jelentés végül megjegyezte: a szigorú tűzparancs úgy hangzik, hogy „mindenkire löni kell, aki csomaggal nem megengedett helyen a határhoz közeledik”.³¹

Nemcsak magyar állampolgárok, hanem esetenként a magyar határőrség katonái is követtek el határsértéseket az Ausztriába menekülők üldözése közben. Az osztrák külügyminisztérium 1948. április 22-én Bécsben kelt feljegyzése szerint Kalmár István szegedi lakhelyű diák március 15-én megszökött a szentgotthárdi rendőrség fogdájából és Ausztria irányába menekült. Eközben egy magyar rendőr osztrák felségterületen is üldözte, majd Nagyfalva községnél őrizetbe vette. Vissza akarta vinni Magyarországra, de az osztrák határrendőrség Kalmárt elvette tőle. A rendőrnek viszont engedélyezte a hazatérést Szentgotthárdra. Az utóbbi azonban a parancsnokával, egy őrmesterrel visszatért Nagyfalvára, és követelte a szökevény kiadását. Az osztrák csendőrség a két rendőrt lefegyverezte, letartóztatta és Kalmárral együtt, Gyanafalva járási székhelyre szállította. Itt a magyar őrmester azt nyilatkozta, hogy a diák Szegeden négy betöréses lopást követett el, és országosan körözték. Továbbá Magyarországnak „különleges érdeke a személy kiadása. A jószomszédi viszony megőrzése végett a két rendőrt, kemény megrovást követően elbocsátották”. Öt nap múlva, március 20-án 17 óra körül az említett szentgotthárdi rendőrőrmester egy ismeretlen, feltehetően Magyarországon állomásozó orosz (szovjet) százados, a gyanafalvai orosz helyőrség parancsnoka, valamint két orosz katona kíséretében, megjelent a gyanafalvai határrendőrség állomáshelyén, és Kalmár István azonnali kiadását követelték. Az őrség parancsnoka kijelentette: a keresett személyt már átszállították Bécsbe. Ezt a felvilágosítást a kutakodók azonban nem fogadták el. A magyar őrmester az orosz katonákkal együtt átment a gyanafalvai járási fogházba, ellenőrzés céljából minden zárkát kinyitattak, és az egész épületet átvizsgálták, még a börtönőr lakását is. Az egyik szovjet tiszt az osztrák határrendőröket indulatos szemrehányásokkal illette, amiért a magyar rendőrt osztrák felségterületen lefegyverezni merészelték. A fogház átkutatása után a magyar őrmester egyenruhában és fegyveresen visszatért Magyarországra.³² Az ügyiraton található feljegyzés szerint, a történetek miatt a budapesti osztrák követségnek a magyar kormánytól tiltakoznia kellett a gyakori határsértések ellen, és fel kellett szólítania a megfelelő intézkedések megtételére.

A Soproni-félkör területén már 1948-ban a jogtalan határátlépések és a csempézés megakadályozására új határrendészeti őrsőket állítottak fel Fertőboz, Fertőrákos, Ágfalva, Magyarfalva³³ térségében. A szénkitermelés miatt igen fontosnak tekintett Brennbergbányán viszont 1946 és 1949 között határrendőr-, illetve határvadász-őrsők működtek. Ugyanekkor a Fertő tó partvidékét is elzárták az érintett falvak lakói, illetve a nagyközönség elől. Például Fertőboz lakosságának a megélhetését évszázadokig a halászat és a nádaratás adta, amelyet a vasfüggöny gyakorlatilag felszámolt. A falu 575 fős németajkú lakosából 1946-ban 440-et kitelepítettek, a helyükbe főként Csehszlovákiából elűzött felvidéki magyarokat költöztettek. A szülőfalujukban maradt svábokat a határvédelmi szervek bizalmatlanul kezelték. Ágfalvánál az államhatár olyan közel van a településhez, hogy a Sopron Déli pályaudvar–Bécsújhely közötti vasútvonalon az osztrák oldali Lépesfalva–Somfalva közös megálló sávós állomás-előjelző tábláját a forgalmi előírások miatt, magyar területen kellett felállítani.

Ebben az időben a magyar–osztrák határon (mint írtuk) mindössze négy (Hegyeshalom, Sopron, Kőszeg és Szentgotthárd) útlevéllel igénybe vehető nemzetközi közúti és vasúti határállomás működött. A szigorú zár kiépítésének szándékát jelezte a Honvéd Határőrség főparancsnokságának 1948. július 31-én kelt átirata, amelyet a Földművelésügyi Minisztériumhoz küldött a magyar–osztrák kishatárforgalmi egyezmény-tervezetben felsorolt átkelőhelyek (korabeli szóhasználat: vám- és mellékutak) számának jelentős csökkentéséről. Az átirat az összesen 56 (ebből nyolc vasúti) átjáró számát 33-ra, azaz 23 átkelővel javasolta csökkenteni, ez utóbbiakat a honvéd határvadász alakulatok ellenőriz-

nék. Eközben az előbbi vasúti és a négy nemzetközi, valamint a Sopron–Sopronkertes, illetve a Szentgotthárd–Rábakeresztúr közötti átkelőket a határrendészeti kapitányságok felügyelete alá vonnák.

Az átirat a csökkentést a következőkkel indokolta: csak annyi átkelő legyen nyitva, amennyi feltétlenül szükséges. Ez a kettős-birtokosok érdekeit sem sértené – bár így hosszabb utat kellene megtenniük az átkelőhelyig –, viszont az alkalmi úti-okmányaik nem három, hanem öt napig lennének érvényesek. Ez számukra még kedvezőbb művelési lehetőséget jelentene, mint a rövid időtartam, amely „kizárólag a tiltott árú és személyforgalmat [tudniillik az ember-csempészetet – B. J.] lebonyolító személyeknek kedvez. (...) A vám- és mellékutak csökkentésével arányosan csökkenne a forgalom is, ha az úti okmányok kiállítási feltételeit megszigorítanák (pl. nem volna indok [az] átlépésre a családi látogatás stb.), de főképp akkor, ha lehetőség nyílna arra, hogy a kétoldali kettős-birtokosok a földjeiket kölcsönösen kicserélhetnék”.

A tervezet arra is rámutatott, hogy az álcázott, titkos személy- és áruforgalom nem a megnyitott átkelőkön, hanem a közbenső határsávban történik. Ha a tervezett vám- és mellékutakat megnyitnák, akkor szükségszerűen növelni kellene a honvéd határvasút őrsők, az útellenőrző járőrök számát, illetve megerősíteni a portyázó szolgálatot. Mindez azonban jelenleg nem lehetséges. Az átirat ezért szorgalmazta: nemcsak az előbbieket, hanem különösen amiatt, hogy hazánk Ausztrián keresztül közvetlenül érintkezik a Nyugattal, az itteni átkelők számát a lehető legkisebbre kell csökkenteni. Ugyancsak fel kell számolni az alábbi vasúti átkelőket: Hegyeshalom–Zurány, Ágfalva–Somfalva, Kópháza–Sopronkeresztúr, Kőszeg–Rőtfalva, Torony–Rohonc között. Azonban nemcsak az ezekhez vezető pályákat, hanem a többi vasúti átjárót is a határrendészeti kapitányságok ellenőrzése alá kell rendelni.³⁴ A javaslat nemcsak a határmenti magyar és német családi kapcsolatokat, hanem az örvidéki magyarságot is hátrányosan érintette. Különösen Felsőőr és környéke, illetve Középpulya táját, de a Fertőzug majorságaiban lakó akkor még népes magyarságot is.

A Honvéd Határőrség főparancsnokságának átiratát szokás szerint köröztették a Földművelésügyi Minisztérium egyes ügyosztályai között. Egy három hónap múlva, október 25-én kelt belső feljegyzés szerint az FM Elnöki osztálya megállapította, hogy a kettős birtokosok gazdálkodásának elősegítése érdekében kívánatos volna minél több határkelő út nyitva tartása. A honvédelmi és politikai szempontok miatt mégis az országhatár szigorúbb ellenőrzése, és ezzel kapcsolatban az átkelő-utak számának a csökkentése elkerülhetetlenül szükséges. Az Elnöki osztály ezért elutasította a társosztályok álláspontját.³⁵

A magyar határőrség hamarosan, 1948 szeptemberében megkezdte a 16 méter magas őrtornyok felállítását,³⁶ amely a teljes fordulatot jelezte. A Magyar Dolgozók Pártja, az MDP Külügyi Bizottsága ugyanis az előbbi hónap elején „határrendezési kérdések” napirend keretében, megvitatta a magyar–osztrák határon bevezetendő intézkedéseket. A fő pontok: az államhatár mindkét oldalán 10 méter széles beültetlen, és 50–50 méteres alacsony növényzetű területet kell kialakítani. Megszüntetik a határ mentén élők szabad közlekedését 15 km-es határsávban lehetővé tévő ún. alkalmi úti lapokat, és az átjárás csak a kijelölt (és jelentősen csökkentett számú) átkelőkön történhet.³⁷ A legfőbb pártvezetés döntéseit a kormány rövid időn belül megvalósította. Az osztrák pénzügyminisztérium október 22-én átiratban tudatta a Külügyminisztériummal, hogy a sopronnyéki, a borsmonostori, a németlövői és nagysároslaki vámőrségei a következőkről tájékoztatták: szeptemberben az államhatár mentén, magyar területen őrtornyokat állították fel. A récényi, a sopronkeresztúri és a fülesei vámőrségek viszont arról értesítették, hogy magyar területen 50 méter szélességben erdőirtás kezdődött, valamint „Általánosságban a magyar határon a menekültáradat növekedett”.³⁸

Négy nap múlva, 1948. október 26-án Kádár János (1945-ig Csermanek, 1912–1989) belügyminiszter jelentést nyújtott be a minisztertanácshoz a magyar–osztrák kishatár-forgalmat megszigorító intézkedésekről, és az Ausztriával 1926. július 14-én „a kisebb határszéli személyforgalom szabályozása tárgyában” kötött megállapodás³⁹ felmondásáról. Az erélyes eljárás fő célja, hogy megakadályozzák a tiltott határátlépéseket és a csempészetet. Előzmény: szeptember 27. és október 1. között az ügyben magyar–osztrák kormányközi tárgyalásokat folytattak Budapesten, ahol az osztrák féllel közölték: az említett egyezmény előírása alapján, három hónap elteltével felbontják a szerződést. Ekkor a magyar kormány az általa javasolt valamennyi intézkedést – melyet az osztrák fél nem fogadott el – egyoldalúan életbe léptet.⁴⁰ A minisztertanács október 29-én tárgyalta a belügyminiszter jelentését, és utasította Rajk László (1909–1949) külügyminisztert, hogy december első napi hatállyal kezdődően, három hónapos határidővel, diplomáciai úton Ausztriával mondja fel az egyezményt.⁴¹ Ezzel minden jogi akadály elhárult az államhatár gyakorlatilag teljes lezárása, majd az aknazár, vagyis a vasfüggöny kiépítése elől. Már a határidő lejárta előtt, december 12-én az Államvédelmi Hatóság soproni ki- rendeltsége közölte a Burgenlandi Biztonsági Igazgatósággal, hogy három nap múlva, 15-én éjféltől 20 határátkelőhelyet lezárnak.⁴² Hamarosan, december 21-én a budapesti Külügyminisztérium utasította a bécsi magyar ügyvivőt, hogy átmeneti ideig osztrák állampolgároknak be-, illetve átutazó vízumokat nem adhatnak ki még akkor sem, ha azt diplomáciai úton kérik.⁴³

A magyar hatóságok 1949 kora tavaszán kezdték meg a drótkadály-rendszer kiépítését. Az osztrák határon 356 km-es, a jugoszlávon 630 km-es egy-, illetve kétsoros drótkerítés-akadályt feszítettek. A teljes hossza elérte a csaknem 1000 km-t, amelyen összesen 291 magasfigyelő tornyot emeltek.⁴⁴ Ez utóbbiak között sajátos létesítmények is akadtak, persze nem előzmény nélkül. A Szentgotthárdtól 7 km-re északkeletre elhelyezkedő Felsőrönök község határában a trianoni békediktátum úgy jelölte ki a magyar–osztrák államhatárt, hogy attól néhány méterre az Árpád-házi Szent Imre herceg tiszteletére emelt római katolikus templom magyar területen maradt. A trianoni diktátummal elcsatolt szomszédos Borosgödör és Sándorhegy falvak lakói – akik filia, azaz leánygyház tagjaiként kapcsolódtak Felsőrönök plébániájához – a két világháború között, a kishatárforgalom keretében továbbra is szabadon látogathatták a magyar oldali templomot.⁴⁵

Az előbbi helyzet 1945 után a határsáv kijelölése, majd az aknazár itteni kiépítése miatt megváltozott. A szórványközség jellegű Felsőrönök házai egymástól távol helyezkedtek el a hegyvidéken az államhatár közelében, ezért a magyar hatóságok nemcsak a helyieknek, hanem az említett két örvidéki falu, Borosgödör és Sándorhegy lakóinak is megtiltották a templom látogatását. Az istenháza berendezését a katonaság elszállította és az épületet a sorsára hagyta, de magas tornyát a határőrség magasfigyelő helyként vette használatba. A kismartoni római katolikus megyéspüspök, László István (1913–1995) kezdeményezésére a két burgenlandi falu lakossága a politikai helyzet enyhülésekor az 1980-as évek végén mozgalmat indított, és bizottságot alakított „Mentsétek meg a Szent Imre templomot!” hívó-szóval. Az újralátogatásért cserébe felajánlották az istenháza felújítását.⁴⁶ A vasfüggöny lebontása után, 1989 őszén a két ország kormánya egyezményt írt alá a rönöki templom megközelíthetőségéről,⁴⁷ amely a szentély újbóli birtokbavételnek a lehetőségét ígérte a rönöki és a túloldali Borosgödör és Sándorhegy katolikus hívei számára.

Visszatérve a határ lezárásának kezdeti időszakára. Az aknazár, vagyis a vasfüggöny kiépítése 1949 őszére befejeződött, aminek következtében egyre feszültebbé vált a két ország viszonya, mert a magyar–osztrák államhatár mentén lényegében folyamatos hi-

degháború zajlott. Még hozzá sajátos keretek között, mert eközben egymástól gyökeresen eltérő gazdasági, társadalmi és politikai rendszer alakult ki a két szomszédos államban. Magyarországon felszámolták a magángazdaságot, kiépítették a kommunista párt egyeduralmát és meghatározóvá vált a Szovjetunió befolyása; Ausztriában viszont megmaradt a piacgazdaság, a polgári demokratikus berendezkedés és a Nyugathoz való kötődés. Miközben a szovjet katonai megszállás sújtotta mindkét országot. Ennek ellenére szinte naponta történtek – főként a magyarországi menekülők üldözése közben – fegyverhasználat nélküli járó határösszetűzések. Ugyanekkor a magyar politikai rendőrség az ausztriai szovjet megszálló hatóságok támogatásával, 1949-től egyre több nyíltabb támadásokat intézett az Ausztriában élő, az itthoni kommunista rendszerrel élesen szembenálló magyar politikai menekültek ellen.⁴⁸

Az osztrák kormány nemcsak az előbbieket, hanem a készülők, a magyar hatóságok által hivatalosan „biztonsági berendezések”-nek nevezett aknazár ellen is élesen és folyamatosan tiltakozott. A nézeteltérések többszöri diplomáciai jegyzékváltással, először 1949 októberében tetőztek, amikor a Magyar Távirati Iroda, az MTI hosszas közleményben igyekezett magyarázatot adni a vasfüggöny felállítására nyomán kialakult új helyzetről, és forrásaként a magyar kormány Ausztriának küldött válaszjegyzéket jelölte meg. Az utóbbi a határ lezárását, az aknarobbanásokat, illetve határsértéseket azzal mentegette, hogy „tömegesen igyekeztek beszivárogni magyar területre a csempészek, és főleg azok a kémek és fasiszták, akiket imperialista megbízóik Magyarországra küldtek. Ugyanakkor hasonló elemek szökdöstek Magyarországból Ausztriába. (...) az embercsempészet amerikai ügynökök segítségével és közreműködésével folyik. Mégpedig nem egyszer osztrák szervek tudtával és hallgatólagos beleegyezésével”. A közlemény szerint a határon bekövetkezett aknarobbanásokat is az előbbi személyek idézték elő. „Ha az osztrák kormány meg akarja szüntetni a szóvá tett incidenseket, nem kell egyebet tennie, mint (...) a saját határán ugyanolyan erélyesen felvenni a harcot, ahogy ezt a magyar kormány teszi.”⁴⁹

Az 1949 kora tavaszától kiépített vas sodrony-pár között összesen mintegy 567 ezer 49M típusú érintő-, illetve taposóakna telepítésével új határvédelmi rendszert létesítettek. Kialakítását a Honvédelmi Minisztérium 1950. június 17-én kiadott utasítása alapján kezdték meg, összesen 989 km hosszúságban. Ennek több mint egyharmada (mint írtuk 356 km) a magyar–osztrák határszakaszon húzódott, amely „vasfüggöny” néven vált ismertté, illetve hírhedtté. (A jugoszláv határ mentén egy betonerőd vonal is kiépült.) Az iménti utasítás után három nappal, június 20-án, a magyar–jugoszláv határszakaszon a Belügyminisztérium IV. Főosztálya 16/1950. számú utasításával egy 15 km széles határövezetet hoztak létre, amelyet később, 1952. szeptember első napjától a 0390/1952. számú (BM. Főosztály) utasítás szerint a magyar–osztrák határra is kiterjesztették. Ezen belül az államhatártól számított 2 km-es sávban szigorított belépés volt érvényben, de még ennek a belsejében is egy 500, illetve 50 méteres övezetet különítettek el, ahol már csak a határőrség katonái tartózkodhattak.

Az előbbi védelemnek az volt a lényege, hogy robbanó és nem robbanó műszaki harcászati anyagok társításával olyan eszközrendszert alakítottak ki, amely megakadályozta, illetve véglegesen meggátolta az államhatáron jogellenesen áthaladni szándékozók mozgását. A két országot elválasztó mezsgyétől mindössze egy méterre, magyar területen állandó drótkerítést állítottak fel. Ennek belső oldalától négy méterre újabb sodronyvonalat létesítettek, és ezeken 60 cm magasságban POMZ-2 típusú érintőaknákat, a két kerítés közötti sávban fatestű taposóaknákat helyeztek el. Az így kialakított aknazár hazai oldalán további 3–4 méter széles területet felszántottak, ez lett az ún. nyomsvá, amelyet rendszeresen műveltek, hogy az esetleges nyomok jól láthatóak legyenek.⁵⁰

A vízi határszakaszokon a folyók, patakok magyarországi partján is állandó drótkerítések emeltek. Ezekkel azonban nem lehetett mindenhol követni a határvizek szeszélyes kanyarulatait, ezért ún. kizárt területek is keletkeztek, amelyek gazdasági hasznosítása érdekében az aknazáron aknamentes kapukat is létesítettek. A Stájerországban eredő, majd az Őrvidéket átszelő Pinka, a két szomszédos község, Pinkaóvár és Felsőcsatár között lép magyar területre. Az 1940–1950-es években medre a legnagyobb árvizeknek csak a 25–30%-át volt képes kiöntés nélkül levezetni. Nemcsak ez, hanem az is megnehezítette a határőrizetet, hogy 39 km hosszón a folyót kilencszer (!) keresztezi a trianoni gúnyhatár, sőt öt helyen a Pinka folyása az államhatár. Árterülete kb. 40 km², amely csaknem fele-fele arányban oszlik meg a két ország között. A közös érdekű szakasz állapotfelméletét csak 1956-ra fejezték be a magyar-osztrák vízügyi hatóságok.⁵¹ A mederszabályozás azonban csak részben, és hosszú évek múltán valósult meg, amikor kisebb területcserék is történtek a két ország között.

Közben a megromlott magyar–jugoszláv viszony miatt, 1949-ben először a déli államhatár teljes szakaszán telepítettek aknazárat, amelyet rövidesen a nyugati mezsgye hasonló megerősítése követett. Az aknazár végül 550 km hosszán húzódott, amelyet 89 határvadász-őr felügyelt. A rendkívül embertelennek tekinthető aknamező-rendszer azonban nemcsak a határsértők és az osztrák területről beszivárgó ellenséges ügynökök számára jelentett halálos veszedelmet, hanem a magyar határőröknek is. Ennek oka, hogy a kommunista hatalom siettetta az aknamezők kiépítését, és emiatt nem készültek el, illetve gyakran elkallódtak a telepítési vázlatok. Ezek hiányában a magyar katonák közül is sokan veszítették az életüket vagy sérültek meg súlyosan az aknarobbanások következtében. Az aknazár végül is nem bizonyult hatékony eszköznek, annak ellenére, hogy sok határsértő és ügynök robbant fel rajtuk. A számuk ismeretlen, ugyanakkor tény, hogy többeknek sikerült véletlenül vagy valamilyen módszer segítségével átjutnia az aknazáron.⁵²

A határsértések zömét azonban nem emberek, hanem vadállatok idézték elő. Ezzel kapcsolatban érdekes „tanúbizonyság” látható a Kőszeghez közeli, őrvidéki Léka mezőváros Természetrajzi Múzeumában. A Burgenland állatvilágát bemutató teremben állították ki annak a hatalmas vaddisznó-kannak a kitömött példányát, amely a hidegháború éveiben csörtetett az államhatár mentén, eközben aknára lépett, és halálos sebekkel vándorolt osztrák területre.⁵³ Összességében a magyar határőrség saját veszteségei, a vasfüggöny létesítésére, majd a fenntartásra fordított tetemes költségek és erőfeszítések messze meghaladták az eredményességet.

Az Államvédelmi Hatóság, az ÁVH új szervezetéről 1949. december 28-án tették közzé az Elnöki Tanács 4353/1949. számú rendeletét, amely a hatóságot közvetlenül a minisztertanács alá rendelte és a főfelügyeleti joggal a belügyminisztert bízta meg. A jogszabály 1950. január első napjától jelentősen megnövelte az ÁVH hatáskörét, amely önálló főhatóságként működött. Az átszervezett ÁVH vezetőjévé Péter Gábor (1945-ig Eisenberger Benjámín, 1906–1993) altábornagyot nevezték ki.⁵⁴ Az előbbi időponttal a határvadász alakulatokat összevonták a Határrendőrséggel, és az ÁVH vezetőjének az irányításával megalakították az ÁVH Határőrséget. Hamarosan „zöld ÁVO” néven vált közismertté: az állománya sorkatonákból, a tisztikara viszont hivatásos államvédelmiskből állt.⁵⁵

Több külügyi jegyzékváltás történt a budapesti osztrák követség és a magyar Külügyminisztérium között 1950 tavaszán a Soprontól nyugatra mindössze hat km-re közvetlenül a mezsgye túloldalán elhelyezkedő Somfalva községben történetekkel kapcsolatban. A trianoni diktátum itt úgy vontja meg az államhatárt, hogy az közvetlenül a templom mögötti temető kerítésénél húzódik, ahol ekkorra már szintén felállították a vasfüggönyt.

Április 9-én, vasárnap délelőtt az istentisztelet alkalmával két csoportban tucatnyi helyi férfi beszélgetett a sírkertben 5–10 méterre az államhatár drótkerítésétől, amikor a fejük fölött egy golyó süvítését és a közel 400 méterre álló magyar oldali őrtoronyból dörrenést hallottak. A férfiak menekülni készültek, amikor hasonló jelenséget észleltek. Mindkettő lövedék a temető sövényébe csapódott. A lövéseket jól halotta egy osztrák hivatalnok, Somfalvi János vámfelügyelő, aki megkérdezte az őrtoronyból lemászott, és a temető felé futó magyar katonát, hogy miért lőtt? Azt a választ kapta, hogy néhány személy a szögesdrótakadályhoz közeledett, illetve azt megfogta. A temetőben tartózkodó személyek a kihallgatásuk során ezt egybehangzóan cáfolták. Emiatt „A követség az osztrák szövetségi kormány nevében nyomatékosan tiltakozik az osztrák felségterület ismételt megsértése ellen”. A jegyzék szerint az elmúlt hónapokban más esetek is előfordultak, amikor a magyar határőrség fegyvert használt osztrák felségterületen, illetve osztrák állampolgárokat fegyverrel fenyegettek, illetve eljárást indítottak velük szemben. Például a Fertő tavon két osztrák halászt vettek őrizetbe, emiatt a követség szintén tiltakozott. Az osztrák kormány „különösen súlyosbító körülménynek” tekintette, hogy a magyar határőrség a somfalvai esetről is „kegyetlen és embertelen fegyvert”, súlyos sérüléseket okozó robbanótölteteket használt a szokásos gyalogsági lőszer helyett. A jegyzék végül felszólította a magyar kormányt, hogy a határőrség-nek vonja vissza a robbanótöltetek használatát.⁵⁶

A vasfüggöny kiépítése a határmenti vasúti közlekedést is igen hátrányosan érintette. Szombathely és Bucusi állomások között 1950-ben már három pár vonat közlekedett hajnali 6 óráig, délutáni 14 és esti 18 óráig csoportban. Ez azt jelentette, hogy a szerelvények megyeszékhelyi kifutása után, Bucusi faluból másfél óra után oda érkeztek vissza. Annak ellenére, hogy a vasút teljes hossza határsávba került, és csak a helyi lakosok, valamint azok, aki ún. „határsáv igazolványt” kaptak, utazhattak a vonaton, annak forgalma egyre növekedett. A vonal 1953. március első napjától mégis elveszítette addigi jelentőségét, mert az ún. határ-átmeneti vasúti forgalmat az örvidéki/burgenlandi Rohonc nagyközség irányába a vasfüggöny miatt megszüntették, miként a Magyar Államvasutak ottani képviselőjét is.⁵⁷

Bár Sopron Déli pályaudvar is határsávba került, de szerepe csak 1953 nyarától csökkent jelentősen, amikor központi döntésre felszedték a MÁV Sopron Déli pályaudvar és a Harka–Kópháza közötti síneket, s a forgalmat Sopron GYSEV állomáson át Harka–Kópházáig a Sopron–Köszegi HÉV egykori vonalára terelték. Az intézkedés, amelyet a visszaemlékező Bebrits Lajos (1891–1963) államtitkárnak (helyesen: közlekedés- és postaügyi miniszter – B. J.) tulajdonítanak, rossz döntés volt. A GYSEV állomás ennek következtében forgalmilag túlszűfoltta vált, ami gyakran idézett elő súlyos baleseteket, illetve igen veszélyes helyzeteket.⁵⁸ Ezt követően Sopron Déli pályaudvar utasforgalma folyamatosan csökkent, a vonatok Szombathely felől csaknem üresen érkeztek. Egyre kevesebb lett az átmenő vasúti teherkocsik száma is. Nemcsak a határsáv, hanem későbbiekben a forgalom államilag elrendelt közútra terelése miatt is visszafejlődött a Déli állomás, amely csak az 1970-es évek nagy váltásakor éledt újjá.

Közben számos, más korlátozó intézkedések is akadályozták, nehezítették a nyugat-dunántúli/örvidéki vasúti forgalmat. A két szomszédos ország számára előnyös gyakorlatként, például a Fertővidéki HÉV vonalán a magyar vám- és határőrizeti szervek az osztrák oldali Pomogy községben állomásoztak, melyeket a vasfüggöny leereszkedése után Mekszikó-pusztára vontak vissza. A szigorú határzár kettétörte az utóbbi népes lakott hely, a hajdani Esterházy-uradalom kisközséggé történő fejlődését. Később, 1955. május 22-én a magyar hatóságok a két település között megszüntették az addigi útvelés személyforgalmat. Ettől kezdve csak a szolgálatban lévő magyar vasutasok vehették

igénybe a Mekszikó-pusztá–Pomogy határátkelőhelyet, kizárólag hivatalos kiküldetési rendelvevényekkel.⁵⁹

Közben, a Joszif V. Sztálin pártfőtitkár halála (1953. március 5.) után, az új szovjet legfelsőbb vezetés által meghirdetett enyhülési politika következtében, ha igen lassan is, de javultak a magyar–osztrák államközi kapcsolatok. Több mint egy év múltán, 1954. július 14-én megállapodást írtak alá arról, hogy a követi rangú ügyvivők helyébe kölcsönösen, tényleges követeket neveznek ki,⁶⁰ akik az év végén adták át megbízóleveleket a két ország államfőinek. A diplomáciai kapcsolatok magasabb színté történt emelésének is fontos szerepe volt abban, hogy 1954 folyamán a magyar–osztrák határ mentén fokozatosan enyhült a feszültség, és jelentősen csökkent az összetűzések száma.

Az viszont nem volt véletlen, hogy 1955. május 31-én Piros László (1917–2006) belügyminiszter előterjesztést intézett az MDP Politikai Bizottságához a nyugati határszakasz őrizetének a megerősítéséről. Indítványát a következőkkel indokolta: az osztrák Államszerződés minapi aláírása következtében új helyzet állt elő; „az osztályharc éleződése következtében nyugat felé növekszik a határsértési kísérletek száma, tovább várható, hogy a nyugati határszakaszon keresztül az imperialista hírszerzőszervek is aktívabb tevékenységet fognak folytatni”. Emiatt a határőrizetet minden területen meg kell javítani, illetve szilárdítani, a személyi állományt nemcsak a szolgálat ellátásában, hanem erkölcsileg és politikailag is meg kell erősíteni. A nyugati határszakasz hossza 354 km, ahol az 1. (csornai) és a 2. (zalaegerszegi) határőrkerület alárendeltségébe hat zászlóalj, a mosonmagyaróvári, a fertői és a soproni, a kőszegi, a szombathelyi és a szentgotthárdi tartozik. A feladatokat összesen 44 őr és három forgalomellenőrző pont látta el, 4047 főtiszt, tiszthelyettes és határőr összlétszámmal. A belügyminiszter azt javasolta, hogy az utóbbit 1111 fővel növeljék meg (5058 főre), méghozzá úgy, hogy a déli, az északi és keleti határszakaszokon lévő egységek (őrsök) létszámát csökkentik. Az átcsoportosítást augusztus első napjáig kellett végrehajtani, és a nyugati határon eközben 11 új őrsöt létrehozni, egyenként 60 fő állománnyal.⁶¹

A következő hónapokban tovább javult a helyzet, a magyar határőrség beszüntette a fölényeskedő lövöldözéseket, a vasfüggöny, az aknazár létét azonban továbbra is sérelmezte az osztrák kormányzat és közvélemény. Különösen 1955 októberében, amikor Körmendtől nyugatra, az örvidéki Lovászd község térségében egy menekülő üldözése közben több magyar határőr átlépte az államhatárt, hosszabb ideig osztrák területen tartózkodott, és eközben osztrák állampolgárokat zaklatott.⁶² Az eset után első alkalommal történt, hogy magyar kezdeményezésre, az ügy kivizsgálására közös ad hoc (egyszeri) bizottságot állítottak fel, amely szemlét is tartott. A december 12-én kezdődött szabályszerű tárgyalások során ugyan nem jutottak eredményre, de osztrák indítványra megállapodtak abban, hogy mindkét küldöttség kezdeményezi kormányánál egy állandó vegyes bizottság felállítását a határösszetűzések kivizsgálására.⁶³

A magyar–osztrák viszony javulását jelezte az is, hogy a Belügyminisztérium, illetve a Külügyminisztérium, valamint a Határőrség Főparancsnokság tárcaközi bizottsága 1955. december 21-e előtti napokban készült jelentésében kitzúte azokat a feladatokat, amelyek a soproni, a kőszegi és a szentgotthárdi határátkelőknél a nemzetközi forgalom számára történő megnyitásával kapcsolatosak. Eddig ugyanis csak Hegyeshalom és az örvidéki Miklóshalma (Bécs oda-vissza) viszonylatban működött ilyen jellegű, egyetlen nyugati határállomás. Az említett három átkelő magyar oldalán igen mostohák voltak a működési körülmények, elhanyagoltak az épületek, „ami igen rossz benyomást válthat ki a külföldiekből. (...) Például Sopronban az út- és vámkezelők részére a jelenlegi épületben nincs villany, irodahelyiség, WC, középkori állapotok uralkodnak, sokszor még petróleum sincs.

Köszegen és Szentgotthárdon még rosszabb körülmények vannak. Ezzel szemben e három átkelőhelynél osztrák viszonylatban mindhárom helyen emeletes kulturált épület áll rendelkezésre az osztrák vám és útlevélező szervek részére. (...) A bécsi magyar követség részéről felvetették, hogy az osztrák kormány nehezményezi, hogy az osztrák–magyar határkörzetben lévő lakosság rokoni látogatásai akadályokba ütközik, ezért könnyítéseket kérnek”.⁶⁴ A jelentés arra is felhívta a figyelmet, hogy Sopron kb. 40 ezer fős lakosságának többsége rokoni kapcsolatban áll az osztrák határ mentén élőkkel. Köszeg 11 ezer lakosából 8 ezer tősgyökeres, akiknek szintén családtagjai vannak a túloldalon, hasonló a helyzet Szentgotthárdon is. Mindhárom településen kettős földtulajdonosok is éltek, akik magán- és munkavállalás céljából kishatárszéli alkalmi úti-lappal rendelkeztek.

Közben az 1955. május 15-én aláírt osztrák Allamszerződést követően – miután a szovjet megszálló csapatok szeptember 19-én elhagyták Ausztriát, és így Burgenlandot is – a magyar hatóságok októberben megkezdték a határzárak eltávolítását. Annak ellenére, hogy Magyarország nyugati határa a Varsói Szerződés megalakulása következtében ekkor már egyben az új katonai tömb határa is volt. Az aknák hatástalanítása egy erre a célra kifejlesztett aknataposó harcokocsival azonban nem vált be, ezért a munkálatokat csak a következő évben, tavasszal folytatták. A magyar minisztertanács 1956. március 21-én meghozott rendelete alapján öt nap múlva, 26-án a Magyar Néphadsereg műszaki alakulatai, és a Belügyminisztérium Határőrség műszaki alegységei a déli, jugoszláviai határszakaszon megkezdték az aknamező felszedését és a külső műszaki zár bontását, amit szeptember végéig be is fejeztek. Közben, a Minisztertanács május 8-ai döntése után két nappal, 10-én a magyar–osztrák határon is hozzáfogtak az aknák felszedéséhez. A munkálatok szeptember 20-án fejeződtek be, a Hanság mocsaraiban azonban csak október derekán végeztek az előbbi feladattal. A csaknem 1000 km hosszú nyugati, illetve déli határszakaszon ekkor összesen 700 ezer (!) taposóaknát hatástalanítottak és szedtek fel.⁶⁵ Ezzel a közvetlen életveszélyt jelentő védelmi rendszer megszűnt, de a nyugati mezsgyén a drótkadályokat és egyéb védelmi kiegészítőket nem távolították el. A különféle határ-ellenőrzési formák – sőt a határőrök szigorú fegyverhasználat is – megmaradtak.

A műszaki zár eltávolítása közben a határsértők száma a háromszorosára növekedett: 1956. májusban 127, júniusban 203, júliusban 201, augusztusban 375, szeptemberben 408 fő volt. A Határőrség szeptember első napján készült jelentése szerint a nyugati határszakaszon lévő 354 km hosszú műszaki zárból 218 km-t szedtek fel. A fennmaradt 136 km eltávolítása felgyorsult, mert a 600 fős határőr műszaki egység, illetve a Néphadsereg műszaki zászlóaljai mellett a déli határon addig dolgozó két hasonló alakulat is munkába állt.⁶⁶

A határ két oldalán élő magyar, és német lakosság ezekben a hetekben abban reménykedett – s ennek nyíltan is hangot adott –, hogy visszatérnek a régi határátkelési lehetőségek, és meglátogathatják rokonaikat. Minderre egyelőre nem került sor, az osztrák sajtó és közvélemény viszont kezdettől fogva lényegében megnyugvással fogadta a vasfüggöny, az aknazár felszámolását. Több újságcikk szerint a drótkerítést két-három kilométerrel beljebb felállítják. Az akkor szerveződő osztrák hadsereg vezérkara viszont arra figyelmeztetett, hogy Ausztria keleti államhatára a leginkább veszélyeztetett, és 1956 tavaszán nyarán egy Magyarország felől – melyet továbbra is a Vörös Hadsereg tartott megszállva – fenyegető támadást valószínűsített. A burgenlandi lakosság körében is ezzel kapcsolatos rémhírek keringtek.⁶⁷

Eközben az aknazár felszedésének a megkezdése után egy héttel, 1956. május 18-án Piros László belügyminiszter, államvédelmi altábornagy előterjesztést tett az MDP Politikai Bizottságához a magyar–osztrák határ őrizetével, valójában annak megerősítésével kapcsolatban. Az intézkedések ellenére ugyanis, még mindig nem eléggé hatékony

az államhatár védelme, mert az osztrák Államszerződés megkötése óta a határsértések száma állandóan növekszik, s a sikeresen átjutóknak a száma elérte 13,4–18,5%-ot.⁶⁸ Piros László utalt az előbbi legfőbb testület egy évvel korábbi, 1955. június 11-i határozatára, amely kimondta: a Belügyminisztérium Határőrség és a Belső Karhatalom tegyen javaslatot a nyugati határszakasz megerősítésére.⁶⁹ A belügyminiszter előterjesztését a nyugati határszakasz őrzésének a szigorításáról az MDP Központi Vezetősége Politikai Bizottsága 1956. május 31-én tartott ülésén, határozatként elfogadta.⁷⁰

Fontos burgenlandi vonatkozás található a Belügyminisztérium Hírszerző Főosztályának 1956. augusztus 10-én kelt jelentésében, amelyet a bécsi magyar követségen, mint fedőszerven 1953-tól működő héttagú hírszerző kirendeltség tevékenységéről készített. A beszámoló szerint a Magyarországgal ellenséges „emigráció Eisenstadtban [Kismartonban], a magyar határ közelében, Burgenland magyarlakta vidékein igyekszik bázisokat kiépíteni és az újonnan kiszökött személyeket fogadni. Az emigráció vezetői szorosan együttműködnek a különböző hírszerzőszervekkel”.⁷¹

Az 1956. október 23-án, Budapesten és vidéken kitört forradalom a nyugati határsávot és az ott állomásozó, az egyenruhájuk hajtókáján lévő fegyvernemi jelzés alapján a köznyelvben „zöld ÁVÓ”-nak nevezett határőrséget a teljes átszervezés közepén érte, amikor a régi védelmi rendszer már megszűnt, de az új még nem működött teljes határfokkal. A helyzet még súlyosabbá vált, amikor Nagy Imre (1896–1958) miniszterelnök október 28-án kiadott rendeletével feloszlatta az Államvédelmi Hatóság egész szervezetét. A zűrzavart tovább növelte, hogy éppen ezekben a napokban szerelt le az 1954-ben bevonultatott állomány. A forradalmi események hatására számos határőr teljesen felbomlott, ahonnan (például Narda község) a katonák többsége elhagyta az országot. Volt olyan őrs, amely fegyverestül és testületileg a semleges Ausztriába távozott, de akadt olyan is (Horvátlövő), ahol a parancsoknak sikerült az állományt egyben és körletben tartani.⁷² Ezekben a napokban a határőrök a laktanyáikat védték, az államhatár lényegében őrizetlen maradt, és szabad volt az út az országból elmenekülőknél.

November 3-ától, illetve 4-étől azonban már az egyes magyar egységek mellett, főként szovjet alakulatok járőröztek a nyugati államhatáron. Ugyancsak november 4-én, a megszálló katonai hatóságok Mekszikópuszta és az őrvidéki Pomogy között is határzárat rendeltek el, amivel megszüntették a Fertővidéki HÉV átmenő vonatforgalmát. Az intézkedés célja az országból való távozás megakadályozása volt. Csak hosszú hónapok múltán oldódott a feszültség, és állt vissza a korábbi vasúti teherközlekedés.⁷³ Az őrvidéki Pomogy község közelében, a Hansági-főcsatornán átívelő vasúti hidat szintén november 4-étől szovjet katonák őrizték, ezért a menekülők útja e térségben a még 1945. március végi harcok idején felrobbantott közúti hídnak a mederbe omlott maradványain keresztül vezetett. Bár a minden világítás nélküli átkelés éjszaka nem volt veszélytelen, a korabeli sajtójelentésekkel ellentétben, a menekültek közül csak kevesen estek a főcsatorna vizébe.⁷⁴

Sajátos módon, a magyarországi útnak indulások egyik fő ösztönzője Oskar Helmer osztrák szövetségi belügyminiszter volt, aki október 26-án bejelentette: Ausztria minden magyar menekültnek biztosítja a menedékjogot, bármilyen okból is távozott a hazájából. Ennek értelmében a szomszédos hatóságok pártállásra való tekintet nélkül, minden Magyarországról szökött egyént a nemzetközi hatályú genfi egyezményeknek megfelelően kezelnek. Emellett a burgenlandi határ védelmét is megerősítették, katonai egységeket helyeztek rádőkészültségbe Felsőőrön, Kismartonban, Bécsújhelyen és másutt. S pontosan egy évvel az után, hogy Ausztriai kihirdette a semlegességét, 1956. október 26-án a Bundesheer, vagyis az osztrák Szövetségi Hadsereg egységei tűzparancsot kaptak. Azonban csak abban az esetben lehetett tüzelni, ha a határ átlépése, és ezzel az osztrák

semlegesség megsértése egyértelműen megtörténik.⁷⁵ Az országnak azonban ekkor még nem volt jelentős hadereje, hiszen csak az Államszerződés aláírása után kezdték azt kiépíteni, és éppen 1956. október került sor az első sorkatonák behívására. A határ védelmére csak páncélautók, csapatszállító járművek vonultak fel, és nehézfegyverek hiányában, ezek – ha harcra kerül sor – nem tudtak volna sikeresen ellenállni a Magyarország felől bevetett szovjet T–34-es és T–54-es páncélos hadosztályoknak.⁷⁶

Október végének sajátos jelensége volt, hogy – elsősorban a nyugati határ mentén élő lakosság – az őrizetlen államhatár kínálta váratlan utazási lehetőséget még nem menekülésre, hanem a tőle hosszú éveken át elzárt burgenlandi rokonainak, ismerőseinek a meglátogatására használta ki. Emellett egészen egyszerűen arra volt kíváncsi, hogy milyen az élet „Nyugaton”.⁷⁷ A tartományi székhely, Kismarton ekkor kb. hatezer fős lakossága 1956. október végétől a többszörösére duzzadt. Sok helyi német lakos megszólalt magyarul, mert gyermekkorában magyar iskolába járt, és önkéntesen segített a menekülteknek.⁷⁸ Miközben az öt évvel korábbi, 1951. évi népszámláláskor az akkor 5464 lakosú városban mindössze 48 magyart vettek számba.⁷⁹ Kismartonból egyébként már ezekben a napokban hosszú vasúti szerelvények indultak a magyar menekültek százaival a Bécstől 20 km-re délre elhelyezkedő Traiskirchenben felállított táborba.

A magyarországi forradalom kitörése után három nappal, október 26-án az említett, nevezetes Oskar Helmer-nyilatkozat után még csak kb. négyezer fő távozott az országból. A nyugati határ mentén, egyes helyeken már november 2-án szovjet páncélosok zárták el utakat, másnaptól a határátkelők őrzését is megerősítették. Ennek ellenére Sopron környéke és a Fertő tó nádasai és mocsarai voltak a következő hetekben a fő helyszínei a tömeges távozásnak, ami 1957 januárjáig többé-kevésbé akadálytalanul folytatódott.⁸⁰ Az ún. Soproni-félkörben, a Soproni-hegységen keresztül elsősorban a túloldali Récény községbe irányultak az átszökések. Fontos azt is megemlíteni: „A MÁV [Magyar Államvasutak] már október végétől menetrendszerű (!) szerelvényeket indított a »nagyeceni nyakhoz«, ahol a vasúti pályától csak néhány lépésre volt az országhatár. Határört nem lehetett látni, le voltak fegyverezve, és teljesen demoralizálódtak. A szögesdrótoktól és az aknáktól pedig nem féltek azok, aki a még rosszabb elől futottak.”⁸¹

Közben, 1956. november 4-én megindult a menekültáradat, amikor e napon, vasárnap hajnalban a Vörös Hadsereg páncélos hadosztályai megkezdték a forradalom leverését. A délelőtti órákban a magyar–osztrák határt átlépők száma már meghaladta az ötezer főt, és a jelentések szerint a menekülők – főként fiatal férfiak, nők és gyermekek – kisebb-nagyobb csoportokban szünet nélkül áradtak.⁸² A kialakult helyzet miatt az osztrák kormány négyezer katonát és csendőrt összpontosított Burgenlandban. Közben október végétől már százszámra érkeztek a tartományba a számos bel-, illetve külföldi segélyszervezet élelmiszer-, gyógyszer-, ruha-, cipő- és a takaróadományai, de a helyi, örvidéki lakosság is jelentősen kivette a részét a gyűjtésből. A forradalom napjaiban például a még jórészt magyarok által lakott Felsőpulyán az Osztrák Vöröskereszt [Roten Kreuz] járási szervezetének munkatársai egy tűzoltó-gépkocsin járták be a települést és a környékbeli német, valamint horvátajkú falvakat, és kenyeret gyűjtöttek. A cipőkat a nyitott határon át Magyarországra szállították és szétosztották a lakosság körében.⁸³

Az osztrák hatóságok először a Burgenlandban felállított ideiglenes menekülttáborokba helyezték a hazájukból eltávozott magyarok százait, ezreit. A kommunista diktatúra poklából szököttek első „felvevő vonala” a tartomány északi részén a Hansági-főcsatornán keresztül a Pomogy–Valla, illetve a Mosontarcsa–Mosonytétény falvak irányába vezetett, ahonnan Boldogasszony, a járási székhely Nezsider, vagy Császárkőbánya, Kismarton ideiglenes szállásaira, sőtében kialakított menedékhelyekre (iskolák, pajták) kerültek.

Ezekben a napokban még a kismartoni vasútállomás épülete is táborként szolgált. A tartományi székhely, Kismarton és a szomszédos Nagymarton elsősorban a Sopron térségéből érkező menekülteket fogadta, miként az említett Felsőpulya járási központ is.⁸⁴

Más adat szerint „Burgenlandban (...) az első menekülteket Felsőpulyán szállásolták el, s csak az áradat növekedésével kezdték meg a menekülttáborok kiépítését”.⁸⁵ Egy korabeli fénykép és német nyelvű aláírása is tanúsítja, hogy az ekkor még nagyrészt magyarajkú Felsőpulyán az odaérkezett magyarországiak számára a népiskolában ideiglenes gyűjtőtábor hoztak létre. A Vöröskereszt és a polgári lakosság elsőként gondoskodott róluk és (csak erre az adott esetre szalmazsákokon pihenhettek!) elszállásolta őket. Néhányan magánházak istállóiban tartózkodtak, másokat ellátásra a traiskircheni menekülttáborba szállították. „Mindemellett megrázó, hogy gyermekeink számára egyáltalán nem volt kellemes iskolai szabadnap, mindenesetre szükséges [volt] néhány átmeneti hét a tanítás megkezdéséhez”.⁸⁶

Az osztrák hatóságok azért, hogy a határvidéket tehermentesítsék, az előbbi településekről és környékükről a menekültek zömét folyamatosan a már említett Traiskirchenbe szállították tovább vasúton, postai autóbuszokon, de magán-gépkocsikat is igénybe vettek. A hajdani hadapród (tisztjelölt) iskolában, amelyet 1945 után a megszálló Vörös Hadsereg tüzérségi egységei foglaltak el és a kivonulásuk után kifosztott állapotban hagytak, alakították ki a híressé vált traiskircheni átmeneti tábor. A négyemeletes hatalmas épületegyüttesben nem volt víz, villamos áram, gáz, egészségügyi berendezések, de néhány hét alatt Ausztria legjobban felszerelt menedékhelyévé tették. Az osztrák kormányzat eközben Bécs környékén újabb táborokat hozott létre, többnyire a korábbi szovjet megszállók leromlott állapotban hátrahagyott laktanyáiban.⁸⁷ Az „Ungarnhilfe” (‘Magyarország Segély’) elnevezéssel indított gyűjtés során milliós összegek gyűltek össze az erre a célra nyitott bankszámlákon.

A magyar-osztrák államhatár közeléből, az Őrvidék déli tájairól a hazájukból távoztak Felsőőr, Németújvár, Gyanafalva járási székhelyekről és környékükről a Mura folyó két partján elterülő Grácba, Stájerország szövetségi tartomány fővárosában felállított táborba szállították. Burgenland legnagyobb fogadóállomását Felsőőrben rendezték be, méghozzá abban az épületben, amelyben 1955-ig a burgenlandi szovjet katonai körzet főhadiszállása működött. A menedékhelyet a város központjában az evangélikus templom utcájában, a mai zeneiskolában alakították ki, ahol az egyszerre mintegy száz-százötven ember tartózkodhatott. A menekülteket a helyi római katolikus, az evangélikus és református egyházközösségeken kívül a Járási Kórház és a helyi tanintézmények látták el. A környező két magyarlakta faluból – Alsóőr és Őrisziget –, sőt a többségében már németajkú Vasjobbágyiból jó néhány önkéntes háziasszony naponta ingázott Felsőőrrre, hogy segítsen a Magyarországról eltávoztakon. Számos család két-három hétre gyermekeket fogadott be. „Nem tudunk azonban arról, hogy az ottani magyarok nagyobb arányban vettek volna részt a menekültek segélyezésében, mint a többségi lakosság. A terhek viselését nagymértékben segítették az egyházak és a lakosok. Néhány magyarországi kivándorolt később valamelyik burgenlandi faluban települt le.”⁸⁸

Menekült magyarok százait fogadta be a Léka község keleti szélén álló várkastélyába, és adott ételt, szállást számukra Galánthai herceg Esterházy László (1905–2000), aki a fiatalabbik öccse volt herceg Esterházy Pálnak (1901–1989), a burgenlandi Esterházy-uradalom utolsó hitbizományi haszonélvezőjének. A két fivér egyébként nem ápolott szoros kapcsolatot egymással. László herceg a gyermekkorát a Sopron vármegyei Fertődön töltötte, majd két diplomát is szerzett itthon. Felesége Erdődy Mária Erzsébet grófnő, akivel 1929 óta élt házasságban. Az ország szovjet katonai megszállása után, 1946-ban költöz-

tek Burgenlandba, a Kőszegtől nyugatra 13 km-re fekvő Lékára, ahol a Gyöngyös-patak kanyarulata fölötti sziklára épített családi várkastélyban telepedtek le. A herceg nemcsak befogadta és gondoskodott a magyarországi menekültekről, hanem kapcsolatai révén közülük többeknek – például Horváth Ferenc (Franz) családjának – segített abban, hogy Nyugat-Európában új életet kezdjenek.⁸⁹

A Kőszegi-hegység nyugati szélén, a Fehér-patak partján elhelyezkedő Városszalónak községben álló ősi Szalónak várában is átmeneti táborot rendeztek be.⁹⁰ Ezen kívül számos határ-mentén elhelyezkedő település befogadta, támogatta a magyarországi kommunizmus poklából menekülőket. Így például Rohonc mezővárostól kb. kilenc km-re délre a Hodász-patak bal partján fekvő, zömében horvát lakta Csém helységben is a falu teljes lakossága kivette a részét a magyarországi menekültek ellátásából, illetve megsegítéséből.⁹¹

Az Őrvidék déli táján elhelyezkedő németajkú határ menti községek polgárai is önzetlenül segítettek a menekülteket. Például a Halogy községben született, majd szombathegyi fiatal munkásnak, Tatár Miklósnak Csákánydoroszló térségében sikerült egy éjszaka átszöknie a határon járőröző szovjet katonai teherautók elől, mert azok motorjainak a hangja messziről hallatszott. „Szerencsénk volt, a határ menti osztrákok tudtak magyarul. Megvacsoráztattak, és szállást is adtak. Csak reggel értesítették az osztrák hatóságokat.”⁹² A Vöröskereszt Tatár Miklóst másnap Salzburgba szállította, onnan aztán kivándorolhatott Nagy-Britanniába, ahol később családot alapított.

A nyitottá vált határon keresztül ugyancsak 1956. november elején sikerült Ausztriába szöknie a ma is ott élő Elisabeth Kovács asszonynak (Kovács Ferdinándné szül. Horváth Erzsébet), akit 1953 tavaszán 14 évi börtönre ítélték az ún. farkasfai összeesküvéshez való kapcsolódásáért. Farkasfa, Szentgotthárdtól kb. 10 km-re délre az akkori jugoszláv határ közelében helyezkedett el, és a vasfüggöny kiépítése után az egyik célpontja volt az országból menekülőknél, akiket a helyiek segítettek. Az 1951–1952. évi ún. farkasfai összeesküvés is része volt a nemzeti ellenállásnak. Az Államvédelmi Hatóság az ügyben hetven személyt tartóztatott le, majd az 1953 márciusában, illetve májusában tartott tárgyalássorozaton öt vádlottat halálos ítélettel sújtottak, majd kivégeztek. Közben ugyancsak öt személyt az ÁVH kihallgatói a vallatások során agyonverték. Erzsébet idősebb lányára és a nővérére, Ilonára is súlyos börtönéveket szabtak ki.⁹³

JEGYZETEK

- 1 ROBERTS, Martin: Európa története 1900–1973. 5 Az új barbárság kora? Budapest, 1992. 294. o. Lásd még, BORHI László: A vasfüggöny mögött. Magyarország nagyhatalmi erőterében. 1945–1968. Budapest, 2000.
- 2 Cambridge Enciklopédia. Szerk. Crystal, David. Hungarian Edition. Budapest, 1992. 1447. o. Idézi, ZSIGA Tibor: A „vasfüggöny” és kora Magyarországon. In. *Vasi Szemle*, 1999. 6. szám, 796. o.
- 3 Lásd részletesen, MÁRFAI Molnár László – MOLNÁR Csilla: Emlékezésformák a nyugati határvidéken. In. *Valóság*, 2001. 1. szám, 6 38–47. o.
- 4 ZSIGA Tibor: A „vasfüggöny” és kora. – Der Eisene Vorhang und seine Zeit. Budapest, 1999. 7 12. o.
- 5 Győr, Moson és Pozsony közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék: mint új közigazgatási egységet, 1924. január első napi hatállyal az 1923. évi XXXI. törvénycikk hozta létre a három megye trianoni diktátumban meghagyott magyarországi részeinek az összevonásával. 1945 tavasza után átszervezték és a helyébe átnevezéssel, a Belügyminisztérium 151 300/1946. számú rendeletével 1946. január elsején felállították Győr–Moson vármegyét. In. Révai Új Lexikona. IX. köt. Főszerk. Kollega Tarsoly István. Szekszárd, 2002. 67., 69. o.
- 6 SALLAI János: Az osztrák–magyar határ kijelölése utáni problémák rendezése. In. *Tér és Társadalom*, 17. évf. 2003. 4. szám, 159. o.
- 7 Ez a kedvezőtlen helyzet a későbbiekben javult, amikor az 1931. január 23-án kiadott

- 124.055–931. VII. számú rendelet az előbbieket további helyekkel kiegészítette. Ezek (elől a magyar oldali átkelőkkal): Zsira–Locsmánd, Zsira–Nemesvis, Bucus–Rohonc; Alsócsatár–Csajta, Pornóapáti–Felsőbeled, Szentpéterfa–Felsőbeled, Szentpéterfa–Nagysároslak, Pinkamindszent–Nagysároslak. In. SALLAI, 2003. 170. o. – Bár Nemesvis és a szomszédos Káptalanvis községeket már 1928-ban Répcevis néven közigazgatásilag egyesítették, a rendelet az államhatártól távolabb fekvő Nemesvist jelölte meg.
- 8 MOL [Magyar Országos Levéltár] XIX–J-1-k Ausztria 29/h KüM 50763/1945. Közli: Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak történetéhez. 1945–1956. Vál., szerk., jegyz. ellátta és a bev. Gecsenyi Lajos. Kiad. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2007. 55. o.
- 9 MOL XIX–J-1-k Ausztria 25/c 1945-szám nélkül. Közli: Iratok Magyarország és Ausztria, 2007. 59. o.
- 10 GECSÉNYI Lajos: Világrendek határán: Ausztria és Magyarország 1945–1965. In. *História*, 2011. 12. szám, 3. o.
- 11 Lásd bővebben, MOL XIX-B-10-VI-1–115–90/1946. Közli: Iratok Magyarország és Ausztria, 2007. 81–83. o. – Például 1946. október 5–8.-a között Bécsben tartózkodott Rónai Sándor (1892–1965) kereskedelem- és szövetkezetiügyi miniszter, aki tárgyalásokat folytatott az osztrák kereskedelemügyi tárca vezetőjével. Mint a magyar kormány első Bécsben járó tagja, Leopold Figl kancellárral és Karl Renner köztársasági elnökkel is találkozott. In. MOL XIX–J-1-k Ausztria 5/i KüM 2767/pol/1946. Közli: Uo. 118–120. o.
- 12 A korabeli forrásban elírás: az osztrák oldali átkelelőhely elnevezése Felsőbeled. A tévesen rögzített német név „Oberwilden”, helyesen Oberbildein.
- 13 MOL XIX-B-10-VI-1–115–90/1946. Közli: Iratok Magyarország és Ausztria, 2007. 83–84. o.
- 14 Uo. 84–85. o.
- 15 KÖVÉR István: A Szombathely–pinkafői vasút története 1888–1988. Szombathely, 1988. 200. o. – Az Osztrák Szövetségi Vasutakat (Österreich Bundesbahnen), a BBÖ-t az Anschluss után, 1938. március 18-án a Deutsche Reichsbahn (Német Birodalmi Vasút), a DRB bekebelezte. A 2. világháború vége után létrehozták az Osztrák Állami Vasutat (Österreichische Staatsbahnen, ÖStB), amely 1947-ig működött. Ekkor újjászervezték, de már ÖBB rövidítéssel, mert a svájci magánvasutak a nemzetközi megjelölésben időközben már áttért az „SP” jelzésre. (A DRB egyébként 1949 őszéig, a Német Szövetségi, illetve a Német Demokratikus Köztársaság kikiáltásáig működött a régi elnevezésével.)
- 16 KÖVÉR István: A Kőszeg környéki vasutak története 1883–1983. Szombathely, 1983. 3–4., 203–205. o.
- 17 KÖVÉR István – PAMMER László: A Körmend–Németújvári HÉV. In. Százéves a vasútigazgatás Szombathelyen 1895–1995. Főszerk. Kövér István. II. köt. Kiad. MÁV [Magyar Államvasutak] Rt. Szombathelyi Üzletigazgatóság, Közlekedéstudományi Egyesület Vas Megyei Szervezete. Szombathely, 1995. 464. o.
- 18 LOVAS Gyula: A Fertővidéki HÉV (1897–1997). In. *Soproni Szemle*, 1998. 1. szám, 38. o.
- 19 Nem zárják le a határt. In. *Soproni Újság*, 1946. szeptember 4., 2. o.
- 20 Szabályozták az osztrák–magyar határforgalmat. In. Új Sopron, 1946. november 7. (247. szám), 2. o.
- 21 FOGARASSY László: Pozsonyligetfalu hányattott sorsa. In. *Honismeret*, 1991. 2. szám, 67–73. o. – A második világháború végén újjaalakult Csehszlovákiában, Pozsonyligetfaluban működött 1945–1946-ban a felvidéki németek és magyarok legnagyobb internálótáborra, ahová sok ezer embert – a legtöbbjüket koholt vádakkal – zártak irtózatoss körülmények közé. Eközben, és 1948-ig Pozsonyligetfalu teljes német lakosságát és a magyar népesség nagy részét kitelepítették Németországba, illetve Magyarországra. A helyükbe főként szlovákokat, illetve csehekot költöztettek. Pozsonyligetfalu időközben, 1946. április első napi hatállyal Bratislava–Petržalka elnevezéssel Pozsonyhoz csatolták, és itt építették fel Szlovákia legnagyobb panelbeton lakótelepét.
- 22 A trianoni Magyarország legnagyobb szigete, a Szigetköz kiterjedése 375 km², hosszúsága 52,5 km, a szélessége átlagosan 6–8 km. Lásd bővebben, VÖLGYI József: Szigetköz. Győr. 1937.; TIMAFFY Zoltán: Szigetköz. Budapest, 1980.; ALEXAY Zoltán: Szigetköz. Budapest, 1989.
- 23 BALOGH Sándor: Magyarország külpolitikája 1945–1950. Második, bőv., átdolg. kiad. Budapest, 1988. 235–237., 373. o.
- 24 HALMOSY Dénes: Nemzetközi szerződések 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb külpolitikai szerződései. Második. átdolg., bőv., kiad. Budapest, 1983. 661–662. o.
- 25 0,6 százalék a szlovák lakosság arányszáma a Csehszlovákia által követelt öt mosoni községben. In. Új Sopron, 1946. augusztus 13., 3. o.
- 26 Lásd bővebben, FOGARASSY László: Ligetfalu és a pozsonyi hidfő története. Pozsony / Bratislava, 1995. – A pozsonyi hidfő kiszélesítése tette lehetővé hogy évtizedekkel később, 1992. október végén Szlovákia 40 km hosszúságban elterelhesse a Duna fősodor-vonalát. Önkényes magatartásával az akkor még szövetségi állam Cseh-Szlovákia, majd 1993. január első napjától egyik jogutódja, Szlovákia súlyosan megsértette, és egyoldalúan megváltoztatta a trianoni (1920) és a párizsi békeszerződésben (1947) kijelölt államhatárt, amikor a Duna hajózó főmedrét szlovák területre

- vezette. A folyam jogtalan elterelése ugyanis azt is jelentette, hogy ettől kezdve az Öreg-Duna és vele együtt a dunai hajózás a Csallóközben, a Dunacsún városrészénél épített duzzasztómű és az üzemvíz-csatorna Szap községnél kialakított torkolata közötti mesterséges mederben, kizárólag Szlovákia területén folyik. A bösi vízlépcsőrendszer üzembe helyezésével a Szigetköz vízszintje csökkent, amely aszályos időszakban az egész kistáj vízhiánnyal sújtja. Lásd bővebben, BÁRDOS DEÁK Péter: Szigetköz. Megsebzett táj. Budapest, 1994.; HAJÓSY Adrienne – VARGHA János: Az elrabolt folyó. A Duna-ügy az ENSZ hágai Nemzetközi Bírósága előtt. Budapest, 1997.
- 27 Dunacsúnt és Oroszvárt 1971-ben, Horvátjárfalat 1972-ben közigazgatásilag Pozsonyhoz csatolták, azóta a szlovák főváros településrészei.
- 28 Törvényjavaslat a Párisban (sic!) 1947. évi február hó 10. napján kelt békeszerződés becikkelyezése tárgyában. I. Melléklet. A magyar–csehszlovák határ kiigazítása. I. rész. Magyarország határai. I. cikk. 3 pont. In. Az 1945. évi november hó 29-ére összehívott *Nemzetgyűlés Irományai*. III. köt. Hiteles kiadás. Az Athenaeum Irodalmi és Irodalmi Részvénytársulat nyomása. Budapest, 1947. 175. o. (180. szám alatt).
- 29 MOL XIX–J-1-k Ausztria 5/h KÜM 44784/1947. Közli: Iratok Magyarország és Ausztria, 2007. 140. o.
- 30 Több mint egy év múlva, 1949. február 14-én kelt, a külügyminiszterhez intézett átiratában Bebrits Lajos közlekedésügyi államtitkár azt javasolta, hogy járuljanak hozzá a betonúttá kiépített útszakasz megnyitásához, és ezzel a Csehszlovákián átvezető kerülőút kiiktatásához. Ennek megfelelően jegyzékben értesítették a budapesti osztrák követséget. Az út azonban, mint egy 1949. október 10-én kelt külügyminisztériumi előterjesztésből kitűnik, az adott időpontig mégsem készült el, így a forgalom továbbra is csehszlovák területen keresztül történt. Ezért a prágai kormánnyal erről kötött egyezményt 1950. április 15-ig meghosszabbították. In. MOL XIX-A-83-a-311/10–1949. Közli: Iratok Magyarország és Ausztria, 2007. 140–141. o.
- 31 ÖStA AdR BKA/AA [Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republik. Bundeskanzleramt / Auswärtige Angelegenheiten – Osztrák Állami Levéltár. Köztársasági Levéltár. Szövetségi Kancellári Hivatal / Külügyek.] Ungarn 2 GZ 105.319-pol/1947 (111.286) Közli: Iratok Magyarország és Ausztria, 2007. 138–139. o.
- 32 ÖStA AdR BKA/AA Ungarn 9 GZ 110.121/1949 (112.757) Közli: Iratok Magyarország és Ausztria, 2007. 149–150. o.
- 33 Harka község nevét a helyi német lakosság kitelepítése után 1947-ben, a beköltözött magyar népesség törvényellenesen Magyarfalvára változtatta. A település csak 1990-ben, népszavazással kapta vissza eredeti elnevezését.
- 34 MOL XIX–J-1-k Ausztria 9/c 1948-szám nélkül. Közli: Iratok Magyarország és Ausztria, 2007. 154–156. o. – Az átiratban közölt táblázatban felsorolt 55 ellenőrzőpontból egy kimaradt: a Kőszeg–Rötfalva közüti átkelőhely. Több érintett község neve tévesen szerepel, amit javítunk. – A mai Várbalog elnevezése 1947-ig Órcsütörtök. – Eszterháza nevét 1950-ben Fertődre változtatták. – Neschendorf helyesen Moschendorf, magyarul Nagysároslak; – Hogersdorf helyesen Hagensdorf, magyarul Karácsfa. – Izonhof helyesen Inzenhof, magyarul Borosgödör. – Unterzehingermühl helyesen Unterzemmingermühl, magyarul Alsószőlőnői malom, szlovénül Dolnješeniški mlin. – A napjainkban háromnyelvű Alsószőlőnek neve németül Unterzemming, szlovénül Dolnji Senik, vend nyelven Dolenji Senik. E község határában lép a Rába folyó a trianoni Magyarország területére. Uo. 157. o.
- 35 A magasfigyelőkre télen életveszélyes volt felmenni, ezért a határőrök a femből készült létrafokokat rongyokkal tekerték be.
- 36 MOL M-Ks 276. fond 80/3. őrz. egys. 1948. szeptember 8. Közli: Iratok Magyarország és Ausztria, 2007. 25. o.
- 37 ÖStA AdR BKA/AA Ungarn 9 GZ 110.121-pol/1948 (117.769). Közli: Iratok Magyarország és Ausztria, 2007. 160. o.
- 39 A 11.110/1926 M. E. számú rendelet kihirdetve: Magyarországi Rendeletek Tára. Budapest, 60. évf. 1927. 228–238. o.
- 40 MOL XIX–J-1-k Ausztria 23/k 1948-szám nélkül. Közli: Iratok Magyarország és Ausztria, 2007. 157–159. o.
- 41 MOL XIX–J-1-k Ausztria 29/f KÜM 301-biz.-4/1948. Közli: Iratok Magyarország és Ausztria, 2007. 162. o.
- 42 ÖStA AdR BKA/AA Ungarn 9 GZ 110.121-pol/1948 (119.555). Közli: Iratok Magyarország és Ausztria, 2007. 162. o.
- 43 MOL XIX–J-1-u Külügyminiszter-helyettesek iratai. Berei Andor iratai (Bécs) 7. 691-B/1949. Közli: Iratok Magyarország és Ausztria, 2007. 25. o.
- 44 REISCHL Ferenc – BECHER Nándor: Vasfüggöny az Alpok lábánál. In. *Soproni Szemle*, 2008. 4. szám. 416–417., 419–421. o.
- 45 A felsőrönöki istenháza helyén egy nyolc évszázados, Árpád-kori templom állt, amelyet 1898 utolsó vasárnapján egy vihar olyan mértékben megrongált, hogy le kellett bontani. Az új 35 méter hosszú és magas, 15 méter széles szentély alapkövét 1902 novemberében tették le, és 1904. pünkösdi vasárnapján szentelték fel.
- 46 A szomszédos Alsórönök és Felsőrönök falvakban az 1941. évi népszámláláskor 708, illetve 819 németajkú, hienc nyelvjárást beszélő lakos élt, akiknek a 90%-át, kb. 1300 főt 1946-ban, kitelepítették Németországba. Ezt követően, 1950-ban a

- két községet, Rönök elnevezéssel közigazgatásilag egyesítették.
- 47 ELEK Lenke: Modellértékűek a magyar-osztrák kapcsolatok. A magyarok ausztriai munkavállalásáról – Egyoldalú határkezelés profi szakemberekkel. In. *Magyar Hírlap*, 1989. október 27., 2. o. – A felsőrönöki templom felújítási munkálatai 1990. novemberében kezdődtek. Ezt megelőzően, augusztus 19-én a torony keresztjét II. János Pál pápa szombathelyi látogatásakor megáldotta. Az új istenházát 1922. szeptember 22-én szentelték fel. Az említett magyar-osztrák megállapodást Magyarországon az 1991. január 18-án elfogadott 10/1991. számú kormányrendelet hirdette ki.
- 48 Lásd például, GECSÉNYI Lajos: Omega jelenti. ÁVO kontra osztrák elhárítás. In. *História*, 15. évf. 1993. 1. szám, 11–12. o.
- 49 MOL XIX–J-1-k Ausztria 23/h Külügyi távirat 1116. Közli: Iratok Magyarország és Ausztria, 2007. 167–169. o.
- 50 Lásd részletesen: ZSIGA, 1999. (Vasi Szemle), 799–800. o. – Az első vasfüggöny „halálzónája”, és annak felépítése a cikkben, rajzzal illusztrálva.
- 51 ÉRY István: A Pinka folyó szabályozása. In. *Vasi Szemle*, 1958. I. köt. 124–127. o. Térkép: 125. o.
- 52 ZSIGA, 1999. (Vasi Szemle), 800–801. o. – A szerző ezzel kapcsolatban kettő, jelentős visszhangot keltett esetet említ.
- 53 JUHÁSZ László: Burgenland. (Várvidek.) Lakitelek, 1999. 145. o. – Egyes vándorútonok példányok testsúlya eléri a 350 kg-ot.
- 54 Péter Gábor 1945 januárjától rendőr vezérőrnagy rangfokozatban a Magyar Kommunista Párt irányítása alatt álló politikai rendőrség, 1946-tól a Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztályának (ÁVO), 1948-tól 1953 januárjáig (letartóztatásáig) a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatóságának vezetője. Lásd bővebben, M. KISS Sándor: Péter Gábor államvédelmi hatósága 1950–1953. In. *Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről*. Szerk. Gyarmati György. Történeti Hivatal. Budapest, 2000. 135–155. o.
- 55 BAZSÓ Bálint Márton: A nyugati határsáv kiépítése és fenntartása az 1950-es években. In. *Vasi Szemle*, 2007. 4. szám, 453. o.
- 56 MOL XIX–J-1-k Ausztria 29/f KÜM 020290/1950. Közli: Iratok Magyarország és Ausztria, 2007. 169–171. o.
- 57 KÖVÉR, 1988. 200. o. – Az Államvédelmi Hatóság, az ÁVH képviselője már egy 1951. augusztus 23-án, a Pénzügyminisztériumban tartott tárcaközi megbeszélésen azt hangsúlyozta, hogy lehetőség szerint meg kell szüntetni a magyar-osztrák közös határállomásokat. Közte a Fertővidéki HÉV Mekszikipusztá–Pomogy vasúti átkelőt is. Miközben az érdekelt minisztériumok – közte a külügy – képviselői azok fenntartása mellett foglaltak állást. Később az ÁVH követelésére, Pomogy állomásról a magyar vasúti személyzetet visszavonták Meksziko–pusztára. In. MOL XIX–J-1-k Ausztria 29/h KÜM 011134/1951.; MOL XIX–J-1-j Ausztria 5/h KÜM 011134/1951 Közli: Iratok Magyarország és Ausztria, 2007. 26., 185–190. o. – Az ÁVH észrevételeire egyébként már korábban – mindkét kormány jóváhagyása ellenére – végül nem lépett hatályba az 1948. július 10-én megkötött, a magyar-osztrák közös határállomások fenntartásáról szóló egyezmény. In. MOL XIX–J-1-k Ausztria 29/h KÜM 40.011/1948 (42422). Közli: Iratok Magyarország és Ausztria, 2007. 152–153. o.
- 58 LOVAS Gyula: A Bécsújhely–Sopron vasútvonal 150 esztendeje. II. rész. In. *Soproni Szemle*, 1997. 4. szám, 328–329. o.
- 59 LOVAS, 1998. 39. o.
- 60 Magyarország Történeti Kronológiája. 1944–1970. IV. köt. Főszerk. Benda Kálmán. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1982. 1072. o.
- 61 MOL M-Ks 276. fond 53/240. őrz. egys. 26–28. o. Közli: Iratok Magyarország és Ausztria, 2007. 238–239. o.
- 62 MOL XIX–J-1-j Ausztria IV. 32. KÜM 009166/1955. – Lásd még: Braunias, Karl budapesti osztrák követ 1956. január 21-én kelt összefoglaló jelentését a magyar-osztrák kapcsolatokban, 1955-ben történt változásokról, tárgyalásokról, rendezvényekről és látogatásokról. ÖStA AdR BKA/AA Pol. II.-Ungarn 2. GZ 511.049 Pol/56 (511.368). Közli: Iratok Magyarország és Ausztria, 2007. 282–288. o.
- 63 Az említett bizottságra vonatkozó egyezmény BM által elkészített magyar tervezetét Piros László belügyminiszter az MDP Politikai Bizottsága döntése alapján terjesztette a kormány elé. In. MOL M-Ks 276. fond 53/275. őrz. egys. – Az MDP PB 1956. március 9.-i ülésének jegyzőkönyve.; MOL XIX–J-1-j Ausztria IV. 32. KÜM 004096/1956. Közli: Iratok Magyarország és Ausztria, 2007. 33., 311–318. o.
- 64 MOL XIX–J-1-u. Külügyminiszter-helyettesi iratok. Kárpáti József iratai 1. szám (1956). Közli: Iratok Magyarország és Ausztria, 2007. 266–267. o. – A jelentéshez csatolták a soproni Idegenforgalmi Iroda vezetőjének 1955. december 16-án kelt feljegyzését, amelyben vázolta a város 1919–1944 közötti turizmusa jellemzőit, az 1952-ig Balf községben működött fürdő fontosságát. Ezen kívül felsorolta az idegenforgalom újraindítása szempontjából nélkülözhetetlen soproni beruházásokat.
- 65 REISCHL–BECHER, 2008. 420. o.
- 66 MOL XIX-B-10 IV/8–10–1956–186 (02704). A Határőrség jelentése. Közli: Iratok Magyarország és Ausztria, 2007. 374–375. o. – Az aknazár el-távolítás közben a határőr műszakiak közül 13 fő

- szenvedett robbanás okozta sérüléseket, közülük egy halálosan, kettő súlyosan, tíz könnyebben sérült meg.
- 67 Die Presse, 1956. május 16., 3. o. Idézi: Iratok Magyarország és Ausztria, 2007. 41. o.
- 68 MOL. M-Ks 276. fond 288. őrz. egys. 62–70. o. Közli: Iratok Magyarország és Ausztria, 2007. 318–323. o.
- 69 MOL. M-Ks 276. fond 53/236. őrz. egys. 5R/57. Közli: Iratok Magyarország és Ausztria, 2007. 318. o.
- 70 MOL. M-Ks 276. fond 288. őrz. egys. 73–78. o. Közli: Iratok Magyarország és Ausztria, 2007. 323–327. o.
- 71 MOL. XIX-B-1–106–1–71. őrz. egys. Közli: Iratok Magyarország és Ausztria, 2007. 367. o. – A beszámoló különösen fontos megjegyzése: „Az osztrák Küm-ban [Külgymisztériumban] hosszabb idő óta rendelkezünk hálózattal, amely lehetőséget biztosít titkos információk megszerzésére. (...) A SPÖ és ÖVP-ba [Ausztria Szocialista Pártja, illetve Osztrák Néppárt] még nem sikerült ügynökséggel beépülni”. Uo. 368. o. – A jelentést a BM Államvédelmi kollégiuma augusztus 22-én tartott ülésén megvitatta, majd határozati javaslatot fogadott el a további feladatokról.
- 72 BAZSÓ, 2007. 456–457. o. – A magyar határőrök közül összesen 129 fő hagyta el a szolgálati helyét, és távozott Nyugatra. In. REISCHL – BECHER, 2008. 422. o.
- 73 LOVAS, 1998. 39. o.
- 74 CSERESNYÉS Ferenc: Ötvenhatosok menekülése Ausztriába és Ausztrián át. In. *Múltunk*, 1998. 1. szám, 54. o.
- 75 SZORGER, Dieter: Más mint a többi államhatár – Burgenland és a Vasfüggöny az 1955–1957 közötti években. In. *Soproni Szemle*, 2006. 3. szám, 309. o.
- 76 SZABÓ A. Ferenc: Szolidaritás, bátorság, vendégszeretet. Ausztria és a magyarkérdés, 1956–1958. In. *Hitel*, 1994. április, 76–77. o.
- 77 JANKÓ Ferenc – TÓTH Imre: Változó erővonalak Nyugat-Pannóniában. Történelmi és földrajzi esszé. Szombathely – Sopron, 2008. 167. o.
- 78 CSAPODY István: Forradalom és exodus. (1956. október – 1959. február). In. *Soproni Szemle*, 2006. 3. szám, 5. o.
- 79 Burgenland településeinek Burgenland településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1991). Összeáll. Pálházy László. Kiad. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 2000. 101. o.
- 80 Sopron lakossága az 1949. évi népszámláláskor 32 732 fő volt, akiknek egynegyede (!), kereken nyolcezer fő menekült Nyugatra.
- 81 CSAPODY, 2006. 5. o. – Az említett „nagycentki nyak” a Sopron–Szombathely vasútvonalon, Nagycenk község közelében található.
- 82 Az 1956-os menekültügyről és Ausztria segítő szerepéről lásd részletesen a következő forrásérté-
- kü feldolgozást, SOÓS Katalin: 1956 és Ausztria. Szeged, 1999. 146 o.
- 83 SZESZTAY Ádám: Kisebbségi '56. In. *Valóság*, 2008. december (12. szám), 20. o.
- 84 SOÓS Katalin: Ausztria és a magyar menekültügy 1956–57. In. *Századok*, 1998. 5. szám, 1026. o.
- 85 SZESZTAY, 2008. 20. o.
- 86 KÖGER, Oskar: Oberpullendorf einst und heute – Felsőpulya egykor és ma. Oberpullendorf [Felsőpulya], 2011. 70. o.; Lásd még: LOIBERSBECK, Josef: Oberpullendorf. In. *Burgenländische Heimatblätter*, 1968. Seiten 65–82. (o.)
- 87 Lásd bővebben. PUSKÁS Julianna: Magyar menekülők, emigránsok – „DP-k” és „56-osok”. 1944–1957. In. *Aetas* (Szeged), 1996. 2–3. szám, 67–84. o. – DP vagy dipi: 'displaced person', angol: „hontalan személy”. A II. világháború végén a Németország területére menekült, hadifogságba esett, erőszakkal behurcolt, ott felszabadult, majd hazatelepült (repatriált), illetve más országokba továbbbándorolt külföldiek elnevezése.
- 88 SZESZTAY, 2008. 20. o.
- 89 Elhunyt Esterházy László. In. *Magyar Nemzet*, 2000. január 10., 16. o.; (gki): Kismartoni temetés. In. *Magyar Fórum*, 2000. január 20. 13. oldal. – Eszterházy László és felesége négy leányuk javára 1995-ben létrehozta a Lékai Magánalapítványt, amely hatezer hektáryi földterületet, közte nagy erdősegeket és a lékai várkastélyt foglalja magában. Az élete utolsó éveit is a lékai birtokán töltö, 95 éves korában ott elhunyt hercegtől 2000. január 15-én vettek végső búcsút a kismartoni ferences templomban. A gyászmisét Paul Iby burgenlandi megyéspüspök mutatta be, és méltatta a herceg 1956-os embermentő szerepét. A temetésen az Erdődy, a Batthyány és a Széchenyi nemzetség képviselői is megjelentek. A gyászmise résztvevői a magyar Himnuszot is elénekelték. Ezt követően a herceget az Eszterházy családnak a templomban elhelyezett sírboltjában helyezték örök nyugalomra.
- 90 CSIDEI Lajos: Az Alpannonia túraútvonal. In. *Magyar Turista*, 2007. 7. szám (július), 41. o.; NÉMETH A., 2003. 184. o. – Szalónak vára 1527-től a Batthyány családé volt a 20. század elejéig. Egyik utolsó birtokosa a vértanú gróf németújvári Batthyány Lajos (1807–1849), az első független magyar kormány miniszterelnöke volt. A II. világháború idején a várban hadikórház működött, és 1945 után az erődítmény elhanyagolt állapotba került. A várkastélyt 1957-ben Udo Illig nyugalmazott osztrák kereskedelmi miniszter vásárolta meg, és sokat tett a helyreállításáért. Szalónak vára 1979 óta Burgenland tartomány tulajdona.
- 91 Schandorf – Čemba– Csém. Herausgeber: Kulturverein Schandorf. Großpetersdorf: Verlag Benua, 1994. Seite 216. Idézi, CSEPREGI Klára. In. *Vasi Szemle*, 1995. 3. szám, 464. o.; Burgenland

- településeinek, 2000. 177. o.– Csém a 18–19. században az esztergomi érsekség birtoka. 1951-ben 536 lakosából 510 horvát (95,14%) és 23 német ajkú volt. A falut 1971-ben Incéd faluval együtt hozzácsatolták Csajta községhez, ezáltal Csém az elnevezését is elvesztette, sőt hamarosan a horvát tannyelvű általános iskoláját is hatóságilag felszámolták. A vasfüggöny kiépítése után a falu régi jószomszédi kapcsolatai megszakadtak a magyarországi Kiszarda és Nagynarda (ezeket 1950-ben Narda néven egyesítették) községekkel, és csak 1990-ban álltak helyre.
- 92 TATÁR Miklós: Az én történetem. Egyedülként éltem túl a szombathelyi nemzetőrök lemészárlását. In: *Vasi Szemle*, 2006. 5. szám, 535. o.
- 93 Elisabeth Kovács a Vas vármegyei Rátót községben született, a szentgotthárdi gimnáziumban érettségizett, majd a pécsi tanárképző főiskolán szerzett diplomát. Az 1956-os forradalom előtti hetekben ideiglenesen szabadlábba helyezték. A férjével együtt lépték át az osztrák határt, majd Tirolban telepedtek le, ahol Elisabeth asszony tanárként dolgozott a nyugdíjba vonulásáig. In: KOVÁCS, Elisabeth: Az ÁVH csizmatalpa. In: *Vasi Szemle*, 2006. 5. szám. – Önéletírása az ausztriai kiadás után itthon is megjelent. KOVÁCS, Elisabeth: Túléltem. Önéletrajz – diktatórikus háttérrel. Vasszilvágy, 2006. Magyar Nyugat Könyvkiadó, 232 o.

1956 és a zsidókérdés Magyarországon

A szakirodalomban csaknem általános az egyetértés, hogy az 1956-os forradalomnak és szabadságharcnak „egyszerűen semmi köze nem volt a zsidókérdéshez”.¹ Karády Viktor szerint 1956 októbere „éppoly nagy pillanata a zsidó-magyar szimbiózishoz”, mint az 1848–49-es szabadságharc. „Bár zsidó és nemzsidó főszereplői vagy résztvevői egészen másképpen élik át az eseményeket ... nem találni senkit a kortársak között, aki zsidók és nemzsidók közötti bármiféle érzelmi megosztottságról adna számot.” Végül így összegez: a század magyarországi történetében először „minden úgy történik, mintha a zsidókérdést véglegesen meghaladták volna”, mintha véget ért volna a világháborúk időszakának nagy társadalmi törése.² Fejtő Ferenc ugyanígy vélekedik: „Zsidók és nemzsidók, polgárok és munkások, párttagok és pártönkívüliek soha azelőtt nem mutattak olyan összhangot, mint a felkelés” idején, hiszen a rendszer mindannyiuk közös ellensége volt.³

Ennek az értékelésnek a helyességét vizsgáljuk meg az alábbiakban, kitérve a felkelésben való zsidó részvételre, az események alatt jelen (nem) lévő antiszemitizmusra, a zsidóságból feltörő félelem összetevőire. Arra törekszünk, hogy eloszlassuk a több oldalon létező közhiedelmeket, melyek a zsidósággal kapcsolatban a felkelésről elterjedtek.

(Előzmények: a Rákosi-korszak és a zsidóság) Zsidók és „nemzsidók” egymásra találása 1956 őszén annál inkább figyelemreméltó, mivel a Rákosi-féle kommunista párt 1945–1956 között folytatott politikája megakadályozta, hogy zsidók, zsidó származásúak és nemzsidók tisztázni tudják közös múltjukat és új alapokra helyezték viszonyukat.

Az MKP a hatalom megszerzése és a proletárdiktatúra kiépítése során nem tűrte másfajta eszmék, másképpen gondolkodó emberek létezését. Ez determinálta a zsidósággal, a „zsidókérdéssel” kapcsolatos magatartását is: kizárólag a származásától elszakadt, a kommunista eszmékkel azonosuló, feltétel nélkül szolgáló zsidó típusát fogadta el. A zsidóság egy része a holokauszt tragédiája után erre fogékonynak bizonyult, ők származásukat a kommunizmusban vélték feloldani, amely azt ígérte, hogy aki nem akar, annak többé nem kell zsidónak lennie, de cserében magyarrá sem kell asszimilálódnia. S bár a kommunistákhoz csak a zsidó származásúak egy kisebbsége csatlakozott, arányaikhoz mérten túlréprezentálttá váltak a párt soraiban, főleg a vezető pozíciókban. Ennek következtében a politika világára továbbra is és új elemekkel bővülve rátelepedett a zsidókérdés.

A koalíciós évek során, 1945–48 között a párt úgy igyekezett megnyerni magának a zsidóságot, hogy ideiglenesen tudomásul vette, a zsidó származásúak más utakat is választhatnak. Ám a zömmel zsidó származású pártvezetés⁴ ambivalens magatartása, a zsidósággal kapcsolatos problémák kezdődő elhallgatása, a zsidó identitással, a cionizmussal kapcsolatos bizalmatlanság, a hajdani kisnyilasok felé történő nyitás, az antiszemitizmusnak politikai eszközként való felhasználása már komoly aggályokat kelthetett.⁵

A fordulat után, a hatalmat megszerezve az állampárt a kommunizmusban való feloldódást a zsidóságtól is megkövetelte. Más társadalmi csoportokhoz hasonlóan nekik sem maradt mozgásterük, feltétel nélkül be kellett tagozódnuk a rendszerbe. A polgárság, kispolgárság elleni osztályharcos fellépés rengeteg zsidó, illetve zsidó származású személyt sújtott. A Rákosi-rendszer maga alá gyűrte a zsidó közösségi identitást, többé nem vállalhatta senki nyíltan zsidó nemzeti tudatát, a zsidó-cionista politika lehetőségei megszűntek, a rendszer még azt is nehezen tűrte, ha valaki pusztán a vallásához ragaszkodott.⁶

A kommunista vezetők és káderek származásbeli összetétele, a párt ellentmondásos hozzáállása a zsidósághoz többféle válaszreakciót váltott ki a közvéleményből. Egyrészt elősegítette az antiszemitizmus új formáinak a megjelenését, sokak szerint az ország szovjetizációja a zsidó születésű kommunisták lelkén száradt, könnyű volt azonosítani az idegen szovjet-uralmat az „idegen” zsidókkal. A zsidók és zsidó származásúak viszont úgy érezték, hogy a kommunista vezetők tehetnek arról, hogy újabb fenyegetések, hátrányos megkülönböztetések érik őket. Kétségtelenül mindkét érzésben vannak megélt igazságok.

A Rákosi-rendszert a zsidók többsége egy fokkal elviselhetőbbnek tartotta, mint a nemzsidó társadalmi környezet. Az asszimilálódni vágyó zsidók zöme úgy érezte, hogy a nekik „polgárként” sok szenvedést, rossz életkörülményeket okozó rendszer „rettenetes ugyan, de mégsem zsidókként sújtja őket, és így még mindig a kisebbik rossz az üldöztetés időszakához képest”.⁷ Az állampárt – bár időnként felhasználta az antiszemita előítéleteket és üldözte a cionizmust – valóban nem folytatott kimondottan antiszemita politikát. A rendszerben egyszerre lett tabu a régi antiszemitizmus, de a „kozmpolita” (zsidó) magatartásforma és a cionizmus is.

A Rákosi-rezsim azt a politikát követte, hogy „zsidókérdés” nem létezik, „zsidó ügyek” nincsenek. Ám az (el)hallgatás felszíne mögött a politikai vezetés számon tartotta a zsidó származást, a zsidó-nemzsidó szempontot, és így „állandóan újratemtette a zsidókérdést”.⁸ A vezetők, a párt tevékenysége állandósította és kiélezte a magyar társadalom régi, és egy sor tragédiát okozó kettéosztását zsidókra és nemzsidókra.

(Részvétel az 1956-os eseményekben) Habár a forradalom idején zsidók és nemzsidók közötti megosztottságról nem tudunk, ám eltérően élték meg a történeteket. Míg a nemzsidó lakosság többsége támogatta a forradalmat, leverését tragédiaként élte meg, a zsidóság reakciói és érzelmei összetettebbek, változatosabbak voltak, az eufória és a félelem két végpontja között hanyódtak. 1956-tal kapcsolatos élményeik különös kettősségről árulkodnak, a felkelés paradox helyzetbe hozta őket. Visszaemlékezéseikből úgy tűnik, mintha két, vagy akár még több „56 létezett volna.

A forradalom oldalán számos zsidó harcolt, „nem kevesen életüket kockáztatták vagy adták az ügyért, az ország függetlenségéért”.⁹ Egyrésztől tehát a forradalomhoz lelkesen csatlakozó vagy vele szimpatizáló zsidók élményei állnak, „amit a mérvadó személyek, írók, politikusok ... Budapesten és a nagyvárosokban átéltek: hősökkel és mártírokkal, a forradalom katartikus pillanataival, a visszanyert szabadság mámorával és a »minden magyar testvér« érzésével”.¹⁰ Heller Ágnes szerint a zsidó értelmiség túlnyomó része „teljes szívvel” a forradalom mellé állt, amiért később keményen megfizettek (ott voltak a megtorlások áldozatai és az emigrációba kényszerülők között is).¹¹ Szerinte ő maga nem is 1945-ben, hanem 1956-ban szabadult fel, attól fogva élt normális életet, hiszen „végre egy voltam az emberek között, s ezzel egygyé váltam velük – országgal és néppel –, mert a forradalom számomra az érzések, az azonosság forradalmává is áradt, s benne örökre föloldódtak, eltűntek a komplexusaim”.¹²

Az eseményekben való zsidó részvétel többnyire spontán volt és valóban sokakat érintett. A különböző ellenzéki csoportok, Nagy Imre köre, az író, újságíró társadalom zsidó tagjai a felkelés idején is tevékeny részesei voltak a történeteknek. De mellettük új csoportok és személyek is felbukkantak. Zsidó származású értelmiségiek kerültek a forradalmi szervekbe, fontos szerephez jutottak számos tudományos intézményben is (pl. Ádám György közgazdász, Mérei Ferenc pszichológus, Szalai Sándor szociológus). Bár a zsidó származású kommunista tudós, Lukács György nem tartozott a radikális ellenzékhez, s Nagy Imrével szemben is voltak fenntartásai, a desztalinizáció híveként miniszteri posztot vállalt a forradalmi kormányban. Szolidaritását a miniszterelnökkel

a szovjet intervenció után is fenntartotta, vele együtt hurcolták el Romániába – bár a snagovi fogság idején már megbánta 56-os szerepét, amelybe úgymond szerencsétlen módon belekeveredett.

A Munkástanácsok vezetői között is voltak zsidók, így Eörsi István és Krassó Miklós filozófus, akinek öccse, György szintén részt vett a forradalomban. A hadseregben elenyésző arányt tettek ki a zsidó származásúak, de megemlíthető Kovács István vezérkari főnök neve.¹³

A harcoló csoportoknak is számos zsidó tagja és vezetője volt. Nickelsburg László, akinek családját 1944-ben deportálták, a Baross téri csoportot szervezte meg és vezette. Bán Róbert, a Maros utcai parancsnok eredetileg az esetleges zsidóellenes atrocitások megakadályozásáért ragadott fegyvert. Angyal István, aki 1945-ben Auschwitzból jött haza, a Tűzoltó utcai csoportot irányította, helyettese, Szirmai Ottó szintén zsidó volt. Ezek az emberek a megtorlások során sok fejtörést okoztak a bíráknak, hiszen nagy nehézségekkel lehetett volna róluk azt állítani, hogy fasiszta bűnözők voltak.¹⁴

Gyurgyák János 1956-ról szólva azt emeli ki, hogy a „barikád mindkét oldalán voltak zsidók”. Konkrét neveket példaként említve, a forradalom támogatói közül tizenegy főt sorol fel (írókat, fegyverrel harcoló forradalmárokat, politikusokat), a másik oldalról mindössze kettőt (Nemes Dezső, Szirmai István).¹⁵ Charles Gati szerint a zsidó értelmiség egészének attitűdjét tekintve ez az arány pontosnak mondható.¹⁶

A hívő zsidók közössége is megkísérelte ezekben a napokban rendezni saját életét. A vallásos, ortodox zsidók szekuláris társaikhoz képest még inkább örvendtek az eseményeknek, és a vallásüldöző elnyomás végét remélték. A Pesti Izraelita Hitközség leváltotta a Rákosiék által a nyakukba ültetett, súlyosan kompromittált, ÁVH-s ellenőrzés alatt álló vezetőket. A hitközség forradalmi bizottsága a felkelt nép, a forradalom támogatására hívta fel a befolyásos nemzetközi zsidó közvéleményt.¹⁷

A közös ellenséggel leszámoló felkeléssel Budapesten és a nagyvárosokban számos zsidó teljesen azonosulni tudott, abba tevékenyen bekapcsolódtak. Ezek a főleg értelmiségi emberek úgy élték át a forradalmat, hogy annak semmi zsidóellenes éle nem volt. Márai Sándor idéz naplójában egy zsidó orvost: azokban a „napokban nem volt antiszemitizmus. Nem létezett sem osztály-, sem felekezeti különbség. Mindannyian egyek és egységesek voltunk. Zsidó vagyok, borzalmas emlékeim vannak. Mégis ezekben a napokban éreztem először, büszke lehetek arra, hogy magyar vagyok.”¹⁸

Október 23-án a parlament előtti tüntetésen a diktatúrával szembeforduló, a hatalmat korábban kiszolgáló, zsidó származású kommunista író, Zelk Zoltánt is lelkesen ünnepelte a tömeg. Pedig a hozzá hasonló paraméterekkel, előélettel rendelkező értelmiségiek (zsidó származás, kommunista múlt) rettenetesen félték attól, hogy a tömegmegmozdulások zsidóellenes, antiszemita fordulatot vesznek, és sokuk nem tudott túllépni a saját félelmein. Zelk is aznap még azt mondta az Írószövetségben, hogy nem megy ki a tüntetésre, „mert őt széttépik”. Az elnökség azonban meg tudta győzni őt arról, hogy nincs zsidóellenes hangulat, nincsenek antiszemita jelszavak – és igazuk lett.¹⁹

(1956 és az antiszemitizmus) Ezzel eljutottunk a zsidóság másik alapvető 1956-os élményéhez, ugyanis sokuknál az első napoktól erősödött a félelem érzése. A zsidóság egy jelentős részét a történekből elsősorban az érdekelte, hogy mi történhet velük, zsidókkal. A tapasztalat azt mutatta, hogy forradalmak, tömegmegmozdulások idején elszabadulnak az indulatok, és előfordulhatnak rendbontások, kilengések, szélsőséges megnyilvánulások. Ezért közülük sokan tartottak vagy egyenesen félték a forradalom következményeitől, sőt, sok zsidó számára 1956 valóságos sokkélményt jelentett, szemükben azonnal felelevenedett az antiszemita veszély lehetősége. Ne feledjük, 1944 emléke még nagyon is közel volt. Antiszemita megnyilvánulásokra

nem is volt szükség ahhoz, hogy a zsidók megrémüljenek, tizenkét évvel a holokauszt után fokozott érzékenységük, ösztönös félelmük érthető reakció. A zsidó káderek, főleg az erőszakszervezetekben szolgálók pedig más okból, de éppúgy érthetően féltek a „népharagtól”.

Vajon jogosak voltak ezek a félelmek, avagy megalapozatlanok? Milyen mértékű volt a forradalom alatti zsidóellenesség?

A válasz egyértelmű: 1956 őszén összességében csekély volt az antiszemita hangok mértéke. A forradalmak többnyire elkerülhetetlen, kellemetlen melléktermékei itt is kétségtelenül megjelentek, érthető-várható volt, hogy a forrongó légkörben a létező, de elfojtott, lappangó antiszemitizmus valamilyen formában felbukkan, de mértéke csekélynek bizonyult. Néhány incidenstől eltekintve nem voltak erőszakos zsidóellenes atrocitások az események középpontjában álló Budapesten és a vidéki nagyvárosokban. Az antiszemitizmus leginkább csak verbálisan, a közbeszédben, érzelmi töltetű megnyilvánulásokban, illetve néhány helyen antiszemita röpcédulák, falfirkák formájában jelent meg itt-ott.²⁰ A forradalmi szervezetbe sok helyütt bekerült zsidó származásúakat mindössze két településen (Győr, Veszprém) kellett a helyiek nemtetszése miatt a békesség kedvéért leváltani.²¹

A kommunista hatalom a forradalom kitörésekor és leverése után egyaránt antiszemitának igyekezett beállítani az eseményeket. Gerő Ernő október 23-i rádióbeszédében harcot hirdetett a sovinizmus és az antiszemitizmus ellen, ezzel vagy a szovjetizált zsargon kliséit citálta automatikusan, vagy pedig félelmében kimondta azt, amiről addig hallgattak: az országban sokak antikommunizmusa, szovjetellenessége a zsidó származású vezetők miatt több-kevesebb antiszemitizmussal is párosul.²²

A Kádár-rendszer is rá akarta sütni az eseményekre az ellenforradalmi, fasiszta bélyeget, ezért a felkelést antiszemita jellegűnek próbálta feltüntetni. A Kádárék által 1957-ben kiadott, Fehér Könyv néven ismert propagandakiadvány, mely az „ellenforradalom” bűneiről tudósított, összesen 21 antiszemita kilengést sorolt fel. Mindegyiket a rendszer ellenfeleinek a nyakába varrta, és azt sugallta, hogy Magyarországon egyedül a kommunista diktatúra az egyetlen garancia az antiszemitizmussal szemben.²³ A közölt adatok főként a Magyar Izraeliták Országos Irodájának információira támaszkodtak. A MIOI 1957 januárjában külön feljegyzést küldött nemzetközi zsidó fórumokhoz és abban 24, szóban és tettben elkövetett kisebb-nagyobb atrocitást sorolt fel.²⁴ A két dokumentum nagy részben összecseng. Más-más okokból, de valamennyi minimálisan dokumentálható antiszemita jellegű esetet megpróbáltak összeszedni. A Fehér Könyv részletesebb, ám a szóbeli inzultusokat, apróbb dolgokat nem vette át a hitközségi beszámolókból. A két anyagban rögzített esetek egy része ellenőrizhetetlen beszámolókra alapoz, hitelességük kétséges, az antiszemitának minősített történetek közül csak néhányat sikerült bizonyítani, a legtöbb inkább határesetnek tekinthető. Összehasonlításukból több megállapítás is leszűrhető.

Ha felidézünk, hogy a tizenkét napos hatalmi vákuumban mennyi esemény történt, a nagy erőfeszítésekkel összeszedett, legfeljebb két tucat atrocitás száma elenyésző, a súlyuk pedig meglehetősen szerény, főként, ha a felkelés főbb központjaiban történeteket nézzük.

Budapesten, ahol a forradalom legfontosabb eseményei zajlottak, és ahol a magyar zsidóság túlnyomó többsége élt, egyetlen incidens történt, az is egy egyszerű pletykán alapult: Újpesten állítólag listát készítettek a zsidókról. A többi felsorolt eset zöme csupán szóbeli megnyilatkozás volt. Kettő intézmények ellen irányult, kettő közönséges fegyveres támadás volt minden antiszemita indíték nélkül, további néhány esetben az agresszió – történetesen zsidó származású párt-tisztségviselők ellen történt.

A dunántúli nagyvárosokban nem történt semmiféle zsidóellenes esemény, a keleti országrész jelentősebb városaiban néhány, az antiszemita jellegét illetően olykor bizonytalan megítélésű esetről tudósít a két anyag.

A két dokumentum propagandajellegét és ellentmondásait a debreceni példa jól jellemzi. Zsidó származású debreceniek évtizedekkel később, a velük készített interjúkban úgy emlékeztek, hogy a városban szó nem volt zsidóellenességről. Ehhez képest a MIOI jelentése szerint népes debreceni küldöttség tájékoztatta őket arról, hogy a forradalom idején és azután „borzalmas antiszemitizmus tombolt” a városban, uszítók azt terjesztették, „hogy a magyar és az orosz zsidók összefogtak, hogy kiirtsák a keresztényeket”.²⁵

A forradalom antiszemita jellegéről szóló kádári-propaganda álláspontját nagyon kevesen osztják, de a hírhedt holokauszt-tagadó, David Irving köztük van. Évtizedekkel később írt könyvében azt állította, hogy a felkelés erősen antiszemita irányultságú volt, az ÁVH-sok elleni lincselések antiszemita pogromok voltak, és ezekben 1956 valódi lényege fejeződött ki, és ha a forradalom tovább tart, súlyosabb pogromokba torkollnak az események.²⁶ A kádári hatalom is azt terjesztette a felkelés leverése után, hogy a nagy pogromot az ellenforradalmárok éppen november 5-ére tervezték. Heller Ágnes egyszerűen humbugnak, szimpla és átlátszó propagandaakciónak nevezte ezt az állítást.²⁷

Irving azt is rögzítette, hogy az emigrált nemzsidók jelentős része erősen antiszemita volt. Erről keringtek zsidók között is mendemondák. Visszaemlékezések szerint a nyugatra menekült zsidók és nemzsidók között állítólag már a menekülttáborokban konfliktusok kezdődtek. „... rémisztő dolgokat lehetett hallani. Lezsidózták, kövel dobálták meg őket szélsőjobboldali nézetű honfitársaik.”²⁸

Korántsem véletlen, hogy Irving állításai rimelnek a kádári propagandára. A 70-es években a magyar belügy látta el – erősen szelektált – dokumentumokkal az együttműködést kezdeményező, akkor még alig ismert brit szerzőt.²⁹ Az MSZMP vezetői hosszas politikai mérlegelés után (szükség van-e egy ilyen könyvre, vajon ő a megfelelő ember erre) fogadták el a felajánlkozást.³⁰ A jóváhagyást az is indokolta, hogy alig jelent meg érdemi nyugati feldolgozás 1956-ról, a hivatalos magyar felfogást tükröző mű komoly szolgálatot tehetett a Kádár-rendszernek.

A *Felkelés!* című könyv 1981-ben látott napvilágot.³¹ Irving alaposan merített a magyar szervektől kapott propagandaanyagokból, kötete alátámasztotta Kádárékát, hiszen szerinte sem volt 1956 tömegtámogatást élvező demokratikus forradalom, az eseményekben résztvevő tömegeket, vezetőket (Nagy Imrét is) egyaránt rossz színben tüntette fel. A magyar politikai vezetők elégedettek lehettek. Ugyanakkor nézőpontja, ideológiai alapvetése eltérő, másra helyezte a hangsúlyt: a kádári 56-értelmezésben mellékszálként kezelt antiszemita vonalat saját világnézetéhez igazítva központi elemmé tette.³²

Rátérve az 1956-ban valóban megtörtént antiszemita jelenségekre, még a kádári Fehér Könyv is jószerével csak az ország keleti, szegényebb régióinak kisebb településein, valamint Miskolcon történt szórványos incidensekről tud beszámolni.

Miskolcon a tíz évvel azelőtti antiszemita karakterű eseményekhez hasonló koreográfiával zajlottak atrocitások. Érdekes, hogy a miskolci lincselésről a MIOI nem írt. A Fehér Könyv verziója szerint a rendőrség épületéből a tüntetők közé lóttek, több halott és sebesült maradt az utcakövön, válaszul a tömeg megrohmozta és elfoglalta az épületet, a több rendőrt, ávéhást összeverték, a helyi (egyébként) zsidó származású főrendőrt felakasztották. Egy arra járó kereskedő tiltakozott az erőszak ellen, erre őt is meglincselték, a kádári propaganda szerint elsősorban zsidó származása miatt. A járókelőről a szakirodalom nemrég feltárta, hogy ávéhás volt, bár ezt az őt meggyilkoló valószínűleg nem tudták.³³ Az ügyben a Kádár-rendszer 22 vádlottas nagy perben járt el, közülük csaknem mindenki munkás volt, akiket a per szerint horthysta elemek bujtottak fel a szocialista rendszer ellen. A perből a végül első- és másodfokon is kimaradt a zsidóellenes szál, egy szó sincs róla a periratokban, vélhetően azért, hogy ne merüljön fel „a hatalom számára kínos zsidó-ÁVH összefüggés”.³⁴

A zsidóság és az antiszemitizmus szempontjából Kelet-Magyarország kisvárosainak, falvainak némelyikében az ország többi részéhez képest más események zajlottak 1956-ban. A forradalom központjaiban tapasztalt pozitív képet itt beárnyékolta az egyértelmű „csöcselék-antiszemitizmus” zsidóverésekkel, lincselésekkel. Zsidóellenes megmozdulások történtek Szabolcsban, Nyírségben és a Hajdúságban – többek között Hajdúnánáson, Mátészalkán, Mezőkövesden, Tápiógyöngyén – a vidéki szórványzsidóság ellen. A térség kistélepüléseinek nemzsidó lakói a forradalomból azt érzékelték, hogy „most vége a kommunizmusnak”, „kimennek az oroszok”, és elégtételt akartak venni a Rákosi-rendszerben elszenvedett sérelmekért. Gadó János szerint a falusiak „a népi demokráciából csak rosszat kaptak, nemigen volt rájuk hatással a szocializmus eszméje. Így szépen megőrződhetett az egy brosúrával korábbi ideológia, amelyet a népi demokrácia nyolc éve szinte mindenben igazolt.”³⁵ A falusiak körében 1956-ban még kétségtelenül hatott az 1945 előtti ideológia, illetve megőrződött körükben a „hagyományos”, „népi” antiszemitizmus is. A mélyben tovább élő előítéletek és a „zsidó komisszárak irányítják a falut” tudata mind azt eredményezte, hogy a kitörő indulatok a zsidók ellen fordultak.³⁶

Itt-ott az antikommunista indulatok megnyilvánulása erőteljesen zsidóellenes élt kapott. Néhány településen sérelmeiket „az emberek vezetőállású zsidó kommunistákon vagy egyszerűen zsidókon próbálták megtorolni.”³⁷ A nagyecsedti tüntetők a judeo-bolsevik sztereotípiát tömör megnyilvánulásának jelszavát skandálták: „Bűdös kommunisták, fel kell a zsidókat akasztani!”. A bonyhádi tömeggyűlésen a „Le a zsidókkal”, „Le a kommunistákkal” jelszavakat kiabálták az emberek.³⁸ Kiskunmajsán a helyi párttitkárt és a kommunista vezetés többi tagját nem bántották, a zsidó származású begyűjtési felügyelőt azonban összeverték, Szarvason a zsidó származású helyi orvost verték meg, Kiskunhalason lista készült a város zsidóiról.³⁹ A helyi forradalmi bizottságok általában maguktól felszámolták az antiszemita megnyilvánulásokat, és lecsillapították a kedélyeket.

A legsúlyosabb eset Hajdúnánáson történt, ahol a feldühödött tömeg azért akart bosszút állni a zsidókon, mert úgy hitték, 1944 végén a munkaszolgálatból hazatért zsidók vitették el az oroszokkal malenkij robotra a falubeli férfiakat. A 350 főből alig néhány tért haza, csaknem minden családnak volt rokona a végleg eltűntek között. Az 1945-ben kezdődő új időszakot úgy élték meg a helyiek, mint amikor a zsidók megkaparintották a rendőrséget és uralták a várost. Az átszervezett rendőrség helyi politikai nyomozó osztályának a vezetője kezdetben valóban zsidó volt, de az ellene megnyilvánuló ellenszenv miatt rövidesen leváltották. „A zsidó bosszú” vádja ezután is fennmaradt, s még az 50-es években is lappangó indulatokat váltott ki egy némelyekben.

Az október 26-i helyi forradalmi megmozdulás során a szovjetellenesség mellett az eddig elfojtott zsidóellenes érzelmek is felszínre törtek. A zömében vagyontalan, négy elemít végzett szegényparasztként az elnyomó rendszerrel is társított zsidóság elleni megtorlásban kerestek elégtételt. A tüntetésen elég volt egy beszólás: „menjétek, most van annak az ideje, hogy a zsidókat és kommunistákat nyírjátok”, hogy aztán a feldühödött tömeg a helyi zsidók módszeres verésébe kezdjen. A következő napokban is történtek szórványos kísérletek az önbíráskodásra, fosztogatásra, de ezeket sikerült elszigetelni. A forradalom választott szervei urai lettek a helyzetnek, úgy tudták lenyugtatni a zsidóverő tömeget, hogy néhány zsidót lefogattak, a többieknek pedig közben azt mondták, hogy csak így tudják megvédeni őket a népharagtól. Ennyi bőven elég volt ahhoz, hogy a hajdúnánási zsidó a házaikba húzódjanak és „két hétig senki sem mert aludni”. A megrémült zsidók később aztán meg sem álltak az országhatárig, csaknem százan disszidáltak, a faluban mindössze négy zsidó család maradt.

A spontán zsidóellenes megmozdulást a megtorlás során próbálták úgy beállítani, hogy a helyi forradalmi bizottság vezetői – akik a valóságban megfékeztek az eseményeket – tudatosan robbantották ki a zavargást. Perük során azonban ezt a vádpontot a legnagyobb igyekezettel sem sikerült bizonyítani.⁴⁰

A Fehér Könyv és az egész forradalomellenes propagandairódalom – a nánási tömeges zsidóverésen és a Miskolcon történeken túl – több esetről nem tudott beszámolni, amikor zsidók életét komolyan fenyegették, vagy azt valóra is váltották volna. Még az ellenkezőjét bizonyítani igyekvő kommunista és zsidó hitközségi jelentések alapján is elhanyagolhatóak voltak az antiszemita megnyilvánulások. Ami történt, az nem volt szervezett, felülről irányított, hanem kis jelentőségű, spontán és helyi jellegű. A történészek lényegében egybecsengő véleménye szerint a forradalom idején a helyenként lincselésig fajuló zsidóellenesség tragikus peremjelenség volt. Az erről szóló vita és ismereteink összegzése Irving 1956-os könyvének magyarországi megjelenése után újra lezajlott, és a szakma álláspontja (pl. Karády Viktor, Kovács András, Ständeisky Éva, Vári István, Varga László) valamennyit módosult, de érdemben nem változott.⁴¹

Hiába volt Budapesten, a meghatározó események centrumában a forradalom nagyjából-egészből tiszta, a fővárosi zsidó körökben a felkelés napjaiban mégis rengeteg történet, téves híresztelés terjedt el mindenféle antiszemita megnyilvánulásról, nyilvánosan elhangzott zsidóellenes megjegyzésekről, jelszavakról, lakásajtókra mázolt horogkeresztekről, falfeliratokról. Zsidók meglincseléséről is szálltak a hírek, de az ávós – vagy az ÁVH-hoz tartozás gyanújával meglincselte, agyonvert – áldozatok között véletlenszerűen voltak csak zsidók, a forradalmi tömegben megbúvó csöcselék nem diszkriminált, nem a származás alapján válogatott, a hasonló gyanúba keveredő nemzsidók ugyanilyen sorsra jutottak.⁴²

E sokféle híresztelésnek közös pontja, hogy valamennyi elszigetelt és egyedi jelenségre vonatkozik, sose a felkelésben résztvevők által szervezett tudatos akciókra. Az előítéletek, az antiszemita háttérkultúra szórványos felelevenedései voltak. Olyan országban, ahol korábban az antiszemitizmus nyíltan fertőzött, ahol a kommunista diktatúra alatt az előítéleteket egyrészt mesterségesen próbálták elfojtani, másrészt politikai manipulációkra használták, és ahol a gyűlölt vezetésben ennyi zsidó származásút találunk, úgyszólván lehetetlen, hogy az antiszemitizmus újra fel ne bukkanjon. Magyarországon nem kevés antiszemita lehetett, felirataikkal, a tömegben elhangzó mondataikkal némi feltűnést is keltettek, ám környezetükben, a forradalom tömegeiben az ilyenfajta megnyilatkozások erélyes visszautasítást váltottak ki. Amikor egy-egy antiszemita megjegyzés hangzott el az utcákon, a szemtanúk szerint Budapesten soha nem hiányzott rá a megfelelő válasz: „uram, ön eltévesztette az évszámot”, a „rasszista hóbörgöket” környezetük leintette.⁴³

(Miért nem volt számottevő antiszemitizmus?) A kérdés fordítva vetődik fel: vajon miért játszott az antiszemitizmus 1956-ban elenyésző szerepet, az ország legutóbbi évtizedeinek történelmét ismerve igencsak meglepően? Válaszolni rendkívül nehéz, néhány tényező felvázolására vállalkozom.

Részben „a tömegek fejében ekkorra már valószínűleg elképzelhetetlen zűrzavart jelent a zsidó szó”.⁴⁴ A 30-as évek végétől olyan zavarossá vált az egész kérdés, hogy nem tudták értelmezni, főképp a kommunista uralom éve alatt kuszálódtak össze a szálak. A zsidókérdés, sőt általában maga a „zsidó” szó használata is ki volt tiltva a hétköznapi szóhasználatból. Az egyházak társadalmi perifériára szorításával a fiatalok már nem ismerték a felekezetek szerinti elkülönülést, nem voltak emlékeik a nyíltan antiszemita kurzusokról. A forradalom alatt a zsidókérdés nem is volt jelen a politikailag aktív fiatalok tudatában; elődeikkel ellentétben őket már nem foglalkoztatta az ügy. Ráadásul a fiatal forradalmárok főleg munkás- és parasztszármazásúak voltak, akiknél otthon a városi középrétegekhez képest a zsidóság jóval ritkább beszédtema volt.⁴⁵

Tényező lehetett a zsidó származású értelmiségiek forradalmi szerepvállalása, ami főleg az értelmiség körében vette elejét bármiféle antiszemitizmusnak.

Továbbá a magyar október nemzsidó résztvevői stratégiai megfontolásból is a tudatos önmegtartóztatásra kényszerültek e téren éppúgy, mint a nacionalista jelszavak esetében, feltéve, ha voltak egyáltalán tömeges elfojtandó antiszemita érzelmek. A felkelés vezéralakjai vigyáztak arra, nehogy bármivel is ürügyet szolgáltatassanak a régi rend restaurációjának vádjára, amivel erősen kompromittálták volna a forradalmat. Ügyeltek rá, hogy a forradalom tiszta és kínos incidensektől mentes maradjon. Állítólag a felkelők egy ÁVH-s tisztet azért engedtek el, mert kiderült róla, hogy zsidó, és ezzel is az antiszemitizmus vádját akarták látványosan kivédeni.⁴⁶ A szórványos antiszemita jelszavak esetében sokak a kommunista provokáció lehetőségétől is tartottak. Az idő igen rövid volt, nem állítható teljes egyértelműséggel, hogy később sem bontakozott volna ki egy antiszemita hullám. Úgy vélem, nem következett volna be zsidóellenes fordulat, főleg azért, mert az antiszemitizmus csirái eltörpültek a hatalom és a megszállók iránti gyűlölet mellett, a felkelés szovjetellenessége olyan erős volt, hogy más ellenségkép nem is fért már bele. A forradalom elsöpörte a Rákosi-vezetést, így a „zsidóuralom” megszűnése kihúzta az antiszemitizmus egyik „mérlegfogát”.

Az antiszemitizmus hiányának mélyebb okait Szabó Miklós így látta: „a forradalom a társadalmi és a politikai élet elsődleges kérdéseit, a rendszer problémáit állította előtérbe ... az antiszemitizmus eliminálódása nem egyszerűen egy forradalom sodró erejéből következett, hanem az a folyamat, amely 56-ban csak megmutatkozott, megindult és jórészt lezajlott a Rákosi-rendszer idején. Pontosan azért, mert akkor minden probléma az elsődleges kérdések körül jelentkezett, mindenki rendszerben gondolkodott. Az antiszemitizmust látszólag életben tartotta, hogy a zsidó származásúak felülreprezentált arányban voltak jelen a felső vezetésben – mégis az akkori reakciók [...] 1948–1953 között nem tett különbséget a népi káder és a zsidó káder között az előbbi javára. Soha nem hallottam olyat, hogy kommunista ugyan, de legalább nem zsidó, hanem derék népi káder. Ez pedig nem kevesebbet jelent, mint az antiszemitizmus jelen nem létét. Ahol nem tesznek különbséget zsidó és nemzsidó között, ott nincs antiszemitizmus. ... A reakciók, ha akkor valaki a képébe mondja, hogy ő már nem is antiszemita, nagyon megütközött volna ezen, pedig ez volt az igazság. Ennek az egészséges elhalási folyamatnak előrehaladott voltát mutatta meg 56 napjaiban az antiszemita megnyilvánulások teljes hiánya.”⁴⁷

Az idézet utolsó szavaival a felelevenített atrocitások fényében nem érthetünk teljesen egyet, 1956 nem makulátlanul mentes az antiszemitizmustól, és bár az ilyen atrocitások nem voltak az események menetében a „nagy egész” szempontjából meghatározó jelentőségűek, az esetek száma és a halálos áldozatok miatt mégsem lehet negligálni, vagy teljességgel marginálisnak tekinteni a felbukkanó antiszemitizmust.

Annyi bizonyos, hogy az antiszemita jelenségeket elszenvető, vagy arról tudomást szerző zsidóság más szempontból nézte a történeteket, egy részük a történetek súlyát a nemzsidó honfitársakhoz képest érthetően jóval nagyobbban érzékelté, és körükben a félelem már a forradalom kitörésétől kezdve jelen volt.

(A félelem reakciói) A főként a fővárosban élő zsidóság részéről a félelem tehát alapjában indokolatlannak bizonyult, mégis sokban meghatározta, és másoktól megkülönböztette jelentős részük reakcióit arra, ami 1956-ban történt.⁴⁸ A zsidók félelmeit a holokauszt közeli emléke meggyőzően magyarázza. Néhány zsidóellenes megjegyzés vagy uszító falfelirat az utcán könnyen feléleszthette a borzalmas élményeket az átélők tudatában. Olykor ennél kevesebb is elég volt. Egy zsidó fiatal például 23-án lelkesen csatlakozott az egyetemisták felvonulásához. Amikor a Bem-szobortól a tömeggel a Parlamenthez indult, a Margit hídon „valami rossz érzés kerítette hatalmába. Hazament, s napokig nem tette ki a lábát, majd meg sem állt Bécsig.” Ugyanis a „hídon egy bőrkabátos motorkerékpáros hajtott el mellettük. A tömeg, a rend felborulása, s mindenekelőtt a motorkerékpáros 1944 emlékét idézte fel benne.”⁴⁹

A zsidók többségének felemás érzéseit jól adja vissza a forradalomban lelkesen résztvevő másik fiatalember visszaemlékezése: „Reménykedtem, de féltem is. Úgy tűnt, hogy a forradalom napról napra jobbra tolódik, felütötte fejét az antiszemitizmus. [...] Amikor először hallottam fegyverropogást, azonnal eszembe juttatta, amiről hosszú évek óta megfeledkeztem, hogy zsidó vagyok. Hogy rám nézve mindez a többségtől eltérő következményekkel járhat, hiszen rajtam, családomon nem is olyan régen követtek már el erőszakot.”⁷⁵⁰

Jó néhányan 1956-ban az asszimiláció lehetetlenségének végső bizonyítékát látták: „Legtöbben úgy voltak vele, mint a strucc: azt hitték, ha ők maguk nem tudják magukról, hogy kicsodák, a külvilág se fogja tudni róluk.” Egyikük például elment géplakatosnak, sörözni járt a munkatársaival, és „tíz évig tökéletes, felhőtlen egyenlőségérzete volt. 1956-ban aztán felírták a háza falára: »Icig! Most nem jutsz el Auschwitzig!« Akkor disszidált.”⁷⁵¹ Számos zsidó úgy érezte, hogy az újabb atrocitások azt bizonyítják, hogy politikai-társadalmi berendezkedéstől függetlenül a magyarság mindig antiszemita marad.

Sok zsidó családnak voltak a rendőrségen, az ÁVH-n vagy a párt hierarchiában dolgozó rokonai. A népitételek egyes eseteiről szóló rémisztő hírek általános félelmet okoztak a köreikben. Rendőrök, párttagok, magasabb rangú párttisztviselők bölcsebbnek vélték, ha nem mennek ki az utcára.

Az erőszakos jelenetek, ha nem is voltak számosak, nagy jelentőséggel bírtak a zsidóság szempontjából, fokozták a nyugtalanságot, a félelemre való hajlamot. Az is gerjesztette a pánikhangulatot, hogy az ország keleti részén élő és 1956-ban antiszemitizmust tapasztaló zsidó családok egy része a nagyobb biztonság reményében Budapestre menekült, „élményeik” futótűzként terjedtek szét a fővárosi zsidó társadalomban.⁷⁵²

Sokan a forradalmi helyzetben akkor is fenyegetve érezték magukat, ha nem járták meg a haláltáborokat és a munkaszolgálatot, és a közelükben nem is mutatkoztak az antiszemitizmus jelei. A „szituáció maga, a nagy tömegek mozgása, az indulatok feszülése [...], a közeli történelmi előzményekkel együtt [...] alkalmas volt a veszélyeztetettség érzésének kiváltására az erre hajlamosabb zsidók, illetve zsidó származásúak körében”.⁷⁵³

Sokak számára a sztálinista hatalom biztonságot és védelmet jelentett, hiszen antifasiszta múlttal rendelkezett, megvalósította a felekezeti és etnikai jogegyenlőséget (illetve az egyenlő alapú jognélküliséget), eltörölte a faji megkülönböztetést. E politikai rendszer összeomlása a zsidók egy részében felébreszthette a régi félelmeket. Az egyik rabbi így foglalta össze, mi is volt a magyar október zsidó szemmel: „Amikor megkérdezik egy zsidótól, hogy mit csinált 1956-ban, rendszerint így válaszolt: féltem!” Egy zsidó nyelvtanár pedig, miután 1952-től éveket töltött börtönben illegális héber nyelvtanítás miatt, a forradalom leverése után kijelentette, hogy az oroszok immár másodszor is megmentették a magyar zsidóság életét.⁷⁵⁴ Más visszaemlékezésekből tudjuk, hogy nem ő volt az egyetlen, aki így gondolta.

A forradalom leverését, a szovjet csapatok bevonulását a zsidóság ellentmondásos, vegyes érzésekkel fogadta. Az újabb felszabadítás, megmentettség érzése mellett sokan azért könnyebbültek meg, amiért „tisztázódott a helyzet, véget ért az elmúlt hetek bizonytalansága”. Az ösztönös félelem hatására a forradalom bukását látva fellélegeztek és alkalmazkodni próbáltak. Biztosak voltak abban, hogy az új kiadású pártállami rendszer „megvédi őket az antiszemitizmustól, aminek a forradalom győzelme kiszolgáltatta volna őket.”⁷⁵⁵ Sokan éppen ellenkezőleg gondolták: a forradalmat támogató egyik zsidó fiatalember idős nagybátyja szerint „az, hogy megmentettek bennünket (mármint az oroszok 1945-ben), nem ok arra, hogy elrontsák az életünket.” A fiatal férfi kétségek között őrlődött: úgy érezte, hogy a forradalom győzelme után biztos lett volna valami „magyarkodás”, jobbratolódás, ami „sajnos mindig együtt jár némi antiszemitizmussal. De akkor most örüljek, hogy az oroszok leverték azt a forradalmat, amit úgy vártam, s amiért

annyira lelkesedtem?” Az ellentmondást nem tudta feloldani, megoldásként egy harmadik utat választott: a kivándorlás a felszabadulás után jó tíz évvel a „kiszabadulást” jelentette.⁵⁶

A zsidóság 1956-ban tehát többnyire félelmet érzett, és nagy tömegük kihasználva a határok megnyitásával támadt lehetőséget, az emigrációt választotta. Menekülésre rengeteg tényező szolgált indokul. Elsősorban azok hagyták el az országot, akik ragaszkodtak zsidó vallási vagy nemzeti identitásukhoz, vagyis részben a vallásos, ortodox zsidók, részben az addig idehaza ragadt cionisták, utóbbiak zöme kapva-kapott az alkalmon és az eseményeket kihasználva emigráltak.⁵⁷ A kivándorlással sokuk már korábban is próbálkozott, „ők évek óta készen álltak, úgymond becsomagolva”. A fiatalok számára pedig „ez egy új, soha nem remélt első lehetőség volt”.⁵⁸ Sokan az esetleges újabb, népi és judeo-bolsevik indíttatású (a kommunizmust a zsidókkal azonosító) antiszemita hullámtól félve távoztak el. Voltak, akik a sztálinista állam cionizmus- és „burzsujellenessége” miatt menekültek el, mások a várható megtorlások elől, tekintettel a kiemelkedő szerepre, melyet volt zsidó káderek játszottak a felkelésben.⁵⁹ Volt, aki sikertelenül próbált elmenekülni az országból. Két zsidó családot elfogtak, és amikor a rendőrségen a disszidálás okairól faggatták őket, azt válaszolták: „Veszteni valónk nincs. Mindig, mindenért minket, zsidókat vesznek elő.”⁶⁰

A zsidók a „kivándorlási láztól nehezen szabadultak meg”, 1956 végén 20-30 ezer zsidó hagyta el az országot, azaz az összes menekülők 10-15%-a, kétharmaduk nyugatra tartott, 9 ezren pedig Izraelt választották.⁶¹

(A megtorlások éve és a zsidókérdés) Az 1956-os forradalom leverését követően a Kádár-vezette új kommunista hatalom részéről az események hivatalos értékelése, illetve a megtorlások sorozata a zsidóság vonatkozásában összetetten és ellentmondásosan alakult.

Az állampárt Politikai Bizottságában 1956 végén lázas munka folyt, hogy kitalálják, mivel lehet indokolni nemzetközi fórumokon az ellenforradalom elleni fellépés szükségességét. Abban egyetértettek, hogy a felkelést fasiszta megmozdulásnak állítják be, amihez az események antiszemita jellegét is hangsúlyozni kell. A kérdés az volt, hogy a zsidóellenességet mennyire emeljék ki. A PB-nek írt egyik előterjesztés előtérbe helyezte volna a „veszélyes méreteket öltő és tettelegesség fajúló” antiszemizmust, kiemelve azt, hogy az országban nagyszabású pogromokra készültek. Marosán György támogatta az elképzelést, szerinte csak azért nem került sor súlyos atrocitásokra, mert „felülről” leintették az antiszemizmust, arra hivatkozva, hogy a Nyugat nem támogat olyan országot, ahol üldözik a zsidókat. Végül a PB nagy többséggel elutasította az antiszemizmus túlságosan hangsúlyos felemlését, de az megmaradt az érvrendszer egyik elemének.⁶² A következő hónapokban (1958-ban bekövetkező félreállításáig) Révai József sürgette a pártvezetést talán a leginkább az antiszemizmus elleni fellépésre.

Mindenesetre a kádári diktatúra a fasiszta felkelés tételének alátámasztására a Fehér Könyvben összegyűjtötte és jelentősen felnagyítva, torzítva prezentálta az antiszemitanak minősített jelenségeket. A kiadványon tetten érhető a tanácstalanság, az ellenforradalom fasisztoid jellegét ki lehetett domborítani az antiszemita esetek felnagyításával, de a zsidóellenesség legtöbbször összekapcsolódott a kommunistaellenességgel, és ezt az összefüggést kihagyták a történetek felidézéséből, a gyűjtemény így lett egyszerre félrevezető és vérszegény. Kádárék azt akarták igazolni, hogy az ellenforradalom győzelme után a kommunisták mellett nagy veszélyek vártak volna a hazai zsidóságra is, és ezért menekült el több ezer zsidó az országból.⁶³ Az 1956 utáni perekben 11 bírósági ügyben szerepelt a zsidóellenesség a vádpontok között, ezek főleg utcán és munkahelyen elhangzott, izgatásnak minősített szóbeli kijelentések voltak.⁶⁴

Az évtized végén keletkezett '56-os értékelésekben mindig megjelent az antiszemita jellegre utalás. 1958-ban fogadták el az MSZMP művelődési politikájának irányelveit, amelynek egyik fejezetében az olvasható, hogy az ellenforradalom idején ismét újjáéledt „az antiszemitizmus teljesen még ki nem irtott hagyatéka”. 1959-ben a párt külön állásfoglalást bocsátott ki a burzsoá nacionalizmus és a szocialista hazafiság elvi kérdéseiről, amely megállapította: „az ellenforradalmi, reakciós erők fegyvertárában mindig fontos helyet foglalt el az antiszemitizmus”, a mondat nyilvánvalóan 1956-ra is vonatkozott.⁶⁵

1959-ben „Hét hónap Izraelben” címmel propagandakönyv jelent meg, amely elsősorban a zsidó állam ellen irányult; a „nép egyszerű fiának”, a kivándorlást választó zsidó főszereplőnek a visszaemlékezése az 56-os események értékelésével rögtön a kötet elején megadja az alaphangot: „1956 végén disszidáltam. Az ellenforradalom fegyveres leverése már csaknem befejeződött, de az eszmei bajkeverés még fájó sebeket ütött ... Nem tudtam elfelejteni október végének és november első napjainak borzalmait, a véres és gyilkos lincseléseket, az alvilág tobzódását, az „ávósok” utáni hajszákat és az antiszemitizmus felbolydulását.” Egy Izraelben élő magyar zsidó pedig így vélekedett 56-ról: „Magyarországon nem lehet élni. Hiába a tizenkét esztendő, földosztás, államosítás, nevelés, minden hiába. A szenny, a fasiszmus pillanatok alatt feltört... és elárastotta az országot. ... Megint jöttek a nyilasok, üldözni a zsidókat.” A főszereplő felesége Magyarországon maradt, mert szerinte „itt minden rendbe jön majd – sokkal hamarabb, mint sokan gondolnák. Ma még sokan az uszítókra hallgatnak, de holnap már senki sem fog törődni velük. Biztos, hogy sok mindent újra kell kezdeni. Sok mindent jobban kell csinálni, mint azelőtt.”⁶⁶ Az asszony szájába adták a rendszer fő üzenetét, ő testesítette meg a hatalom által áhított-elvárt felfogást.

A megtorlások során a forradalom oldalán fegyverrel harcolók vagy politikailag aktívan részt vevők elítélésekor többnyire nem mutatkozott semmiféle pozitív vagy negatív részrehajlás, megkülönböztetés a zsidó és nemzsidó származásuk között. Az előbbieket közé tartozó Angyal Istvánt, Szirmai Ottót, Nickelsburg Lászlót, továbbá Földes Gábort – a győri események legendás alakját – halálra ítélték és kivégezték. Több zsidót, így például Adám Györgyöt, vagy Márián Istvánt életfogytiglanra ítélték. Mérei Ferenc professzor és Krassó György tisz, Donáth Ferenc, Radó György ezredes tizenkét, Tánzos Gábor tizenöt évet kapott.⁶⁷

Amikor a megtorlások a pártellenzéki értelmiségre is kiterjedtek, egyes értékelések szerint a rendszer finoman felhasználta az antiszemita érzelmeket. Ebbe az irányba mutatott az új vezetés állítólagos felháborodása, amiért az értelmiség zsidó része zsidó létük ellenére a felkelés oldalára állt. Ezek azonban feltevések, amelyeket dokumentumok, bizonyítékok nem támasztanak alá, valóságtartalmuk bizonytalan.

A politikai „főkolomposok” elítélése, azaz a Nagy Imre-per kapcsán többek szerint a „legnehezebben megmagyarázható ítélet” Gimes Miklós halálra ítétele, hiszen a Nagy-csoportban és a forradalom idején sem játszott kiemelkedő szerepet. Elképzelhető, hogy kiválasztását a zsidó származása motiválta: abból a „pragmatista” megfontolásból sújtotta őt is a legkeményebb ítélet, hogy a fő perben is szerepeljen a kivégzettek között legalább egy zsidó, és így a megtorlásra ne lehessen azt mondani, hogy egyfajta „zsidó bosszú”, és hogy újra zsidó-kommunista uralom épül ki.⁶⁸ Lehetséges, hogy a szovjet vezetők valós vagy Kádárék által vélt elvárása volt, hogy legyen zsidó is a kivégzettek között.⁶⁹ Másik oldalon viszont az antiszemitának kikiáltott események elítélt irányítói, vezéralakjai közé túl sok zsidót, vagy származása alapján a környezet által zsidónak tekintett személyt nem szabadott berakni, mert hiteltelenné tette volna 1956 kádári értékelését.

A zsidó szál szempontjából talán a legjellemzőbb az írók ügye volt. Az 1956-hoz lojális írók és újságírók hangadói közül bizonyos feltételezések szerint tudatosan a zsidó

származásúak ellen indultak főként politikai perek, hogy „kihasználják az értelmiség köreiből előforduló antiszemita indulatokat”. A balos-urbánus, részben zsidó származású értelmiségiekkel szemben volt a legkevésbé elnéző a hatalom, az „ellenforradalmat szító revizionistaként” arányaiban többüket ültették a vádlottak padjára, küldték börtönbe. Ám a vádlottak származását a Rákosi-korszak egyes koncepciók pereitől eltérően az eljárások során nem tették nyilvánossá, nem utaltak rá, világos volt, hogy ezúttal nem a szélesebb tömegek esetleges antiszemizmusát próbálták meglovagolni.

Az értelmiség elleni perek az Igazság című forradalmi újság két zsidó származású szerkesztőjének (Gáli József, Obersovszky Gyula) a vád alá helyezésével kezdődtek. Ők november 4-e után illegális kiadvány megjelentetésével folytatták az ellenállást, a decemberi nömtüntetés szervezésében is benne voltak. Súlyos börtönbüntetést kaptak.⁷⁰

Az ellenzéki írók elleni kirakatperek közül kiemelkedett a Déry Tibor, Háy Gyula, Tardos Tibor és Zelk Zoltán ellen indított ügynevezett „nagy” íróper, pedig nem mindegyikük játszott hangsúlyos szerepet a forradalom előtt, alatt és után sem. A per valamennyi vádlottja zsidó származású volt: Déry kilenc évet, Háy hat évet, Zelk hármat, Tardos pedig másfelet kapott. A külföldre menekült írók közül a propaganda elsősorban a zsidó származású Aczél Tamást és Méray Tibort találta meg.

A népi írókat ehhez képest kevésbé vonták felelősségre. Nem állították bíróság elé például Illyés Gyulát az „Egy mondat a zarnokságról” című, mozgósító erejű verséért, illetve Tamási Áront, aki november 4-e után a forradalom mellett kitaró Írószövetségnek a „Gond és hitvallás” című kiáltványát írta (a szöveget röplapon terjesztő diákok bíróság elé kerültek). Igaz, a forradalom idején egyikük sem szervezkedett, vagy folyt bele a politikai eseményekbe. A népiek egyébiránt szolidárisak voltak mindegyik lefogott íróval, főleg Déryvel.

Szabó Miklós szerint ez alapján egyértelmű a törekvés, hogy a forradalmat támogató értelmiségi pártellenzék tipikus alakjának a népi származású írók helyett a „kommunistává lett zsidó intellektuel típust” állítsák be, akik „gyökértelességük”, „népidegenségük” miatt kezdtek el szervezkedni 1953 után és csatlakoztak később az ellenforradalomhoz.⁷¹

Standeisky Éva kutatásaiból kiderül, hogy a népiekkel valóban bizonyos fokig kesztyűs kézzel bántak, de nem a származásuk miatt. A rendszer 1948 óta ideológiai alapon bizalmatlanabb volt az osztályidegen, polgári, urbánus írókkal szemben, 1956 után pedig a volt kommunista írókat ítélték el, árulásuk, renegátságuk volt a legnagyobb bűnük a rendszer szemében, amit kiegészített „megbízhatatlan, polgári gondolkodásuk”, a perekben is egyedül osztályszármazásukra utalnak.⁷² Nem kell tehát zsidóellenes indítékokat keresnünk az „urbánus” írók elleni fellépésben, nincs nyoma annak, hogy a „nagy” íróper vádlottjait zsidó származásuk miatt választották volna ki. A másik, az ügynevezett „kis” íróper vádlottjai pedig származás szerint teljesen vegyes képet mutatnak (volt köztük munkás, paraszt, értelmiségi és papi családból leszármazott).⁷³

Az érem másik oldalaként azt is látni kell, hogy a hatalom az első években sok zsidó származású kommunista értelmiségire is támaszkodott, velük működtette a feloszlatott Írószövetség helyébe léptetett Irodalmi Tanácsot, a párt központi napilapját, a Népszabadságot és az Élet és Irodalom című hetilapot.⁷⁴ De kétségtelen, hogy az illegitim rendszer távlatilag potenciális támogatóként a népiekkel számolt, a hatalom rázorult e széles bázisú értelmiségi csoport lojalitására, és ezért nem különösebben bolygatták főbb reprezentánsainak ’56-os szerepét. A népi írókat évekig szilenciummal sújtották, ennél nagyobb büntetés a legtöbbjük nem érte a forradalmi részvételért. Ám azok a népiek nem úszták meg a börtönt, akik a politikai cselekményekben tevélegesen részt vállaltak (például Bibó István).

1958-ban a Politikai Bizottság kiadott az ideológiai tévelygéseiket, „kártevéseiket” bíráló, de nem teljesen elítélő pártállásfoglalást a népi írókról. E szerint a népi írók nem a „paraszi demokráciát” képviselik, de nem is fasiszták, hanem egy értelmiségi jellegű, nacionalista, harmadikutas mozgalmat képviselnek. Irányzatuk az állásfoglalás-tervezetet vitáját lezáró Kádár szerint veszélyesebb az urbánusokénál, mert nagyobb a hatása és a befolyása a munkástömegekre.⁷⁵ A dokumentum úgy ítélte el a népieket, hogy közben egyéneként szövetséget ajánlott nekik, folytathatják írói munkásságukat, de közösségként legfeljebb csak irodalmi csoportként működhetnek, politikai szerveződésként szétverték őket. Miután a politikai rendőrség kipuhította a népi írók álláspontját a hatalomról, 1959 táján a rendszer informálisan kiegyezett velük, néhány év alatt fokozatosan visszatérhettek a kulturális, irodalmi életbe és intézményekbe.⁷⁶

Litván György szerint összességében nemcsak a forradalomban, hanem a megtorlás áldozatai között is tagadhatatlan a zsidók túlképviseltsége.⁷⁷ Erényi Tibor úgy látja, hogy a megtorlás során a diktatúra egyáltalán nem vette számításba azt, hogy ki a zsidó, és ki nem az.⁷⁸ Fricz Tamás szerint a Kádár-féle hatalom fontosnak tartotta, hogy a népi és az urbánus értelmiség felé egyaránt „üssön”.⁷⁹ Ami viszont bizonyos: az 1960. tavaszi amnesztia idején az elítélt írók nagy része – származásától függetlenül – kiszabadult.

(Összegzés helyett) A Rákosi-korszak brutális elnyomó politikája s a zsidókérdést mesterségesen elfojtó taktikája viszonylag csökkentette a régi eredetű ellentéteket, a kommunistaellenesség mellett az antiszemitizmus jelentősége eltörpült, s 1956-ban zsidók és nemzsidók sok esetben egymás mellett harcoltak, annak ellenére, hogy mindkét félnek mást jelentettek az ötvenes évek, és másként élték meg a forradalmat. Idő hiányában azonban elmaradt az egymáshoz való viszony tisztázása, amely a kommunista párt diktatúrája alatt addig nem történhetett meg.

A felkelés leverését követően zsidók és nemzsidók hasonló elbánásban részesültek, a megtorlások során elítélt vagy emigrációba kényszerült zsidó származásúak nagy száma is jelzi a forradalom „népfrontos” szellemiségét.

Kétségtelen tény az is, hogy a forradalom napjai alatt – 1946-hoz hasonlóan – Kelet-Magyarországon történtek kisebb zsidóellenes atrocitások, ott, ahol még éltek a régi beidegződések. Esetükben a meglévő hagyományos népi antiszemitizmust a Rákosi-féle uralom új, modern elemmel erősítette, a zsidó-kommunista azonosítással a kommunistaellenesség összekapcsolódott a zsidóellenességgel.

1956 után az újra kiépülő pártállam kettős szerepet vállalt fel. Egyrészt a hivatalos propagandában a zsidók védelmezőjeként lépett fel, hangsúlyozva az „ellenforradalom antiszemita jellegét”. Másfelől később a zsidókérdés újabb elfojtása következett, a zsidókérdés nyilvános felvetése jószerével ismét lehetetlenné vált. Kádár talán abban az automatizmusban bízott, ami a vezetés „zsidó származási jellegének” megszüntetéséből fakadhatott, ugyanis a szovjetek támogatásával megszabadult a Rákosi-garnitúra főbb vezetőitől. Megkezdődött a zsidó származásúak fokozatos kiszorítása a párt és az állam túlságosan szem előtt lévő pozícióiból, az új vezetés jóval kevesebb zsidó származású taggal működött.⁸⁰ Ez nem jelenti azt, hogy ne lett volna továbbra is sok zsidó származású tagja, funkcionáriusa a kommunista pártnak. Annak ugyanakkor, hogy a rendszer nem ültetett túl sok zsidó származású személyt vezető pozíciókba, nem volt antiszemita indíttatása. „A konszenzusra törekvő kádári politika csupán a morgolódásra nem akart okot adni”.⁸¹ A Kádár-rendszer nem engedte meg magának, hogy akár antiszemitizmussal, akár filoszemitizmussal meggyanúsítsák. A problémát egész egyszerűen harminc évre a szőnyeg alá söpörték.

IRODALOM

- 1956 dokumentumai Hajdú-Biharban.* Debrecen, 1993.
- Bácskai Sándor (1997): *Egy lépés Jeruzsálem felé.* Múlt és Jövő, Budapest, 1997.
- Csorba László (1990): Izraelita felekezeti élet Magyarországon a vészkorszaktól a nyolevanes évekig. In *Hét évtized a hazai zsidóság életében.* II. k., 61–191. o. MTA Filozófiai Intézet, Budapest, 1990.
- Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben. Magyar Népköztársaság Tájékoztatói Hivatala, Budapest, IV. kötet 70–78. o.: „Antiszemita jelenségek és zsidóellenes atrocitások a magyarországi ellenforradalom idején”.
- Erényi Tibor (1996): *A zsidók története Magyarországon.* Útmutató, Budapest, 1996, 113. o.
- Fejtő Ferenc (2000): *Magyarság, zsidóság.* História–MTA TTI, Budapest, 2000.
- Fricz Tamás (1997): *A népi-urbánus vita tegnap és ma.* Napvilág, Budapest, 1997.
- Gadó János (1992): Összegyűjtöttük és regisztráltuk – Antiszemita atrocitások 1956-ban. *Szombat*, 1992/október.
- Gati, Charles (2006): *Vesztett illúziók.* Osiris, Budapest, 2006.
- Goldstein Imre (2000): *Novemberi tavasz.* Múlt és Jövő, Budapest, 2000.
- Gyurgyák János (2001): *A zsidókérdés Magyarországon.* Osiris, Budapest, 2001.
- Heller Ágnes (1999): *Bicikliző majom.* Múlt és Jövő, Budapest, 1999.
- Heller Ágnes (2006): Egy fél évszázad után. *Szombat*, 2006/8, 26. o.
- Irving, David (2003): *Felkelés! Egy nemzet küzdelme: Magyarország 1956.* Gede, Budapest, 2003.
- Karády Viktor (1991): A magyarországi antiszemitizmus: kísérlet egy történeti kérdéskör megközelítésére. *Régió*, 1991/2, 3–35. o.
- Karády Viktor (2001): *Önazonosítás, sorsválasztás.* Új Mandátum, Budapest, 2001.
- Karády Viktor – Vári István (1989): Félelem és részvétel. Zsidók 1956-ban. *Világosság*, 1989/6.
- Kovács András (1984): A zsidókérdés a mai magyar társadalomban. In *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon.* Magyar Füzetek, Párizs, 1984, 47–81. o.
- Kovács András (2003): Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig. *Múlt és Jövő*, 2003/3, 5–40. o.
- Kovács András (2005): *A kéznél lévő idegen – Antiszemita előítéletek a mai Magyarországon.* PolgArt, Budapest, 2005.
- Dr. Kende Péter (1989): *Röpirat a zsidókérdésről.* Magvető, Budapest, 1989.
- Litván György (1992): Zsidó szerepvállalás a magyar kommunizmusban, antisztálinizmusban és 1956-ban. *Szombat*, 1992. október, 15–16. o.
- Márton László (1965): Zsidó sors, zsidó kérdés a háború utáni Magyarországon. In *Eszmék nyomában.* Hollandiai Mikes Kelemen Kör, München, 1965, 131–152. o.
- Matúz Gábor (2004): Zsidógyilkosságok 1956-ban? Kairosz, Budapest, 2004.
- Mink András (2000): David Irving kalandja 1956-tal. *Beszélő*, 2000. július–augusztus, 101–114. o.
- Pelle János (1991): A forradalom árnyoldalai – 1956 Mátészalkán. *Mozgó Világ*, 1991/2.
- Pelle János (1992a): Vervád Mátészalkán. *Világosság*, 1992/1.
- Pelle János (1992b): Pogrom 1956-ban. *Kommentár*, 1992/1–2.
- Révész Sándor (1997): *Aczél és korunk.* Sík, Budapest, 1997.
- Révész Sándor (1999): *Egyetlen élet: Gimes Miklós története.* 1956-os Intézet – Sík, Budapest, 1999.
- Révész Sándor (2006): Kommunisták a forradalomban. *Beszélő*, 2006. november.
- Standeisky Éva (1995): A kommunista polgárelenesség. *Budapesti Negyed*, 1995. nyár, 8. sz. 209–223. o.
- Standeisky Éva (1996): *Az írók és a hatalom, 1956–1963.* 1956-os Intézet, Budapest, 1996.
- Standeisky Éva (2000): *Értelmiségi antiszemitizmus a Kádár-korszakban.* Évkönyv VIII. 1956-os Intézet, 2000, 26–39. o.
- Standeisky Éva (2004a): Antiszemitizmus az 1956-os forradalomban. *Élet és Irodalom*, 2004.02.27.
- Standeisky Éva (2004b): Elmismásolt antiszemitizmus, elhallgatott múlt. Az 1956-os miskolci lincselés. *Élet és Irodalom*, 2004. augusztus 20., 8–9. o.

- Standeisky Éva (2004c): Antiszemitizmus az 1956-os forradalomban. In: Rainer M. – Standeisky (szerk.): *Évkönyv 2004. Magyarország a jelenkorban*. 1956-os Intézet, Budapest, 2004, 147–185. o.
- Standeisky Éva (2006): A tagadott, a kibukó és az álcázott előítéletelesség. *Szombat*, 2006/8, 19–21. o.
- Standeisky Éva (2007a): A kommunisták politikai antiszemizmus. *Századvég*, 2007/2, 3–29. o.
- Standeisky Éva (2007b): *Antiszemitizmusok*. Argumentum, Budapest, 2007.
- Szabó Miklós (1989): 1956 öröksége. *Unió*, 1989/1.
- Szabó Miklós (1995): ... És a Kádár-korszak? *Szombat*, 1995/4, 31–34. o.
- Szakolczai Attila (2000): Tömegmozgalmak Miskolcon, 1956. október 25–26. In: *Évkönyv 2000. Magyarország a jelenkorban*. 1956-os Intézet, Budapest, 2000, 303–322. o.
- Szakolczai Attila (2003): Borsod-Abaúj-Zemplén megye. In: Szakolczai – Varga (szerk.): *A vidék forradalma, 1956*. 1956-os Intézet – Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2003, 144. o.
- Varga László (1992): Zsidókérdés 1945–1956. *Világosság*, 1992/1, 62–67. o.
- Vári István (1959): *Hét hónap Izraelben*. Kossuth, Budapest, 1959.
- Várnai Pál (2006): Menni vagy nem menni? Egy magyar zsidó fiatalember dilemmái 1956-ban. *Szombat*, 2006/8, 24–26. o.
- Völgyesi Zoltán (1993): *Helyi forradalom. Hajdúnánás 1956-ban*. Hajdúnánási Füzetek, 1993.

JEGYZETEK

1	Varga (1992) 66. o.	Péter (Svájcba emigráló, későbbi neves történész)
2	Karády (1991) 17–18. o., Karády (2001) 61. o.	zsidó származását más forrás nem erősíti meg.
3	Fejtő (2000) 301. o.	14 Varga (1992) 66. o., Litván (1992) 15. o.
4	Így például Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály, Révai József, Péter Gábor, Vas Zoltán stb.	15 Gyurgyák (2001) 590. o.
	Nem zsidó származású például Nagy Imre, Kádár János, Rajk László.	16 Gati (2006) 137. o., 27. lábjegyzet.
5	Lásd az 1946-os vidéki antiszemita megmozdulásokban játszott kommunista szerepet. A kiszegzdpárt gyengítése és saját pozícióinak javítása érdekében az MKP antikapitalista, a feketepiaci spekulánsok elleni kampányában gátlástalanul bevetette az antiszemizmus eszközeit.	17 Márton (1965) 150–151. o.
6	A cionista mozgalmat felszámolták, tagjait üldözték, politikai perekben elítéltek őket, de cionizmus vádjával börtönbe kerültek ortodox zsidók, a párton belüli anticionista tisztogatásokban kommunista funkcionáriusok is.	18 Varga (1992) 67. o.
7	Kovács A. (2003) 18. o.	19 Standeisky (1996) 34. o.
8	Kovács A. (2005) 249. o.	20 Standeisky (2006) 19. o.
9	Várnai (2006) 24. o.	21 Standeisky (2007a), (2007b) 50. o.
10	Gadó (1992) 20. o.	22 Standeisky (2007a) 22. o., (2007b) 50. o.
11	Heller (2006) 26. o.	23 Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben. IV. kötet 70–78. o., „Antiszemita jelenségek és zsidóellenes atrocitások a magyarországi ellenforradalom idején”.
12	Heller (1999) 52. o.	24 A dokumentum teljes szövegét lásd Gadó (1992) 18–20. o.
13	Továbbá Marián Istvánét, a Műszaki Egyetem katonai tanszékének vezetőjét. Litván (1992) 15. o. A szerző által ide sorolt fiatal tiszt, Gosztonyi	25 Gadó (1992) 19. o., Standeisky (2006) 19–21. o.
		26 Irving (2003).
		27 Heller (2006) 26. o.
		28 Várnai (2006) 25. o.
		29 1973-ban kért anyagokat a magyar államtól, cserébe megígérte, hogy figyelembe veszi a „hivatalos magyar álláspontot” is, és felkínált 1956-os nyugati titkos iratokat is. Mink (2000) 101–114. o.
		30 Az MSZMP Agitációs és Propaganda Osztályának erről szóló, 1974-ben született határozatát Berecz

- János, Grósz Károly és Puja Frigyes írta alá. MOL 288.f. 22 cs. 29. öe.
- 31 Magyarországon pedig 2003-ban. A kötet kiadásának hazai visszhangjáról lásd Matúz (2004).
- 32 A kötetet megelőzte Bill Lomax monográfiája, amely Magyarországon (szamizdatként terjedt) és a Nyugaton is nagy hatást váltott ki. Lomax egyébként szakmailag megsemmisítő kritikát írt Irving könyvéről.
- 33 Szakolczai (2000) 303–322. o., Szakolczai (2003) 144. o.
- 34 Standeisky (2007b) 67. o., Standeisky (2004b) 8–9. o.
- 35 Gadó (1992) 20. o., Standeisky (2006) 19. o.
- 36 Pelle (1992b), a zsidóellenes atrocitásokról lásd még Standeisky (2004c) 155–160. o., (2007b) 180–186. o., Pelle (1991), Csorba (1990) 137–138. o., Dr. Kende (1989) 147–152. o.
- 37 Várnai (2006) 24. o.
- 38 A kommunista zsidóellenességről lásd Standeisky (2004c) 161–175. o., (2007b) 186–206. o.
- 39 Standeisky (2004a), Várnai (2006) 24. o.
- 40 Völgyesi (1993) 27–30., 36–37., 56., 63–66. o., 1956 dokumentumai Hajdú-Biharban. 370–373. o.
- 41 Bár a kötetéről szóló opponensi véleményében Varga László nem zárta ki annak a lehetőségét, hogy a történészek mégiscsak túl könnyen elintézték az 56-os antiszemitizmus kérdését. *Élet és Irodalom*, 2004. február 27.
- 42 Karády (1989) 454. o.
- 43 Varga (1992) 67. o., Standeisky (2006) 19. o.
- 44 Dr. Kende (1989) 149–152. o.
- 45 Fejtő (2000) 301. o.
- 46 Márton (1965) 150. o.
- 47 Szabó Miklós (1989)
- 48 A zsidóság 1956-os félelmeiről lásd Standeisky (2004c) 172–177. o., (2007b) 206–212. o.
- 49 Varga (1992) 67. o.
- 50 Várnai (2006) 23. o.
- 51 Gergely Ágnes: A tolmács. 51–52. o., idézi Kovács A. (1984) 16. o.
- 52 Csorba (1990) 137. o.
- 53 Révész (1997) 57. o.
- 54 Karády–Vári (1989) 458. o.
- 55 Heller (2006) 26. o.
- 56 Várnai (2006) 24–25. o.
- 57 Kovács A. (2003) 20–21. o., Goldstein (2000), Bácskai (1997) 50. o.
- 58 Várnai (2006) 24. o.
- 59 Karády (2001) 62. o.
- 60 Varga (1992) 67. o.
- 61 1945–1957 között 60 ezer zsidó távozott az országból, harmaduk Palesztinában/Izraelben telepedett le. MOL 276.f. 98/50. ö.e. 14. lap
- 62 Standeisky (2004a)
- 63 Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben. IV. kötet 70–78. o.
- 64 Standeisky (2004) i. m. 154. o., (2007b) i. m. 178. o.
- 65 Dr. Kende (1989) 158–159. o.
- 66 Vári (1959), sorrendben: 3., 31–33. és 19. o.
- 67 Litván (1992) 16. o.
- 68 Révész (1999), Gati (2006), 133–134. o. „A Rajk-temetés óta felbolydult állapotban volt az ország”. Beszélgetés Kende Péterrel. Szombat, 2006/8, 18. o.
- 69 A sors fintora, hogy a Nagy Imre per vérbírója, Vida István zsidó származású volt, aki a 30-as években cionistaként Izraelbe költözött, de még a világháború idején visszatért Magyarországra és a hazai kommunista párt tagja lett.
- 70 Szabó (1995) 34. o.
- 71 Szabó (1995) 34. o.
- 72 Standeisky (1996)
- 73 Standeisky (1995) 209–223. o.
- 74 Standeisky (2000), 35–36. o.
- 75 Az urbánus „írányzat nem olyan veszedelmes, mint a népieseké. ... Tagadom, hogy az urbanizmus rosszabb lett volna.” – mondta. Biszku Béla a népiek elítélését szorgalmazta, hivatkozott antiszemitizmusukra, szerinte semmi közük sem volt „a néphez a döntő politikai fordulatoknál”. MOL 288.f. 5/76. ö.e. 22–30. lap. Standeisky (1996) 379. o., Révész (1997) 98. o.
- 76 Dr. Kende (1989) 157. o.
- 77 Litván (1992) 16. o.
- 78 Erényi (1996) 113. o.
- 79 Fricz (1997) 40. o.
- 80 Fejtő (2000) 302–316. o., 304. o.
- 81 Gadó (2006) 68. o.

Félelem az ürességtől

Horror vacui

Az átlag képregény-rajzoló – miután fejben már elkészítette opuszát – csupán egy cél vezérli: az előtte fekvő üres lapra felvinni a rajzot. Vannak azonban olyanok, akiket egy másik cél is vezérel. Nevezetesen, hogy a lap egyetlen picit darabkája se maradjon üresen. Az underground művészet e fajtáját „sűrűn telerajzolt” (*densely-packed*) stílusnak nevezik.

Amikor megkérdezték a stílus egyik egyesült államokbeli képviselőjét, S. Clay Wilsont, ugyan mondja már meg, miért rajzolja tele a lapokat, a művész így válaszolt: „Ez a munkamorálra vezethető vissza. Engem arra tanítottak, hogy »sohase maradj adós a munkáért kifizetett pénz ellenértékével«. Úgyhogy ezek a rajzok egyre jobban ki vannak dolgozva. Ami, ha úgy vesszük, elég ostoba dolog.”¹ Az ok tehát a morális elvárásoknak való megfelelés kényszere, a *kulturális normakövetés*, amiről egy Ferencz József anekdota jut eszembe. Egy alkalommal hangversennyel köszöntötték az öreg császárt, és a hangverseny után megkérdezték, hogy tetszett az előadás. Az uralkodó megjegyzése állítólag annyi volt, hogy az előadás ugyan szép volt, de többször is előfordult, hogy amíg a többiek dolgoztak, egyesek lazáltak.

De hát kötelessége-e a rajzolóknak telerajzolnia az oldalakat? Nyilvánvalóan nem. Ezt ő maga is tudja, és ezért önként és önkritikusan bevallja, hogy „ostoba dolog”. Azzal, hogy mit fog rajzolni, nem sok gondja van, ugyanis „rengeteg rajzolnivalója van”. Miután kigondolta, mi, hova kerül, megszállottként és mégis motorikusan, egyedül a papírt és az órát lesve, az ürességtől való *irracionális félelemtől* hajtván dolgozik. Saját stílusát jellemezve ő maga mondta magáról tréfásan, hogy „graphic agoraphobiában” szenved.²

Elmondása szerint egy-egy oldala több oldalra való rajzot tartalmaz; ráadásul a kinyomtatás során le is kicsinyítik őket. Úgyhogy ha valaki meg akarja nézni, hogy pontosan mit is ábrázolnak, nagyítót kell kézbe vennie, mint a bélyeggyűjtőknek. Aztán azt is bevallja, hogy egyre jobban kidolgozza a rajzokat. Erről meg volt főnököm jut eszembe, akinek az a szokása alakult ki, hogy beszélgetés közben egy gemkapoccsal játszott. Úgy hozzászóltam, hogy már fel se tűnt. Egészen addig, amíg egy napon észre nem vettem, hogy egy *hatalmas* gemkapoccsal játszik...

(*Horror vacui*) Ebben az esszében azt próbálom bizonyítani, hogy nemcsak a gázok és a folyadékok töltik ki azonnal a számukra rendelkezésre álló teret, és nemcsak az erős birodalmak töltik ki első adódó alkalommal a „hatalmi vákuumokat”, hanem olykor mi, emberek is gyakran érezzük úgy, hogy valami nagyon hiányzik, vagy valamiből nincs elég, és ezt az „ürit” haladéktalanul ki kell töltenünk.

Csakhogy vagy akadályoztatva vagyunk a célravezető cselekvésben, és ezért „struccpolitikát” folytatunk, vagy a szükséges feltételek megléte esetén is attól félünk, hogy nincsen helyes megoldás, és úgy érezzük, eleve bukásra vagyunk ítélve. De az is lehet, hogy egyszerűen csak felszínesek vagyunk, a probléma okait nem kutatjuk, nem ismerjük fel, és ezért *pótcselekvést* végzünk.

Röviden arról van szó, hogy *nem érzünk biztos talajt a lábunk alatt*, ami kisebb-nagyobb szorongással tölt el bennünket. Vagy a fáradtságos gondolkodástól, információgyűjtéstől, stb. akarjuk megkímélni magunkat, vagy félünk az önkorrekciótól, mely azzal a kockázattal jár, hogy önmagunkról alkotott – többnyire hízogó – képünk megsérül. Emiatt – a helyzet felszínes áttekintése alapján – valamilyen kevesebb munkával és feszültséggel

járó megoldás mellett döntünk. Valamilyen *belső kényszernek* engedve – mondhatni, menekülésként, „kínunkban” – döntünk valamilyen *pótcselekvés* mellett.

Ez pedig nem más, mint a rendelkezésére álló – vagy általunk kiválasztott – *cselekvési tér maradéktalan kitöltése*, tehát a *minőségi* megoldás helyett valamiféle *mennyiségi* megoldás hajszolása. Ez azután megvalósulhat mind a fokozott *extenzivitásra*, mind a fokozott *intenzitásra* való törekvésben. Úgy vagyunk, mint az az ember, aki, ha nem találja a kesztyűjét, ahelyett, hogy megállna gondolkodni, az egész lakást és a kocsit tételesen átvizsgálja, és csak másnap jut eszébe, hogy előző nap a fodrásznál felejtette. Az ilyen emberről mondjuk, hogy „nem a fejével, hanem a lábával gondolkozik”.

A sportkommentátor úgy érzi, a közvetítés *egész ideje alatt, folyamatosan* szóval kell bennünket tartania, hogy senkiben se maradjon „hiányérzet”. Mi azonban továbbra is elégedetlenek vagyunk, mert igazából nem arra van szükségünk, hogy állandóan halljuk is, amit különben is látunk, ráadásul ugyanazokkal a szakmai-nyelvi közhelyekkel, amelyeket már amúgy is régen meguntunk. A kényszeres pótcselekvés tehát – nem a stresszoldást, hanem a dolog lényegét, a tágabb összefüggéseket tekintve – *diszfunkcionális*, ugyanis nem felel meg sem a „kevesebb – több”, sem a „sem elvenni nem lehet belőle, sem hozzátenni” elvnek. Nem old meg semmit, csak növeli a zavart. Erről meg az a kínai bölcsesség jut eszembe, hogy csak akkor cselekedjünk, ha arra indíttatásunk van az égiektől. Ha viszont ezen indíttatás nélkül cselekszünk, úr támad, amelybe azonnal beözönlik a démonok serege.

A célszerű, helyes cselekvés, a *pozitív stratégia* homályban maradása kényszerképzetként, *obszesszióként* jelentkezik, a válasz pedig kényszeres (*obszesszív-kompulzív*) cselekvés lesz (OCD), ami nem betegség, nem pszichotikus állapot, nem is szenvedélybetegség, és nem is különösebben látványos. Olyasmi, mint a kényszeres gyűjtögetés, vagy a folytonos pakolás, tehát *magatartászavar*, mellyel békésen együtt élünk, de persze nem vagyunk tőle boldogabbak.

A kényszeres tevékenység eredménye gyakran tárgyias: az elkészített, majd forgalmazásra került termékek, a megvásárolt, elraktározott áruk stb. Ezekkel nemcsak a fölös mennyiség a baj, hanem az is, hogy figyelmen kívül hagyjuk, alkalmasak-e a felhasználásra. Időrabló és költséges az előállításuk, költséges a beszerzésük, a tárolásuk, nagy mennyiségük miatt áttekinthetetlenek stb. Rosszul mérjük fel mások, sőt saját igényeinket, olyan ruhákat, könyveket stb. is megveszünk, amelyekről pedig tudhatnánk, hogy sohasem fogjuk felvenni, elolvasni stb. A túltermelés és a pazarlás kéz a kézben járnak.

Mint Lou Washington, a Cincom Systems vezető piackutatója írja, a hamburgerárusok jellemző szokása, hogy a szükségesnél sokkal több burgonyát sütnék, majd halmoznak fel a pultjaikon. Kényszeres tevékenységük mögött az a várankozás áll, hogy majd ebédidőben egyszerre fogják a vevők megrohanni az üzletüket. Mivel ilyenkor mindenki izgatott és siet, már a gondolatra is idegesek lesznek, hogy nem lesz elég a sült burgonya, és sürgetni fogják őket. Ezért már órákkal előbb hozzáfognak a sütéshez, és a végén ott állnak egy csomó eladhatatlan burgonyával.³

A tapasztalt szem felfedezi a diszfunkcionális tevékenység lenyomatát, mintázatát a tevékenység eredményén, az objektiváción, legyen az egy írásmű, egy festmény vagy egy zenemű. Felismeri a jelnek szánt, de *jelentés nélküli jeleket*, vagy a jeleket, melyeknek létrehozóik más jelentést szántak, mint amit végül is jelentenek nekünk. A *horror vacui* vizsgálatok tehát legalább olyan behatóan kellene tanulmányozni a tevékenység eredményét, az objektivációt, mint magát a tevékenységet. Szóval megpróbálkozom a *horror vacui* jelenség magatartástudományba való bevezetésével.

(*Nyüzgő képek*) Maradjunk egyelőre Wilson szakmájánál! Az ún. „nyüzgő-képek” előfutárának a holland Frans Hogenberg *A kék köpeny* című metszetét tekintem, 1558-ból, mely nem más, mint 43 közmondás és szólás kissé igénytelen képi megjelenítése.⁴ Az ilyen jellegű képek igen

népszerűek voltak Hollandiában a 16. század óta, és valószínűleg afféle erkölcsi példázatokként voltak kifüggesztve a nyilvános helyeken, így a kocsmákban és az iskolákban.

Azt is előre kell bocsátani, hogy a reneszánszban igen kedvelt volt egy-egy témának a *leltárszerű* megközelítése, ami Rotterdami Erasmus filozófiai műveire, *A balgaság dicséreté*-re és a *Közmondások*-ra is áll, melyek a témakezelés előzményének tekinthetők. Ha belegondolunk, ez természetes is. Mert ha valaki úgy érzi, hogy friss szemmel látja a Világot, mindenekelőtt arra fog törekedni, hogy (miként Leonardo tette) tételesen újra szemügyre vegye a Világ dolgait.

A „leltárkészítés” vágya azonban könnyen vált normává, és – most már (akár mint külső, akár mint interiorizált) norma – egyfajta *kényszeres* cselekvést váltott ki, mely egyre könnyebben ismerhető fel a bűnöknek és erényeknek, a szenteknek, az évszakoknak vagy az életkoroknak egyre *mechanikusabb* megjelenítésében. A „teljességre” való kényszeres törekvés egyenes úton vezetett a *mennysiségi szemlélet*, valamint a *deduktív* gondolkodás eluralkodásához az induktívval szemben. A „friss szem” *kreativitását* háttérbe szorította a közönségesen „bürokratikusnak” nevezett szemlélet és a nyomában járó *rutin* a kalendáriumoktól a magasabb igényű szellemi alkotásokig.

Kanyarodjunk azonban vissza Hogenberg képére! A semmitmondó tájat mindenféle korú férfiak és nők népesítik be, akik mindenféle „butaságokat” csinálnak, melyek vesztüket okozzák. A tömegfogyasztásra készült metszet szembeötlően *didaktikus*. A művész a hangsúlyt a közmondások *bemutatására* helyezte, amit az is bizonyít, hogy az egyes jelenetek mellett írott formában feltüntette az alapjukat képező közmondást is. A rajzok *szó szerint* adják vissza a szólásokban rejlő képeket, metaforákat. A kép előtérben látható egy felirat, melyhez egy külön rajz is tartozik: „Ez az asszony ráadja a kék köpenyt a férje fejére”, ami az asszony hűtlenségére utal. A kép közepe táján egy férfi áll, szétnyitott ujjait arca elé tartva. A kép felirata: „Ez a férfi az ujjain keresztül néz”, ami arra utal, hogy valamilyen helyteleníthető cselekményt nem tesz szövé, úgymond „behunyja a szemét”. A kissé együgyű, *redundáns* narráció részben a kor gondolkodását tükrözi, de az is lehet, hogy a kép (vagy a megrendelő) az írástudatlanokhoz is szólni akart.

A kép leltárszerű jellegét erősíti, hogy (jóllehet, az épületek perspektivikusak) az alakok – függetlenül attól, hogy az előtérben vagy a háttérben helyezkednek el – azonos méretűek. A néző számára kissé „fárasztó” az a kényszeresség, amivel a művész (vagy a megrendelő) *minél több* közmondást akar *egyetlen lapon* megjeleníteni. A teljességre törekvés ára, hogy *a lap teljesen ki van töltve* alakokkal, ill. kis jelenetekkel, melyek – természetesen – *nincsenek semmilyen narratív viszonyban egymással*. Mivel a jelenetek találomra vannak elhelyezve a térben, a cselekmények egymástól függetlenül zajlanak, anélkül, hogy a résztvevők tudomást vennének egymásról. Ha egységes képként szemléljük a metszetet, egy csomó futóbolondot látunk, akik – mit sem tudva a mellettük lángoló vagy összeomlani készülő házról – végzik a maguk értelmetlen cselekedeteit. Ma már nehéz megítélni, annak idején volt-e humoros, ironikus szándéka, ill. hatása a képnek.

Menjünk tovább! Hogenberg rézkarca ihlette, 1577-ben, Johannes van Doetecum azonos című, immár igényesebb kivitelű, színezett rézkarcát, mely 26 közmondást és szólást jelenít meg, nyomatokon.⁵ A tér csak annyiban valószínű, hogy a messzebb lévő alakok valamivel kisebbek, mint az előtérben állók. A művész alulról fölfelé haladva töltötte be a rendelkezésére álló teret, mégpedig úgy, mintha az alakok egy enyhe félkörívbe rendezett, *négy vagy öt sorba írott szöveg betűi* volnának. Márpedig a sorokba rendezett elemek nem annyira egy művészileg megformált festményre, mint inkább egy *leltár* képére hasonlítanak.

Mindazonáltal Doetecumban már felmerült az igény, hogy „mondandóját” *koherens* narratívában fejtse ki: a férje fejére köpenyt húzó asszony mellé kerül annak az úrnak az alakja, aki ujjain néz keresztül, azaz „szemet huny a látottak felett”. De hát törekvése ki is merült ennyiben.

(*Id. Pieter Bruegel*) A legjelentősebb művész ebben a sorban kétségtelenül az idősebb Bruegel, akinek több képe is a „nyüzsgő képek” kategóriájába tartozik, különösen az 1559-ben készült *Flamand közmondások*, mely már mintegy 112 közmondást és szólást jelenít meg – egyetlen képen.⁶ A festmény mindazon szerkezeti hiányosságoktól szenved, mint elődei. A perspektíva tökéletes ugyan, de a táj itt sem egységes: egy önmagában álló várfal-szakasz mellett egy omladozó falusi kocsmá áll, melyhez egy olasz polgári házhoz illő tornác illeszkedik (amilyenhez hasonlót Bruegel itáliai útján sokat láthatott), a kijáráttal szemben pedig egy nyomortelep roskatag barakkjai állnak. Bruegelt is nyugtalaníthatta az a gondolat, hogy (ha folytatja elődei módszerét) a 112 közmondás *ugyanannyi önálló képet* jelent, és valószínűleg azt is felismerte, hogy a kis cselekmények nagyobb egészé komponálásának hogenbergi módja nem járható út.

Az egyik „kitörési pont” az volt, hogy az egyes közmondásokat *tematikailag* csoportosította, így pl. a szerencsejátékokat egy helyre, a vízzel kapcsolatos szólásokat és a bolondokat két-két különböző helyre vonta össze. Az alapelv azonban csak *fogalmi*, és nem vizuális volt.

Egy másik kitörési pont volt, hogy a *felvállalt sokaságot megpróbálta csökkenteni*, mégpedig úgy, hogy egyes alakokat több közmondás megjelenítésére is felhasználta. Ez a megoldás néha sikeres is volt. Például a két pletykálkodó öregasszony között („Amíg az egyik fonja, a másik gombolyítja”) egy fekete kutya ólálkodik („Mindig ügyelj arra, hogy ne lépjen közbe a fekete kutya”, azaz mindig ügyelj arra, hogy nehogya valami baj történjen).

Egyes esetekben azonban ez a módszer kontraproduktívnak bizonyul. Mert ha ugyanazon férfinek van bekötve a feje („A füle mögött fáj a foga”, azaz szimulál), mint aki pisiléskor a Holdat veszi célba (kb. annyi, hogy „vizet hord a Dunába”), akkor a kép olyasvalakit ábrázol, aki amellett, hogy hiábavalóságokra pazarolja az energiáját, még szimulál is.

Bruegel tehát egy csöppet sem került közelebb a kínzó dramaturgiai feladat megoldásához. Mert amíg a korábbi ábrázolásokban az „egy figura – egy akció” *egy-egy jellemet* sejtetett, nála a „több közmondás – egy figura” alakzatok egyik-másikában a *jellemek koherenciája* csorbul ki. Az elgondolás végképp megfeneklik azokon a figurákon, amelyekben az egymásnak ellentmondó jellemvonások *kizárják* egymást.

Egy ablakban egy férfit látunk, aki előtt, az ablakpárkányon, két facipő van elhelyezve („Ott vannak a cipők!” ami nagyjából azt jelenti: Mire vársz? Mozdulj!). Ugyanez a személy kilógat egy kést az ablakból („Ott lóg a kés”, azaz valaki elé „odadobta a kesztyűt”), közben pedig szeme elé tartja szétterpesztett ujjait (aminek jelentése, mint láttuk, hogy „behunyja a szemét” valamilyen elítélendő magatartás láttán). Íme, egy férfi, aki valamilyen kifogásolható magatartás láttán behunyja a szemét, ugyanakkor odadobja a kesztyűt ellenfele elé, egyben pedig halogató magatartást tanúsít... *A jellemek és attitűdök zavar*a kézzelfogható. Ilyenkor már nemcsak *a kép egésze* bomlik fel egy csomó kisebb jelenetre és figurára, hanem *az egyes figurák* is elemeikre esnek szét.

Bruegel harmadik próbálkozása, hogy átértelmezi a Doetecum képen látható két jellem alakját. A kiváló ízléssel öltözött nemesember a Világot jelképező glóbuszt egyenesen felfelé álló hüvelykujján tartja; mintegy „tenyerén hordozza a világot”. Doetecum egy másik, csavargószerű, bamba arckifejezésű alakját szerencsétlen flótásnak ábrázolja, aki mintegy térden átcúszik egy – szintén a Világot jelképező – áttetsző gömbön, akár egy szennyvízesatormán („Csak meggörmnyedve érvényesülhetsz a Világban”).⁷ Jóllehet Bruegel szolgálai módon átveszi

a hűtlen asszony motívumát elődeitől, valójában egy annál súlyosabb központot hoz létre *e két jellem hangsúlyos szembeállításával*, és karakterük jelképekkel való megerősítésével.

Mindennek dacára meg kell állapítanunk, hogy a magyarázatot vagy azonnali segítségnyújtást követelő abszurd vagy szívszorító jelenetekről itt sem vesz senki tudomást. Egy asszony lehajtott fejjel, teljes közönnyel halad a fejét a falba verő férfi felé, hiszen neki mindössze az a „dolga”, hogy megjelenítse a „kétkulacos” embert, aki „egyik kezében tüzet, a másikban vizet hord”. Szerintem ezért a festmény legértékesebb mozzanatait sem a festmény *egészében*, hanem a *különálló alakokban és jelenetekben* kell keresni (és lehet megtalálni).

A műalkotások azonban talányos dolgok. Bírálatusunkat ugyanis a visszájára is fordíthatjuk, ha arra gondolunk (amire a kép alcíme is feljogosít), hogy Bruegel nem annyira a *közmondásokat*, hanem inkább az „emberi butaságot”, az *irracionális magatartásformákat* lajstromozta a „feje tetején álló világ” értelmében. Így nézve a dolgot, a kép összefüggéstelen jellege arra szolgál, hogy átélhetővé tegye azt a helyzetet, amikor a gondolkodás és az empátia hiánya társadalmi léptékekben jelentkezik. És akkor a korábban *diszfunkcionálisnak* tekintett figurák *funkcionálisak* lesznek. Ezt erősíti „A hét erény” sorozat *Adakozás* című képe, melyen az alakok egymás felé fordulnak, és amelyen a segítő, adakozó, ill. elfogadó kezek vízszintes hullámváza tartja fogva a tekintetet.⁸

Ugyanakkor arra is fel kell figyelnünk, hogy elmaradtak az illusztrációk alól a közmondások, ami két, egymással ellentétes tendenciára utal. Az egyik, hogy a kép tett egy lépést a *demonstrációs eszköz* felől az *autonóm műalkotás* irányába. A másik, hogy a nézőt óhatatlanul arra készíti, találja ki a képek alapjául szolgáló közmondásokat, miáltal a logikai kitalálós játék irányába tolja a festményt.

Bruegel 1560-ból származó *Gyermekjátékok* című festményén mintegy 250 gyermek mintegy 84 játékot játszik.⁹ A néző a városi helyszínt és az alakokat kvázi madártávlatból látja; a kép alapjában véve perspektivikus. Richard Muhlberger éles szemmel veszi észre, hogy jóllehet, első pillantásra arra gondolunk, hogy a kép egy ünnepnap eseményeit ábrázolja, hamar rá kell jönnünk, hogy nem más, mint a gyermekjátékok *enciklopédiája*. Ezt megerősíti az a körülmény is, hogy Bruegel semmilyen módon nem próbálja rangsorolni a játékokat, továbbá az, hogy – zsánerképszerűsége ellenére – itt is előtérbe helyezi a *dokumentatív* ábrázolásmódot. Mint Muhlberger írja: „Mivel [Bruegel] nem tudta [az alakokat] az előtérben összezsúfolni, úgy festette meg őket, mintha felülről nézné, ill. néznének azokat, hogy ily módon mindegyik *jól látható* legyen. Jóllehet, a távolabbi gyermekek kisebbek, mint az előtérben lévők, ruhájuk mégis *egyformán világos*. Bruegel még az árnyékban levőket is úgy festette meg, mintha a déli nap sütne rájuk.” Muhlberger arra is felhívja a figyelmet, hogy arcuk nem egyénített,¹⁰ ami viszont (ezt én teszem hozzá) Bruegel esetében „megbocsáthatatlan” sematizálás. Ugyanez vonatkozik ruházatukra is.

Muhlberger azt is igyekszik kimutatni, hogy a képen ábrázolt alakok egymáshoz képest megkomponáltak: „Első pillantásra úgy látszik, mintha a fiúk és a lányok véletlen összevisszaságban volnának szétszóródva, mint golyók a földön. Bruegel azonban tudta, hogyan kell egy nagyobb sokaságból mintázatokat létrehozni.”¹¹ Ha a szerkezet általa kimutatott vonalai igazolhatók is, ez nem változtat azon, hogy az alakok nem rendeződnek semmilyen határozott művészi szándékra utaló alakzatba. Ezért továbbra is Muhlberger *első* benyomását tartom mérvadónak.

Egészen más a helyzet Bruegel *A mallegemi boszorka* című rajz-szatírájával,¹² mely azon a flamand szóláson alapul, hogy „kő van a fejében” (azaz „bolond”), és „az emberek” becstelenségét és hiszékenységét jeleníti meg. A kép kimerítően, szinte történetként adja

elő, ahogyan a „Bolondok falujában” egy sarlatán, aki arra vállalkozott, hogy kioperálja a falulakók fejéből a követ, a város egyik lakosán a műtétet szimulálja, majd felmutatva egy követ, állítja, hogy éppen akkor távolította azt el a „páciens” fejéből.

A teret úgyszólván betölti a tömegjelenet, melynek középpontjában a nő ruhába öltözött hamis boszorka áll. A szó legszorosabb értelmében vett „nyüzsgő” kép, mely nemcsak azért „nyüzsgő”, mert a kicsi téren igen sok az ember, hanem azért is, mert gyermeki hiszékenységük, türelmetlenségük hajítja őket. Tágra nyílt szemmel, egymás hegyén-hátán tülekednek egészségesek és nyomorékok, fiatalok és öregek, hogy lássák, mi történik, ill. hogy kezeltessék magukat. Izgalmukban kiáltoznak, s van, akit vállra vesznek, hogy jobban lásson.

Bruegel ezen a képen sikeresen „tölti be” a kép által felkínált „űrt”, ami azt bizonyítja, hogy az „űr” extenzív és/vagy intenzív betöltése *önmagában* nem minősíti sem a tevékenységet, sem az alkotást. S valóban, Bruegel ebben az irányban jut el olyan festményekig, mint *A hét főbűn* című sorozat (1556–1558), *A farsang és a böjt harca* (1559), *A halál diadala* (1562), *Dull Gret* (1562), vagy *A lázadó angyalok bukása* (1562). E művek megalkotásánál a művészt nem az előtte fekvő tábla, hanem az *emberi lét* üressége, a bennünk lévő „űr” sarkallta az alkotásra. És ezért nem formáisan, hanem a személyesen „megélt”, személyes meggyőződésen alapuló érzelmek hiteles kifejezésével „tölti ki az űrt”, és tárja fel mindannyiunk számára átélhetően az emberi lét sebeit. Egyben megállapítható, hogy a *Gyermekjátékok* zsánerszerűségét *drámaiság* váltja fel.

(*Nyüzsgő képek és képrejtvények*) Régi kultúrtörténeti közhely, hogy megelőző korok felnőtteknek készült műfajaival a gyermekirodalomban találkozunk újra. Emlékszünk, Bruegel *Kék köpeny*-e (a feliratok elhagyása miatt) óhatatlanul arra készítette szemlélőit, hogy próbálják felfedni a képek mögött rejlő közmondásokat és szólásokat. Nos, ez talált folytatásra a gyermekeknek készült ún. „nyüzsgő képeskönyvekben” (németül *Wimmelbilderbuch*-okban), valamint a „nyüzsgő” kereső képeskönyvekben (ún. *Suchbuch*-okban), melyek a *kihajtható oldalakon* megszámlálhatatlan, többé-kevésbé kidolgozott figurát: embereket, állatokat, különböző tárgyakat és cselekményeket ábrázolnak különböző helyszíneken.

Közbevetőleg megjegyzem, jóllehet e műfajokkal szemben sem a kiadók, sem nézegetőik nem támasztanak esztétikai követelményeket, nekünk mégis meg kell tennünk, hiszen – ha belegondolunk – jó közérzetünk fenntartásához a bennünket körülvevő tárgyak *legtöbbjének* (így a Tesco áruházaknak is) meg kellene felelnie az esztétika követelményeinek is. A régebbi korokban ez természetesen is volt. Balzac már a 19. század 30-as éveiben csodálattal vegyes áhítattal nézte Bretagne középkori épületeit és egyéb tárgyait, melyek minden apró részletét „a művészet nagy eszméje hozta létre, mely abban a korban a holt anyagba is életet lehelte”.¹³

Visszatérvén a „nyüzsgő képeskönyvekhez”, a rendelkezésre álló tér növelését és minél sűrűbb betöltését ebben a műfajban az *elrejtés* és a *megkeresés* feladata indokolja, hiszen így lehet a legjobb elrejtteni, ill. a legnehezebben megtalálni egy kis részletet. A cél tehát a minél nagyobb felület, amit a kihajtható nagy lapok tesznek lehetővé és a rendkívül sűrű rajzolat, mely ezúttal *szándékosan* teszi kuszává a képeket.

Mivel az „űr” a kényszeres rajzolgatással sem sikerült betölteni, e képeskönyveket szintén a *művészileg megformált tartalom hiánya* jellemzi. Mint láttuk, már idevágó képeim, különösen a *Gyermekjátékok*-on, de *A kék kabát*-ban is, Bruegelnél is megfigyelhető volt az alakok sematikus megjelenítése, s ez a tendencia a „nyüzsgő” képeskönyvekben tovább erősödik. Így például a műfaj kitalálójának tartott Alfons Mitgutsch grafikus¹⁴ képeim – melyeket valójában egy gyermekpszichológus, Kurt Seelmann ösztönzött – a „gyermekek” mérete mindenhol egyforma, és frontálisan, szemből vagy oldalnézetből vannak ábrázolva. Még ha „véletlenül” háttal áll is nekünk egy gyermek, a fejét biztosan hátrafordítja.

„Sok-sok ember folytatja egyetlen képen, láthatóan kaotikus rendetlenségben, a maga tevékenységeit; a könyv az ő történeteiket meséli el” – írja Silja von Rauchhaupt. „Mitgutsch a maga felszínes jeleneteivel újabb és újabb színpadokat alkot embereinek és azok bolondságainak. Gondoljunk csak a lesiklópályákon síelők tébolyult ábrázolására, vagy a hegymászókra, akik tömegesen lógnak kidülledt szemekkel a hegycsúcsokon. Ezek a könyvek még értelmező szótárként sem használhatók.”¹⁵

Ha Bruegelnél megengedtük, hogy egyes, az introvertált bolondok tömegét ábrázoló képeit a Társadalom *bírálataként* fogjuk fel, az ezeken a képeken megjelenített, önmagukkal elfoglalt figurák tömegét az elmagányosodott modern tömegtársadalom *reflektálatlan* lenyomatának is tekinthetjük. A grafikus egyik bírálója írja: „Mitgutsch nagy nyüzsgőképein mindig sok embert lehet látni. A jelenetek első pillantásra reménytelen kuszaságnak (heillosos Durcheinander) látszanak, és csak ha jobban megnézzük őket, akkor fedezzük fel az egyes jeleneteket.” Fentebb már láttuk, hogy az „első pillantásnak” is van némi hitele, csakúgy, mint a szerelemben.

Az „űr” *formális* betöltése után továbbra is fennálló *tartalmi* ürt maguk az alkotók is érzik, és kényszeresen hajszolják az újabb megoldásokat. A századik képekönnyvén is túl járó Mitgutsch háromféleképpen próbálja betölteni az „ürt”.

Az egyik az érzelmek – melyeket a művészi kifejezésnek kellene kiváltani – „készen csomagolt” kiszállítása. Mitgutsch figurái nem „feledkeznek bele” a játékba, mint ahogy azt a Bruegel képen ugrándozők teszik, hanem színpadiasan ripacszkodnak. Mosolygás helyett szélesre húzott szájjal vigyorognak, kítátott szájjal kiabálnak, hahotáznak, vagy énekelnek. Szinte önkívületben ujjonganak, mintha valamely rajongó szekta tagjai volnának.

A másik próbálkozás úgy jellemezhető, hogy a mű és a befogadó közötti kívánatos kapcsolatot – melyet a művészi megformálás hivatott megteremteni – egyfajta *naturális közvetlenséggel* próbálja pótolni. Emlékszünk, az ilyen és ehhez hasonló képek kapcsán azt nehezményeztük, hogy szereplői nincsenek semmilyen kapcsolatban egymással. Nos, Mitgutsch úgy „oldotta meg” a dolgot, hogy az alakok úgy üdvözölnek bennünket, a nézőket, mintha vonaton érkező szeretett rokonaikat, barátait pillantanák meg. A különbség annyi, hogy – mivel a kép nézőpontja az alakok feje felett, egy helikopter magasságában helyezkedik el – „felfelé,” azaz „ránk” néznek, s karjukat széttárva hívogatnak, kiabálnak nekünk. Közvetlen kontaktusra törekszenek a „felhasználóval”, mint a revészínpad vagy a televíziós műsorok szereplői – vagy a karját széttároló plüssmackó. Összefoglalva: a 16. századi zsánerszerűséget a modern média *álságos közvetlensége* váltja fel.¹⁶

Mitgutsch legújabb megoldása a képeknek a *díszítőművészet*, konkrétan a „látványterképek” irányába való továbbfejlesztése, ahol a horizontnélküli, „seholsincs” tájat a patakok és a tavak tekerő partvonalai, valamint a kanyargó fasorok és utak tagolják. Az alapvetően piros színű alakok, akár csak dinnyében a magok, az így körülzárt zöld terekben vannak elszórva.

Menjünk tovább! A Martin Handford angol illusztrátor által készített *Where's Waldo?* című gyermekkönyv-sorozat illusztrációi szintén eklatáns példái a *densely-packed* stílusnak.¹⁷ Ez még kevésbé művészi indíttatású, mint az átlag képregények, és (mivel egy-egy alak vagy arc elrejtéséről ill. felfedezéséről van szó) még jellemzőbb rájuk a tér *extenzív* és *intenzív* kitöltése. Elvált szülők egyke gyermeke lévén, Handford már 4-5 éves korában elkezdett embertömeget rajzolni pálcika-figurákból. Mialatt társai sportoltak és játszottak, ő megmaradt önterápiás, monoton figyelemelvonó-figyelemlektető tevékenységénél iskolai éveitől is.¹⁸

Mindegyik lapon emberek sokasága nyüzsög, akik – hiába különböznek egymástól – mégsem tudnak kitörni tömeg-létükből. Az arabeszekként üdítő látványt nyújtó, egészében mégis nyomasztó képek megrajzolása akár nyolc hetet is igénybe vett. Mint maga Handford mondja, rajongói nem annyira a „tömegjelenetekért”, mint inkább Waldo regényes alakjáért lelkesedtek.¹⁹

Utoljára a kínai *A nagy kantoni és hongkongi közmondások* című festményt említem, melyet Ah Tu grafikus, képregényrajzoló (saját tájékoztatása szerint) Bruegel *Flamand közmondások* című festménye alapján készített el.²⁰ A kép mintegy 81 közmondást és szólást jelenít meg. Egy szellemformájú alak köszörűkövet forgat, melyből alul sárga folyadék csorog (jelentése: „a pénz forgatja a világot”), egy majom egy mandarint mutat fel („örül, mint majom a farkának”) stb. A képek csoportosításának alapeszméje annyiban hasonlít Bruegeléhez, hogy egy ház legfelső teraszán működik egy külön „szellem-szekció”, egy elkülönített, gyepes terület a lovakkal, egy oldalfal nélküli ház a lakásbelsővel, s egy asztal – az asztal segítségével megjeleníthető szólások számára. A szereplők itt is közömbösen nézik a repülő elefántot, a fára mászó disznót, vagy tigrissel viaskodó társukat. A lap három nappal a megjelenést követően közölte a helyes megfejtéseket.

A termék Bruegel örökségéből csak a logikai kihívás ötletét vette át; eszében sem volt, hogy művét a művészi érték tekintetében is mintának tekintse. Ismét Balzacot idézem: „A modern ipar a tömegeknek dolgozik, és ezáltal kiszorítja a régi mívességet, amely egyéni termékeivel a fogyasztónak, valamint a mesterembernek személyéhez igazodott. Ma már csak termékeink vannak, nincsenek többé műveink”.²¹ Mint a blogbejegyzések bizonyítják, a kép lapos idiotizmusa a rajongókat cseppet sem kedvetlenítette el. „Lenyűgöző!”, „Fantasztikus!”, „Zseniális!”, „Jól sikerült, szép munka”, „Szép és hasznos! Köszönet a fáradtságos munkáért!” és így tovább. Minden emberben megvan a Szép iránti vágy, de az esztétikailag tapasztalatlan ember azt hiszi, hogy a *minéműséggel* és a *mennyiséggel* ki lehet váltani az esztétikai minőséget.

(*Tinga Tinga festészet*) A stílus elindítója, Edward Saidi Tingatinga, aki (talán az ősi sámánista ábrázolásokat is követve) kétdimenziós antilopokat, zsiráfokat és leopárdokat ábrázoló szimboliztikus-szürrealisztikus táblaképeket festett. Eredetileg szőnyeg- és kosárszövészt tanult, majd párna-, és terítő hímzéssel folytatta, tehát iparművészeti-díszítőművészeti indíttatása kézzelfogható. Festményeit később tanítványai: Rubuni Rashidi, Saidi Omary, Ibrahim Omary, Zuberi Daimu *egészítette ki* valami különös elhivatottsággal, vagy talán megszállottsággal. Heteket töltöttek azzal, hogy a „nagy öreg” által megfestett állatok körül minden négyzetcentimétert betérítettek madarakkal és virágokkal.²² Látásmódjukat egyesek a szuahéli, mások az arab kultúrából eredeztetik.²³ David Mzuguno, Rubini Rashidi vagy A. Hasani négy lábúakat, madarakat, lepkéket és virágokat ábrázoló képei „bevallottan” a formákba és színekbe belefeledkezett gyönyörködtetést szolgálják.

Követői, a Tinga Tinga Stúdió tagjai, s azok, akik már Kenyában is működnek, már nemcsak a festői Dar es Salaam és Zanzibar környékét, valamint annak faunáját ábrázolják, hanem annak *lakóhelyét* és *lakosságát* is, mely láthatóan szabadon birtokolja utcáit és tereit.²⁴ Ők nemcsak abban követik az alapítót, hogy mindannyian biciklifestéssel dolgoznak, hanem abban is, hogy ők is szeretik kitölteni képeiket. És – mivel a Walker Books termékei a világ minden tájára eljutottak – lehetséges, hogy Handford munkái is ebbe az irányba terelték őket. Nem melleleg, csakúgy, mint az alapító, ők is a piacra dolgoznak.

Ahogy vannak naiv festők, vannak naiv műkritikusok is. Nos, ők azt hiszik, hogy a naiv festők azt festik, amit látnak. Holott azok nem annyira azt festik, amit látnak, hanem amit „tudnak” a látható világról. Ráadásul mivel piacra dolgoznak, képeiket a világot „naivan” látó turisták ízléséhez igazítják. Márpedig ezek mindenekelőtt a *tudott afrikai tárgyakat* akarják *felismerni* a képeken, és kevésbé érdeklí őket, hogy azok *hogyan*, s még kevésbé, hogy mennyire *eredeti módon* mutatják be őket. Juma Mzuguno egyik képén a távoli kertekben lévő virágok éppen akkorák, mint az előtérben álló emberi alakok, és a távoli fa odvában lévő fiókák mérete az előtérben lévő gyermekek méretével azonos.

A „forgatókönyv” tehát valahogy úgy néz ki, hogy témaként *válaszd az „emblemátikus”*

afrikai embereket, akciókat, állatokat, növényeket, tárgyakat és színeket; a könnyű azonosítás végett *emeld ki legjellemzőbb attribútumaikat*,²⁵ és úgy mutasd be őket, hogy minél kevésbé üssenek el attól a képtől, amelyet a szuvenírré éhes dán, amerikai, japán, vagy svéd turista otthonról magával hozott.

Mzuguno táblaképen minden meg van festve, ami egy városban kinn az utcán történik; *leltárszerű felsorolásából* még a fészkeben a fiókáit etető madarak sem hiányoznak. A *kényszeres* készítés abból a gyermeki érzésből fakad, hogy „semminek sem szabad hiányoznia”. Ugyanez a helyzet a formákkal és a színekkel. Antony Jonas egyik képén a kisvárosi tér szintén telve emberekkel. Akárhová nézünk, mindenhol, még az erkélyeken is – minden erkélyen – emberek. A busz zsúfolva emberekkel. Egy másikon szavannai táj, nyüzsgő bennszülöttekkel és turistákkal, kinn a szabadban és a karámokban hemzsegő állatokkal. (Wilson szavai jutnak eszünkbe: „sohase maradj adós a munkádért kifizetett pénz ellenértékével”.) Apropó: a turistákat fuvarozó idegenvezető az utazás egész ideje alatt adatokkal bombázza áldozatait – adatokkal, melyekre már senki sem figyel...

Mitole Saidi képein az embereken és a kirakatban lévő ruhák kidolgozott mintái megsokszorozzák a telítettséget a „minél több, annál jobb” szellemében. A képek ráadásul kicsik is, mert a turisták irtóznak a nagyméretű képek cipelésétől és szállításától.²⁶

A képek minden megjeleníthető tevékenységet meg akarnak jeleníteni. Isten Nagy Műve – működés közben. A boltosok eladnak, a vásárlók vásárolnak, a parasztok fejik teheneiket, a csirkék csipegetnek, a parasztok aratnak, a pap pedig – mert belátunk a templomba is – éppen szentbeszédet mond. Mindez egyetlen képen. Egy másik képen husángokkal vernek egy félmeztelen férfit, a továbbiakon hol egy rendőr viszi megbilincselte foglyát, hol éppen rajtakapnak egy betörőt, hol pedig egy férfi szemérmetlen mozdulattal odanyúl egy asszonyhoz, aki valami nehéz tárgyat cipel, és mindkét karja foglalt. A többiek tudomást sem vesznek róluk; közömbösen álldogálnak, olvasgatnak, tereferélnek, cipekednek, vásárolnak.

Itt is fel kell azonban ismernünk mindennek ellentétét is. Jóllehet a mozambiki festő, Malangatana Ngwenya általában nem *ábrázolja*, hanem *kitölti* a teret, és legtöbb képe a különálló elemek erőteljes, dekoratív montáza, az 1992-ben véget ért polgárháború borzalmait megjelenítő *Inferno* (1968), az *Utolsó ítélet*²⁷ és *A nagy szörnyetegek felfalják a kis szörnyetegeket*²⁸ című képe (mindkettő 1961) a nagy szimbolistákat, Hieronymus Bosch-t, Salvador Dalit és Picasso Guernica-ját idézik és folytatják.

Csak hogy rajtuk a *képet* betöltő figurák nem a „töltőanyag” szerepét játsszák, hanem szuggesztív erővel jelenítik meg az *emberi tudatot betöltő* borzalmakat. Mint Holland Cotter művészetkritikus mondta: „Ngwenya úr [szabadságharc] idején festett képeinek legtöbbje közvetlen válasz volt a közvetlenül megtapasztalt erőszaknak. Alakokkal sűrűn teletömött képei az élénk színekkel megfestett, szenvedélyes boschi *Utolsó ítélet* és a Pokol kínjainak vízióit nyújtják, melyek a gyermekkorából emlékezetében megőrzött gyógyításban és varázslásban gyökereznek.”²⁹ Ngwenya a békekötés után viszont – miközben továbbra is megtartotta az egész felületet kitöltő stílusát – nagy számban festett újra zsánerképeket is (*Zöldségpiac*, stb.).

(„*Űrlapok*” és „*fregolik*” a *komponálásban*) A romantikus zeneszerzők maradéktalanul ki tudták fejezni magukat egy-egy jól sikerült egytételes darabban. A baj mármost abból származott, hogy alapvetően *lírai* mondanivalójuk közösségi érvényességével kapcsolatban kételyek gyötörték őket, és ezért *személyes* mondandójukat igyekeztek a *Társadalom*, vagy éppen az *Emberiség* szintjére emelni. Mivel meggyőző példákat láttak erre a *megelőző* korokban, sokszor nyúltak vissza a *klasszikus nagyformákhoz* – csak hogy az elégséges *belső* meggyőződés nélkül. A probléma, az *epigonizmus* lényege ebben az esetben abban állt, hogy a klasszikus szonátaforma, a szimfónia formája egyfajta „*űrlapként*” jelent meg,

melynek egyes részeit – melyek eredetileg nem pusztán „kitöltetlen” „rubrikák” voltak – most a szükséges mondanivaló nélkül kellett „kitölteni”.

Molnár Antal „leleplezi” Johannes Brahmsot, aki egyik levelében azt írta, kellemes „melléktémát” talált ki, bár „*még nem tudja, hol fogja elhelyezni*”. Ebben az esetben a „fregoli-effektussal” állunk szemben: a zeneköltő ott áll a fregoli előtt egy párnahuzattal (a melléktémával) a kezében, s tekintete ide-oda jár a fregolin, alkalmas helyet kutatva. Persze más zeneszerzők is így dolgoztak. A leggyakoribb az volt, hogy *előre elkészített* szonáta-tételeket *raktároztak* a fiókban, és adott alkalommal belerakták egy olyan darabba, amelyről annak elkészültekor még csak nem is álmodtak. A zenei műsorszerkesztők már csak *folytatják* ezt a gyakorlatot. Gyakori például, hogy egy-egy nagyformájú műnek egyszerre csak egy-egy tételét adják adásba, ily módon nemcsak egy-egy, hanem *jó pár* szerző „ruhadarabjait” összekombinálva egymással.

A szonáta-forma tehát kezdett űrlappá válni, és egész formarészek váltak olyan „ürré”, amelyet szinte lehetetlenség volt kitölteni! Molnár éppen ezért mondja, hogy a romantikában a finálé-eszme „pusztán külsőség.”³⁰ Kimutatja, hogy a II. és a III. szimfónia, a G-dúr vonósötös, a c-moll vonósnégyes és más darabok befejező formarésze nem több „szorgalmi munkánál”, melynek szomorú eredményei – a kitöltő, toldozó-foldozó módszer révén – a „henye részletek” és az „iskolás fordulatok”. Mint írja, a formarészek „vérszegénységben szenvednek; olyasféle indulat-mentesség teszi őket üressé, mint az ujjgyakorlatokat.”³¹ Molnár ezeket az „üresjáratokat” (Leerlaufen) „sablonosnak”, „böbeszédűnek”, ill. „aszmatikusnak” nevezi.

Hasonló a helyzet a témák ún. „feldolgozásával”. Amíg a barokk, majd a bécsi klasszika roppant „katedrálisai” önmagukban kevesetmondó „téma-téglákból” kerekednek ki, addig Schubert vagy Schumann gyönyörű dallamai – melyek önmagukban is „mikrokozmoszok” – kifejezetten ellenállnak a tematikus feldolgozásnak. Korántsem véletlen, hogy Friedrich Nietzsche Richard Wagnert – zenedramái *monumentalitása* ellenére – „*miniatüristaként*” jellemezte.³² A kevesebb – több.³³

De nemcsak az üres rajzpapír jelent kihívást, hanem az üres *kottapapír* is. Ha a rajzban a tér kényszeres kitöltéséről beszélünk a *figurák* és azok *részletes kidolgozása* kapcsán, ugyanez felismerhető a zeneszerzésben a szólamok, a hangszínek (hangszerfajták), a díszítések, vagy éppen a harmóniaváltások túlszűfólása tekintetében. Kossuth-díjas zeneszerzőnk, Szokolay Sándor *Sámson* című operájának bemutatóján Nagy Olivér zeneszerző-karmester lakonikus tömörséggel annyit jegyzett meg nekem a darabról, hogy „túl sok a hang benne”.³⁴ Azaz: terjengős.

A jelenségnek kétféle oka lehet. Az egyik: félelem attól, hogy (valamihez képest) *alulteljesítettünk*. A művészt valamilyen homályos, szavakkal ki nem fejezhető *szorongás* keríti hatalmába: valami még mindig hiányzik; abból, ami van, még több, vagy még többféle kell. A másik: félelem *magától az Űrtől*. Félelem életének céltalanságtól és önazonosságának elvesztésétől; a kiközösítéstől és a kiszolgáltatottságtól. Az üres lap, melyet kezébe vesz, a Feladatot, ha pedig üresen marad, a Halált jelenti.

Alberto Moravia az *unalom* érzésével társítja ezt az érzést. Egyik regényének főhőse, véletlenül szintén egy festő, így vall erről: „Az én unalmam arra a gyakori titokzatos esetre hasonlít, amikor egy lakásban kialszik a villany; az *egyik pillanatban minden világos, minden nyilvánvaló*, itt vannak a karosszékek, ott a diványok, kicsit messzebb a szekrények, a konzolok, a képek, a függönyök, a szőnyegek, az ablakok, az ajtók; a *következő pillanatban pedig minden sötétség és üresség*. [...] Unalmamat a tárgyak egyfajta betegségének is nevezhetném, amelynek az a lényege, hogy életrejük szinte egyik percről a másikra elsorvad vagy elvész, mintha egy szál virág egymást követő gyors átmenetekkel néhány másodperc alatt a szemünk láttára felsele ki, hervadna el, és porlana szét.”³⁵

Mindebben az arisztotelészi filozófia ösztönös megsejtése munkál. Hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy ha a forma (eidosz) a dolog valósága, és a szobor – mint lehetőség (dünamisz) – úgymond „benne van” a kőben, az anyagban (hülé), akkor minél részletesebben kidolgozott a forma, annál kisebb a kőben maradó „űr”, és annál „valóságosabb” a mű. Viszont ha az űrt „tartalmatlan tartalmakkal” próbáljuk betölteni, úgy járunk, mint a mitológiai Danaosz király leányai, kiknek örökkön-örökké vizet kell hordaniuk egy lyukas hordóba...

(*A szókapcsolat előtörténete*) Az „ürességtől való félelem” szókapcsolat nem került sem a pszichológia, sem a pszichiátria látóterébe, annak dacára, hogy latin fordítása, a „horror vacui” szókapcsolat évezredek óta ismert. Ebben az esszében – laikusként – mégis a főbiák közé való felvételét javaslom, és így az alábbiakban úgy fogok beszélni róla, mint a főbiák egyik létező válfajáról.

A *horror vacui* latinul azt jelenti, „irtózás az űrtől, az ürességtől”.³⁶ A fogalom Arisztotelész leleménye, aki azt írja, hogy „a természetben sehol sincsen űr, mert (ha volna is) a környező sűrűbb, folytonos anyag azonnal kitöltené a fellépő űrt.”

A *horror vacui* rendelkezik azon három ismertető jeggyel, amely a többi főbiát is jellemzi. Az egyik, hogy a mélyén valamilyen félelem munkál, a másik, hogy az ún. elkerülő magatartáshoz vezet, a harmadik, hogy irracionális, és ebben a minőségében avatkozik bele életvitelünkbe.³⁷ A főbiák egy része *élettanilag* meghatározott negatív érzelem és kényszerképzet (obszesszió). Az a negatív érzelem és kényszerképzet azonban, melyet a *horror vacui* tünetcsoporttal kapcsolatban a figyelem középpontjába állítok, alapvetően *szociálisan meghatározott irracionális érzelem és kényszerképzet*, az ún. *közösségi* (szociális) főbiák egyik válfaja.³⁸ Ezért az Arisztotelész által használt görög szóösszetétel, a *cenophobia* – mellőzve most azt az értelmet, amelyben Arisztotelész használta – jogosnak látszik.

A mély és szemléletes szófordulatot a későbbiekben metaforikus ereje miatt melegítették fel, első sorban arra, hogy jellemezzék vele az egymással versengő felek harcát egy-egy kínálózó lehetőség gyors, a másik felet kiszorító megragadásában (lásd „hatalmi űr”).

A szókapcsolatnak egy egészen más – bár az eredeti gondolattól szintén távoli — értelmezését nyújtotta Mario Praz olasz műkritikus a múlt század 80-as éveiben. Ő ennek segítségével jellemezte *azon képzőművészeti törekvéseket, amelyek az egész képfelület kitöltésére irányulnak*. Ha azonban van ilyen, több korban, sok példán dokumentálható ösztönzés, joggal lehet feltételezni, hogy az nemcsak a Praz által megjelölt speciális formákban jelent meg,³⁹ hanem *az emberi tevékenység más formáiban is*.

Tőle függetlenül, anélkül, hogy munkásságát ismertem volna, már a múlt század 80-as éveitől engem is foglalkoztat egy a Prazéhoz hasonló gondolat, mely – zenei érdeklődésem miatt – nem képzőművészeti, hanem zeneszociológiai vizsgálataim során és – mint a későbbiekben látni fogják – spontán módon merült fel bennem. Így jutottam el magam is az arisztotelészi szókapcsolathoz,⁴⁰ anélkül persze, hogy annak eredeti, természettudományos ihletésű gondolatát próbáltam volna továbbgondolni.⁴¹ Arra a jelenségre azonban, amit meg akartam jelölni, nem találtam sem pontosabb, sem szemléltetőbb kifejezést.

(*A horror vacui – ahogy én látom*) Visszatérve Prazra, kettőnk felfogása két lényeges pontban eltér egymástól. Egyrészt Praz *általában* ítéli el a *horror vacui* által jellemzett alkotói attitűdöt egy speciális területen, a díszítőművészet vonatkozásában. (A viktoriánus belsőépítészeti tervezést

például „fojtogató légkörű zürzavarként” jellemzi.) Az én felfogásomban azonban – mint ez a fentiekből is kiténik – a *horror vacui* nemcsak díszítőművészeti jelenség, hanem *attitűd*, mely az emberi tevékenység bármely területén tetten érhető, az autonóm képzőművészeti alkotástól kezdve az általában vett művészi alkotásokon át az emberi cselekvés minden területéig, adott esetben az állati cselekvések bizonyos típusát is beleértve.

Másrészt valamely cselekvési tér betöltése (még ha kényszeres tevékenység is) – önmagában még nem sorolja azt a *horror vacui* jelenségcsoportba. Ha csak a díszítőművészet területén maradunk, nyilvánvaló, hogy egy felület dekoratív kialakításában (legyen az tojás, az emberi test, ruházati tárgy, vagy belsőépítészeti felület) a helykitöltés természetes igény lehet, és a készítenés korántsem megy szembe a műfaj által vállalt célokkal. A *horror vacui* mint magatartás-típus, ebben a minőségében számomra érdektelen.

A helykitöltés azonban természetes igény lehet az autonóm művészetben is. Jó példa erre a reneszánsz Jean Duvet *Babilon eleste* című metszete,⁴² mely – jóllehet, Duvet sokat tanult Albrecht Dürertől – zsúfolt, mozgalmas, felzaklató, olykor zavaros stílusával éppannyira el is tér tőle. A metszet előterében, Babilon tökéletes perspektívában ábrázolt, leomlott falai előtt, egy polipszerű, a tengerből feljövő hatalmas hétfejű sárkány tekergőzik, azon pedig, fejjel lefelé, tükörképszerűen, a nyitott szájú, halálhörgést hallató királyi fenség fetreng. Éppen most vetették le trónjáról; kezéből éppen kihull az Isten haragjának borával teli kehely. A látványosan kibomló királyi lepel a maradék „helyet” is kitölti, egyben tükörképét alkotja a sárkány vonagló hét nyakának.

Itt nemcsak arról van szó, hogy sok ember és állat van a képen, hanem arról is, hogy ember és állat mindannyian természetellenes, rendkívüli testhelyzetekben vonaglanak, küzdenek a rájuk eresztett hőséggel. Fájdalmukban vagy menekülés közben kinyújtják karjaikat, egymásra zsúfolódnak. Valamely testrésze mindegyiküknek takarásban van. Ennek a képnek nemcsak a látványa felzaklató; ennek a képnek fülsiketítő „hangja” is van. Az ég zeng, a hegedűsök hegedülnek, minden recseg-ropog vagy csattan; mindenki ordít vagy hörög. Langres városának éppen akkor fellángoló vallásos hevülete – melyben láthatóan a művész is osztozott – elégséges biztosítékul szolgált arra, hogy munkáinak az egész rendelkezésre álló teret kitöltő és már-már a zavarosságot is felvállaló aprólékossága és mozgalmassága meggyőző művészi hatást érjen el. Az ilyen és ehhez hasonló esetekben tehát nem diszfunkcionalitásról, hanem a *hatás fokozásáról* lehet beszélni – ha tetszik, a „minél több, annál jobb” elv alapján. Tágabb perspektívába helyezve a kérdést, ugyancsak kimondható, hogy a cselekvési tér maradéktalan kitöltése és az intenzitásra törekvés önmagában még nem diszfunkcionalitás, csupán *sajátos, különös* magatartás. Ennek jellemzésére viszont a *horror vacui* metafora nem igazán alkalmas.

Ha a dolog lényegét tekintjük, a 13. századi francia gótika ornamentikája, az ún. *rayonnant* stílus, melyet a katedrálisok pillérsúcsainak, ablakrózsáinak rendkívül sűrű, csipkeszerű mintázata jellemzett, az építészetben mindenekelőtt azt jelentette, hogy a művészi ambíció áthelyezte súlypontját a háromdimenziós architektúrától a *kétdimenziós* díszítőművészetre, melynek során a művész figyelme a betölteni kívánt tér *méretére* és *betöltésének módjára* irányult. Érthető, hogy ebben az – előbb-utóbb kényszeressé váló – igyekezetben nagy szerepet kapott a rutin, mindenekelőtt a már korábban kialakult díszítőelemeknek a megünásig való ismétlése.

A *rayonnant* stílusból és az angol ún. *díszített stílusból* később kifejlődött ún. *flamboyant* stílus, mely a 15–16. századi „túlérett” francia és spanyol gótika díszítő stílusa volt. A lángokat mintázó köornamensek teljesen kitöltötték a rendelkezésükre bocsátott teret, és – mivel a bennük rejlő agresszivitás ezzel még nem érte be – ezt a teret még tovább növelték a kapuk és ablakok további növelésével. Ily módon majdnem teljesen elvették a teret a

falfelületektől, homályba vonva az épületnek a szerkezetét is. Az eredmény: a *részletek* uralma az egész felett, ami miatt a stílust a legutóbbi időig igen sok bírálat érte. Ennek a tanulságnak a levonásához azonban már át kellett lépnünk a díszített falfelület keretei közül az építmény *egészének* jellemzésébe.

(*Egy kis szociálpszichológia*) Már most le kell szögezni, hogy a *horror vacui* jelensége nem pusztán *pszichológiai*, hanem *szociálpszichológiai* jelenség is lehet. Túlcselekvő magatartást nemcsak *egy* személy, hanem *egy csoport*, sőt *egy intézmény* is tanúsíthat.

Ezenkívül az egyén pszichikumán belüli „kommunikációs” folyamatok (psycho-communication) a *csoportdinamika* törvényei szerint *valóságos személyek* közötti kommunikációban is testet ölthetnek (interperszonális kommunikáció). Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkezni, hogy ebben a „szereposztásban” mindkét fél, mind a megbízó, mind a végrehajtó *a maga saját pszichikumával* vesz részt. Ilyenkor a kényszerszorongás *a megrendelő* oldalán jelenik meg, kényszerszorongás pedig egyben *utasítás* alakját ölti, a végrehajtás mozzanatát, a kényszerszorongást pedig *az alárendelt, a beosztott személy* valósítja meg. Az is előfordulhat, hogy a megbízó mind a feszültségoldásra irányuló cselekvés módjának (problem-solving strategy) kidolgozását, mind annak végrehajtását rábízza a beosztottra. Az értelmetlennek látszó, vagy nehezen teljesíthető feladat a végrehajtó beosztott esetében szintén kiválthatja a szorongást, az azt követő kompulzív kényszerszorongással együtt.

A *horror vacui* szociálpszichológiai formájának egy másik jellemzője, hogy – tekintve, hogy a kényszerszorongás háttérében álló hiányérzet (bizonytalanság-érzet, szorongás stb.) egyazon kultúrában egy időben többeknél, akár tömegesen is felléphet – a feszültségre adott válasz egy-egy tevékenység-fajtában *kulturális normává* válhat. A kényszerszorongás ilyenkor a *kényszeres normakövetés* formáját ölti fel.

(*Egy kudarcra ítélt műfaj: a tömegdal*) A háború után a baloldaliak énekelték mozgalmi dalaikat spontán és szervezeten is, „a földet a sarkából kifordítani” és „a világot holnapra megforgatni” akaró kommunista pártvezetők azonban elégedetlenek voltak. Horváth Márton (az MKP KV propagandaosztályának vezetője, 1945 márciusától a Szabad Nép felelős szerkesztője) a békekötés után megtartott, első felvonulás után rögtön kijelentette: „Az új Magyarországnak nincs dala; a felvonulásokat nem kíséri énekszó. A költők és a muzsikusok nem tanítják énekelni a népet, mely elfoglalta végre hazáját.”⁴³ Ujfalussy József (aki időközben a Vallás- és Közoktatásügyi, majd a Népművelési Minisztériumban töltött be fontos tisztségeket) később elmondta: „A május elsejék egy darabig meglehetősen siváran folytak le ebben az időszakban, különösen éneklés tekintetében. 1945–47-ben elég keveset énekeltek az emberek, nem voltak még éneklésre alkalmas magyar művek. A nemzetközi munkásmozgalom dalainak javarésze még élt, de a közvetlenül aktuális magyar helyzetre szabott politikai mondanivalót megszólaltató népszerű dalok hiányoztak.”⁴⁴ A véleményformálók a közhasználati énekelte zene területén „vákuumról” beszéltek.

Az „új rend katonái” persze nem az *énekes repertoárban*, hanem *orvul megszerzett hatalmuk legitimitásában* érzékelték a „vákuumot”. Felszabadultnak és boldognak látszottak, de titkon szorongtak. Ösztöneik azt súgták, sokat javulhatna a helyzet, ha legalább sikerülne az a látszatot kelteni (mind idehaza, mind külföldön), hogy a lakosság (hogy egy korabeli fordulatot idézzek) „önként és dalolva” hajtja be fejét a Szovjetunió és a kommunizmus igájába. Titkon persze azt is remélték, hogy ezáltal is hamarabb sikerülni fog a lakosság (mint ők nevezték, a „tömegek”) politikai átnevelése.

Ahhoz azonban, hogy a képzeletbeli „vákuumot” a maguk kedve szerint „be tudják tölteni”,

előbb *valóságos* vákuummá kellett azt tenni. Ez egyszerre volt egyfajta *kényszeres önigazolás*, és része annak a *stratégiának*, amely egy olyan új helyzet kialakítását tűzte ki célul, amely már maga követeli ki a „vákuum” új tartalommal való megtöltését. Mind a politikai vezetés, mind a szakmai műhelyek, a média, sőt a törvényhozás is részt vett a munkában.

A katolikus gregorián ének és a protestáns egyházi népének minden ízében „reakciónak” minősült. Az irredenta dalokat eleve betiltották, de a hazafias dalok java része sem volt kívánatos „nacionalizmusuk” miatt. A régi munkásdalokat szociáldemokrata kötődésük miatt „kispolgárinak” és „retrográdnak”, „sváb” eredetük miatt pedig „antidemokratikusnak” ítélték, sőt indulóritmusuk miatt a náci Németországgal kapcsolták össze, és megrostálták őket. A kényszeres tisztogatás odáig ment, hogy a kommunista párt – taktikai okokból – még a köreikben amúgy rettentő népszerű ún. „vörös dalok” éneklését sem engedélyezte. Mindez kiegészült egy – amúgy jóakarátú, de dilettáns – elitista közművelődési koncepcióval is, mely harcot hirdetett a „giccsel”: a magyar nótákkal, cigánydalokkal és az operettel szemben. Még a magyar népdal is veszélybe került, mert – paraszti kötődése miatt – szintén „retrográdnak”, nemzeti kötődése miatt pedig „nacionalistának”, a vérmes remények perspektívájában „pesszimistának”, a párt szövetségi politikája miatt pedig „narodnyikizmusnak” számított.

Az időközben valóságossá vált „vákuum” megszüntetését a felforgatók egy új *közhasználati műfajtól* várták, melynek jellemzőit – ha vitában is, de lényegében – „íróasztal mellett” dolgozták ki. Az új műfajnak egyszerre kellett megfelelni az *ideológiai és politikai* kívánalmaknak, a Bartók és Kodály által fémjelzett *művészeti és népművelési programnak*, mely a népzene tette meg kiindulásnak, valamint a *tömeghasználat* és a *közkeveltség* követelményének. Ez a műfaj lett az ún. „tömegdal”.

A *kényszeres* készítés most már arra irányult, hogy e mesterségesen létrehozott „vákuumot” „töltsék be” új tartalommal.⁴⁵ A zeneszerzők képzeletbeli asztalán tehát egy olyan „üres lap” feküdt (ez volt az ország közhasználati zenei repertoárja), melyet az új dalokkal teljesen ki kellett tölteni. Mivel ehhez *sok* új dalra volt szükség, a dolgot nem lehetett a véletlenre bízni. A „fent” megjelenő *kényszeres* cselekvés tehát „lent” *kényszerítő* cselekvésként jelent meg. Jankovich Ferenc azt javasolta, hogy – ha másként nem megy – az új magyar tömegdalt „császármetszéssel” segítsék világra.⁴⁶ A gépezet beindult. A politikusok a sajtóban üzengettek a zeneszerzőknek (akár név szerint is), hogy írjanak tömegdalokat; a Művelődési Minisztérium szövegírói és zeneszerzői pályázatokat írt ki, és igen magas honoráriumokat fizettek a tömegdalokért, majd 1949-ben – a Minisztérium egyik pártaktíva-ülésén – megalakították a Magyar Zeneművész Szövetségen (MZSZ) belül a 3. sz. ún. *öntevékeny zenei szakosztályt* – úgymond – a „tömegzene figyelemmel kísérésére”. A Szövetség 1951-ben ún. *konzultatív bizottságokat* hozott létre, majd az ún. *Honvédaktívát*, melynek feladata „a szocialista haza megvédésének gondolatát kifejező szerzemények kollektív kiértékelése, javítása” volt.⁴⁷

A gondok mármost abból fakadtak, hogy a kitűzött célok és a pályázati kiírások olyan dilemmákba hajtották a zeneszerzőket, hogy ők maguk *menekültek* a munkaközösségben – az ún. *konzultatív bizottságokban* – való komponálásba. A helyzet pikantériája az volt, hogy a csoport tagjai – lévén egyben a terület egyedüli meghatalmazott szakértői is – egyszerre vállalták magukra a „fentről” kapott irányelvek zenei értelmezését, azok megvalósítását (a komponálást), valamint a megvalósítás ellenőrzését. „Felülről” nézve a közös igyekezet a *közösen gyakorolt konformizmus* megvalósulása, „lent”, a csoportok szintjén azonban a problémaleküzdés (*coping*) egyik ajánlatos leküzdési formája (a *social coping*) volt. És valóban, a közös munka egyrészt egyfajta ötlet-börzéként szolgált, másrészt alkalmat adott a szorongó résztvevőknek a felelősség megosztására és a szorongás csökkentésére (*groupshift*⁴⁸ vagy *risky shift*⁴⁹).

Erre különösen nagy szükség volt 1949 után, amikor a Szovjetunióban megindított tisztogatás hatására az MZSZ ún. pártaktívájának két tagja által készített *Feljegyzés* kimondta, hogy „az osztályharc a zene területén nem zárult le, hanem ellenkezőleg, élesebbé válik”.⁵⁰ Ez a külső hatás még nehezebbé tette az amúgy is stresszes helyzetet. A közös munka most már első sorban arra irányult, hogy a szerzők bizonyos – a „korszellem” által rossz szemmel nézett – tartalmak után nyomoztak társaik munkáiban, és próbálták lebeszélni őket az ilyen, félreértésekre okot adó motívumokról, amit az illető még meg is köszönhetett nekik.

Még mielőtt azt gondolná valaki, hogy itt nem kényszeres, hanem egyszerűen csak *kényszer alatti* cselekvésről lehetett beszélni, ki kell hangsúlyozni, hogy a szerzői munkaközösségek résztvevőinek morális dilemmája abból származott, hogy – minden kényszerítés mellett is – végül is *önként vállalták magukra* ezeket a megkötéseket, tehát *interiorizálták* a kör négyesződéséhez hasonló, teljesíthetetlen követelményt. Nemcsak arról volt tehát szó, hogy a tömegdalírás megtagadása semmilyen jogi, pláne fizikai retorzióval nem járt (hiszen arra még egy totális diktatúra sem vállalkozik, hogy valakit zeneszerzésre kötelezzon), hanem arról is, hogy – legalább is kezdetben – maguknak a zeneszerzőknek is tetszett a kihívás: létrehozni az új társadalom új, mint mondták, „maradandó szocialista népdalát”, mely (akárcsak a parasztdal) a legmagasabb művészi követelményeknek is megfelelt.

Ezzel megindult az „úr” kényszeres „megtöltése tartalommal”. Csakhogy hamarosan kiderült: miközben a szerzők igyekeztek épségben tartani *művészi identitásukat*, dalaik népszerűsége meg sem közelítette sem a magyar nóták, sem a slágerek, sem a népdalok népszerűségét. És ha voltak is ilyen próbálkozások, azok sohasem jutottak el a *Vidám fickók*-hoz hasonló, Dunajevszkij-fémjelezte áttörésig, tehát a sanzonig és az operettig, jóllehet, látható volt, hogy a szovjet tömegdalok ezért voltak népszerűek még nálunk is. Mert ha valamelyik magyar szerző egy slágeres fordulattal megpróbálta megoldani a gordiuszi csomót, a többiek azonnal lecsaptak rá, és „leleplezték” a fondorlatot.

Jankovich újabb javaslattal állt elő: „meg kell kérdezni a zenekarok és az énekarok vezetőit, mondják meg, milyen témákról írjanak a zeneszerzők”.⁵¹ „Még helyesebb lenne – mondta Sárai Tibor, a Rádió zenei főosztályának osztályvezető-helyettese –, ha ezekben a munkaközösségekben a munkásdalosok is bekapcsolódnának, hogy a tömegdal már születése pillanatában kapcsolatban legyen azokkal, akik énekelni fogják.”⁵² Szávai Nándorné, a MZSZ titkára javasolta, „menjenek el a zeneszerzők az iskolákba”, hogy ott mérjék fel az igényeket,⁵³ a következő évben pedig, 1951-ben, felmerült az ún. *munkás-zeneszerző találkozó*s terve. Még 1953-ban is gyakorlat volt, hogy a zeneszerzők a „szakmai plénumról” a Rádió felvevőkocsijával „üzemi kollektívákhoz” vitték tömegdalaikat, hogy ott bemutassák azokat, és a munkások „lájkolhassák” tervezeteiket.⁵⁴ A „tömegekhez való közeledés” utolsó stációját a Népművelési Minisztérium 1951-ben meghirdetett *általános tömegdalpályázata* jelentette, mely – interaktív módon – most már magukkal a dolgozókkal, a „néppel” íratott tömegdalokat – saját maga számára.⁵⁵ 1953-ban Hollós Lajos (a Népművelési Minisztérium zenei osztályvezetője) azt javasolta a Népművészeti Intézetnek, hogy „a tél folyamán hozza össze néhány hétre a népi költőket, hogy megfelelően irányított közös dalolások során egymástól tanulva gazdagítsák dallamismeretüket és variálásszerűen javítgassák saját dalaikat”.⁵⁶

Ezen „ál-kapacitások” voltaképpen arra voltak hivatva, hogy az egyre távolibbnak látszó célokat egyre több és többféle személlyel, ill. intézménnyel próbálják elérni. Ezen intézmények „tartalommal való megtöltése” – mivel nem maguk a résztvevők hozták azokat létre – meglehetősen sok fejtörést okozott a résztvevőknek, akik – a dolog természetéből következően – hiába is fordultak felső vezetőikhez tanácsért. De ha már létrejöttek, a

külső-belső kényszer által működniük is kellett. Az alternatív intézményes megoldások keresgélése mindenestre arra utalt, hogy a résztvevőkben megvolt a készség arra, hogy kritikailag figyelemmel kövessék saját tevékenységüket (self-regulation). Ekkor azonban még nem volt elegendő rálátásuk ahhoz, hogy felismerjék, és elég bátorságuk ahhoz, hogy beismerjék, a feladat megoldhatatlan.

A zeneszerzők „vákuumot” kitöltő, kényszeres magatartása tehát eredménytelen volt. A tömegdalok legnagyobb része nemigen tetszett az embereknek. Mivel sikertelenek voltak, a politikusok sem voltak meglegedve velük, végül pedig maguknak a zeneszerzőknek sem okoztak semmilyen kielégülést. A zeneszerzők néhány év alatt *kényszeresen végigpróbálgatták* az összes magyar köznyelvi stílust – úgy, ahogy azt Bartóktól és Kodálytól látták – egy olyan *stile nouvo* létrehozása érdekében, melyet művészi Énjükkel, Én-képük sérülése nélkül is elfogadhattak volna. Így került sor először a pentatóniára, majd az új stílusú népdalra, végül a verbunkosra, és – miután mindegyikkel kudarcot vallottak – érezhető tanácsstalanság lett úrrá rajtuk.

Kudarcukat ráadásul nem is lehetett tovább leplezni. Szabó Ferenc (a Zeneművészeti Főiskola zeneszerzés tanszékvezető tanára, 1950-től az MZSZ elnöke, majd, 1951-től országgyűlési képviselő) egy alkalommal kíméletlenül odavetette nekik: „Zeneszerzőink új műveinek kifejezésében is látható az igyekezet, mégis azt tapasztaljuk, hogy zenéjük nem mindig mondja azt, amit a cím és a szöveg mondani akar, s főleg nem mindig olyan mély, őszinte és átható érzéssel, ahogyan azt dolgozó népünk érzi”.⁵⁷ Ujfalussy szemükre hánytá, hogy „nem érzik át korunk, építő munkánk és a béke megvédéséért vívott harcunk hősi voltát”,⁵⁸ Lesznai Lajos pedig – miután a szerzők minden lehetőt megtettek azért, hogy hangjuk „optimista” legyen⁵⁹ – mintha a Marsról érkezett volna, leleplezte őket amiatt, hogy dalaik „optimista” hangja *hamisan cseng*. Az „áloptimizmus” mellett azonban elhangzott a vád az „álpátosz”, a „hatásvadászat” és a „giccses” bíráló megjegyzés is.

1951-ben Polgár Tibor (zeneszerző, a Rádió karnagya, zongorakísérője) a következő szavakkal fakadt ki: „Dolgozó népünk táncolni akar szabad óráiban, de nem tudja, hogy mire. Honnan is tudná, mikor a tánczene alkotói maguk sem tudják, hogy mit műveljenek? A felelet egyszerű: mert nem mondjuk meg nekik.”⁶⁰ A repertoár „vákuumja” tehát — a lázas össznépi tevékenység dacára — a „közhasználati” zenélés minden területére kiterjedt: a párt- és állami ünnepek alkalmaira, a zeneszerzőknek a kívánatos repertoárról alkotott elképzeléseire, és magára az új repertoárra, amelynek fel kellett volna váltania a régit.

Ami a kompulzív-obszesszív magatartás *megélését* jelenti, az is lehet, hogy a cselekvő *egy idő után* rájön, hogy pótcelekvést végzett. De az is lehet – ami szintén gyakori –, hogy a pótcelekvés folytatása közben *végig ott motoszkál a tudatában*, hogy az általa választott megoldás nem is lehet eredményes. És ez a gyanú – éppen, mert frusztrációval fenyeget – még kényszeresebbé teheti a cselekvést.

1950-ben Székely a zeneszerzők kötelességét illetően kifejtette, hogy most már korántsem elegendő a tömegdal-komponálás. Ugyanolyan fontos, vagy még fontosabb, hogy azt „ne tekintsék áldozatnak, a nép felé tett »kötelező gesztusnak« vagy »társadalmi munkának«.”⁶¹ Ez már agresszió volt, melyet a sok vesződség ellenére megélt frusztráció, illetve a csökkent tűrőképesség (low frustration tolerance) okozott.

A szerzőket körülvevő kör ezzel bezárult. A kölcsönös bizalomra épült korábbi hallgatóságos egyezmény – melynek tartalma az volt, hogy a zeneszerző a „közös ügy” érdekében mindent egy lapra tesz fel, és egészen odáig megy el, hogy már-már kockára teszi legbensőbb aspirációit, emberi, alkotói, művészi Én-jét, cserében pedig elismerik

– felbomlott. Érezték, hogy saját politikai vezetésük is megvonta tőlük a bizalmat, és – mivel maguk is belátták, hogy korábban „a kör négyeszesítésére” vállalkoztak – szép csendben felhagytak ebbéli vállalkozásukkal.

Ráadásul a „kintről”, a Szovjetunióból, majd a hazai politikai életből beszivárgó „éleződés” ezekben a „terápiás” csoportokba is bevitte a bizalmatlanságot. A közéleti megnyilvánulások visszatérő vezérszavai az „éberség” és a „nagy felelősség” voltak, továbbá annak hangsúlyozása, hogy „nincs lényegtelen terület”. Ettől kezdve a szerzők nem egymás munkáiban, hanem egymás *személyében* keresték – és ismerték fel – a „haladókat” és a „retrográdokat”, a „narodnyikokat” és a „szindikalistákat”, a „formalistákat” vagy az „opportunistákat”. A tagok „ledorongolták” egymást, közük férközött a „bizalmatlanság” és a „félelem”.⁶² Elsőként a párton kívüli baloldaliakat ültették a vádlottak padjára (pl. Kadosa Pált), majd az ún. „polgári humanistákat” (pl. Kodályt és Bárdost); utánuk következtek a „narodnyikok” (pl. Járdányi) és az ún. „szindikalisták” (pl. Jemnitz). Szabó kimondta (más nem merte volna kimondani), hogy a szakosztály vitái „elvtelenek”, és működése „formális”.⁶³ A szerzőket a kritikák nyomán önkritikára kényszerítették, és a szerzői munkaközösség 1952-re szép csendben felbomlott.⁶⁴ A szerzők mostantól úgy érezték, hogy a tömegdalírás *kényszeres* cselekvésből *kényszerre* vált.⁶⁵

A „vákuum” kényszeres betöltése sikertelen volt. Hiába voltak a szerzők meggyőződéses baloldaliak, és hiába voltak meggyőződve a valódi művészet értékéről, maga a komponálás nem legbelső élményvilágukból, készítéseikből fakadt, tehát kudarcra volt ítélve. A „vákuum” kitöltése során – az ún. „csoportgondolkodás” (groupthink, self-censorship) törvénye szerint – ösztönösen kerültek az egyéni megoldásokat, és menekültek a *rutinszerű* megoldásokhoz, és az imitációhoz, a *mintakövetéshez*. Maga Jankovich hívta fel a figyelmet arra, hogy a tömegdalok zenéje „sablonos”, „sematikus”.⁶⁶ Mihály András rámutatott, hogy a sikerültebb dalokat „élettelen” utánezataik követik,⁶⁷ Járdányi pedig arra, hogy az új stílusú népdal stílusát folytatni kívánó dalok egyes már meglévő népdalok utánezatai.⁶⁸ 1951-ben Veres Péter fakadt ki, mondván, hogy a szövegek „frázisokból állanak” és „buták”.⁶⁹

Különösen megvilágítóak azok a megjegyzések, amelyek a „tisztá források” felhasználásának kudarcáról tanúskodtak. Járdányi rámutatott, hogy „a pentatónia nem hatja át a dallamokat”.⁷⁰ Egy másvalaki azt hiányolta, hogy „az új stílusú népdal intonációja nincs összehangolva a többi intonációval”.⁷¹ Hasonló bírálat volt, hogy az orosz fordulatok „rosszul vannak elhelyezve” a magyarosan vagy németesen induló dalokban,⁷² Ujfalussy pedig rámutatott, hogy a verbunkos zene hangszeres ihletésű fordulatait nem sikerült a vokális természetű dalokhoz idomítani.⁷³ Maga Szabó a tömegdalokkal kapcsolatban kimondta: „Az epigonnak az a tragédiája, hogy átveszi az intonációt, ami nem illik a mondanivalóra.”⁷⁴

Mi is történt? A külső-belső kényszer alatt dolgozó szerzők az előttük fekvő „üres” kottalapra „előregyártott” sémából állítottak össze egyfajta *patchwork*-öt. A „foltok” azért voltak félkész (vagy éppen kész) elemek, mert a szerzők a sokféle tilalom miatt csak ezekben tudtak-mertek gondolkozni. Mivel pedig ilyen körülmények között az alkotás módszere nem az ajánlott induktív (tehát belülről kifelé haladó), hanem a *deduktív* (kívülről befelé haladó) irány – másképpen: nem a homályos érzésből a konkrét cél, hanem a *konkrét cél felől a homályos megalapozás* irányába haladó gondolkodás —, az eredmény egy, a mű egyes elemeinek inkább csak *fogalmilag átgondolt*, a művészetnek az érzés és sejtés közegén át nem szűrt egyesítése. Az eredmény művészileg értékelhetetlen.

A szövegek szerkesztése hasonló volt a *címerekéhez*, melynek mezői eredetileg ugyancsak „üresek” voltak, de ott volt maga a *sablon*, mely uralta a látvány egészét. Ezt annál inkább megtehetette, hiszen a mezőbe foglalt szimbólumokat csak valamilyen *fogalmi egymásravezetés* és a *séma* kapcsolta egymáshoz. A „munkás-paraszti szövetség”

megjelenítéséhez például „egészen kiváló” megoldásként kínálkozott egyes közismert és a bartóki–kodályi követelményeknek is megfelelő *autentikus népdal újraszövegezése*. „De szeretnék hajnalcsillag lenni, / Magyar földnek jóreményt hirdetni, / Hadd tudja meg a szegény, az árva, / Úttörő a béke katonája.”

Az ún. kalapvers jut eszembe, melyet a dadaisták hoztak létre. Íme, Tristan Tzara receptje: „Vegyetek újságot. Vegyetek ollót. Válasszatok ki az újságban egy olyan hosszú cikket, amilyen hosszúnak a költeményt szánjátok. Vágjátok ki a cikket. Gondosan vágjátok ki belőle a cikk szavait és az összeset tegyétek bele egy zacskóba. Gyengéden rázzátok össze. Egymás után húzzátok ki a szavakat és olyan sorrendbe rakjátok le, amilyenben előjöttek. Lelkiismeretesen másoljátok le őket. A költemény rátok fog hasonlítani. És íme, végletesen eredeti és elbűvölő érzékenységgű íróvá váltok...”⁷⁵ Nos, Kapuvári Béla egyik dalszövege ezt is túlszárnyalja. Mert mindegy, hogy a strófákat, a sorokat vagy a fűsorokat cseréljük-e meg benne, akár a hétfejű sárkánnyal, sehogyan sem bírnak vele. Íme, a vers, az összes megjelölt elemét összezeserélgetve egymással: „Szovjetország ifjúsága, népünkért is dolgozol: / Lenin neve méltó díszed, pártos, hősi KOMSZOMOL! / Békeművek építője, nálad hősibb nincs sehol, / Jöjj, virágozz, példaképünk, példaképünk, KOMSZOMOL!” – Ami persze nem tévesztendő össze egy valódi költeménnyel.⁷⁶

Nem hiába mondta Devecseri Gábor egyik felszólalásában: „Ha a költő ír négy olyan sort, amelyben valahol előfordul az a szó, hogy »csákány«, akkor ez bányászdal. Ha ugyanoda a »csákány« helyett »kohót« ír, akkor az a dal nehézipari tömegdal; ha pedig a »fegyver« szót írja, akkor a Néphadseregnek szánta. Világos, hogy ez olyan, mint valami *blanketta, úrlap*, amelynek egyik rovata kitöltetlen. Ha ezt a rovatot egy szóval kitöltik, az még nem jelenti azt, hogy az úrlap szövege tehát arról szól.” Az eredmény nem a *valóság*, hanem az *ideológia reflektálatlan visszatükrözése*.

A kérdés az, hogy a mű, az objektiváció egyes elemei *lényegi*, vagy *érintőleges* kapcsolatban vannak-e az Egésszel, – vagy csak „jelentés nélküli jelekként” vannak abban jelen. Ebben az utóbbi esetben a megszüntetni kívánt „úr” – most már mint *szubsztanciális* úr – *továbbra is megmarad*, és – bár a felületes szemlélő számára sikeresen leplezi a hiányt – továbbra is *hiányérzetet okoz*.

(*Ugyanaz megismétlődik a kórusokkal*) Miközben a „felforgatók” a dalrepertoárban általuk létrehozott „vákuum” „betöltéséhez” hozzákezdtek az új tömegdalok legyártatásához, egyidejűleg kényszeres igyekezettel láttak neki ahhoz, hogy létrehozzák a *dalok megtanításának és előadásának kereteit*, hogy azokat majd „megtöltsék” az új dalokkal. A régebbi gyakorlatot az jellemezte, hogy az országban számtalan közösség használt számtalan helyen és alkalommal különféle zenéket, az új felállásban azonban *új kapacitások* jöttek létre, amelyekkel „az egész országot” meg akarták énekelteni.

A tágabb kereteket az új (vagy „új tartalommal megtöltött”) állami ünnepek és az ún. kultúrversenyek alkották. A párt- és állami vezetők sóvárgása az eredményekre és az elismerésre – végső soron a legitimitásra – a gazdasági és a szellemi élet úgyszólván összes területén a *mennyiségi eredmények kényszeres hajszolását* vonta maga után. A „sok” és „még több” iránti leküzdhetetlen sóvárgás, mint láttuk, a *horror vacui* jelenségének a képzőművészetben is elmaradhatatlan velejárója. A szorongás tartalma valami olyasmi, hogy „Ha már az igazit nem tudjuk adni, legalább abból, amit adni tudunk, minél többet kell adnunk. Persze akármennyit is adunk, úgysem lesz sohasem elég...”

A lényeg a *kórusok* számának felfuttatása volt, hiszen ott – a fenntartó intézmények és a karvezetők révén – mindent és mindenkit kézben lehetett tartani. A termelővállalatok, a művelődési intézmények és a tömegszervezetek közös akciót indítottak üzemi ének-

és zenekarok szervezésére.⁷⁷ Az akcióba *Dalolj velünk!* című műsorával a Rádió is bekapcsolódott. 1948 decemberétől az Éneklő Nép egy-egy tömegdal kottáját közölte mellékleteiben. Ha minden dalos előfizet az Éneklő Népre, minden dalosnak lesz egy-egy szólama... Ún. „dalosbrigádokat” alakítottak, „hogy kóruspróbán kívül kijárjanak a pártnapokra, szakszervezeti, tömegszervezeti összejövetelekre, s ott tanítsák meg a dolgozókat a tömegdalokra”. A kórusok vállalásokat tettek arra, hogy a legközelebbi állami ünnepre bizonyos számú tömegdalt megtanítanak a vállalatok vagy a kerületek dolgozóinak.⁷⁸ Az amatőr énekkarok és zenekarok országos szövetsége (BBSZ) ún. rigmus- vagy csasztuska-brigádok alakítására hívott fel, majd, 1948-ban, nagy ének- és zenekari társulások megalakítását határozta el, azzal a céllal, hogy bizonyos „időszerű mesterművek” (értsd: politikai célzatosságú nagyformák) megszólaltatására „időben” készen álljanak. Holott maguk is kénytelenek voltak bevallani, hogy ezek az „időszerű” művek „még váratnak magukra”.⁷⁹ 1949 és 1951 között 776-ról 9584-re emelkedett a kórusok száma. Ha hinni lehet a forrásoknak, a kórustagok száma 1952-re 138 ezerre nőtt!⁸⁰ A „tér” – az emberek mozgáster, szabadideje – tökéletesen be lett töltve.

A megfelelő „tartalom” biztosítása a polgári és a munkás dalosszövetségeknek a Bartók Béla Szövetségben (BBSZ) való egyesítésével vette kezdetét, majd kommunista pártszervezetének megalakulásával folytatódott, 1949 októberében. Ezt követte az ún. „Éneklő Nép-napok” bevezetése a kórusoknál, ami azt jelentette, hogy (az ún. Szabad Nép-félórákhoz hasonlóan) havonként meg kellett tárgyalni az „aktuális kultúrpolitikai feladatokat” a BBSZ lapja, az Éneklő Nép alapján. Gát József az MZSZ egyik ülésén kijelentette: a kórusok szövegmondását úgy lehet javítani, hogy a tagok előzőleg „átbeszélgetik”, „átpolitizálják” a szöveget, melyet „át is tudnak élni”.⁸¹ Az Éneklő Nép novemberben ún. *szemináriumok* megtartását javasolta, melyeknek szintén az „aktuális” zenepolitikai kérdések megvitatása volt a célja, „központilag elkészített anyag” alapján. A szemináriumok és az Éneklő Nép-napok vezetői számára „Zenei Felelősök Iskoláját” nyitottak Alsógödön, 1950 májusában, melynek tárgya szintén a zenepolitika volt. A mélypontot valószínűleg az a rendelet jelzi, amely szerint a kórusok kötelesek munkatervüket négyhavonként beszolgáltatni a BBSZ-nek, műsorpolitikai „segélynyújtás” végett.

Idővel azonban a kórusok *kényszer-közösségekké* váltak. A kórusok nem ott és nem akkor énekeltek, és nem azt, amit énekelni szerettek volna – ha ugyan a kénytelen-kelletlen beszervezett tagok akartak egyáltalán énekelni. Panaszként hangzott el, hogy az intézmények „örökösen rángatták” őket (olyankor és oda kellett elmenniük, amikor és ahová nem akartak elmenni). Előfordult, hogy „politikai alkalmatlanság” miatt leváltották vezetőiket. Hallani lehetett, hogy a központ, a BBSZ „szembe került a tömegzenei szervezetekkel”.⁸²

Ha abból indulunk ki, hogy az önkéntes szabadidő-tevékenységnek mindenekelőtt e tevékenység *alanyainak* a kielégülését és a *kultúrát* kell szolgálnia, a „vákuumot” nem sikerült megszüntetni.

(*Tévéhíradók*) Az „ür” egészen elvontan, általában véve *semleges* valami, lehetőség *bármilyen* minőség megalkotására. A probléma azzal kezdődik, hogy bizonyos feladatokra egyfajta *feladattervet* készítünk magunknak – vagy másoknak, pl. beosztottjainknak –, melyek csupán *üres kereteknek* látszanak, és amelyeket teljesen szabadon „tölthetünk” ki „tartalommal”. Ez azonban merő illúzió. Ismét Arisztotelészhez fordulhatunk, aki szerint az első és legfontosabb ok – a *forma*. Amikor valami megvalósul, a *rejtett* forma „aktualizálódik”, *láthatóvá* válik. Tartalom nélküli forma nincsen, és ezért a pusztán keretnek látszó „forgatókönyv” egyszerre *lehetőség* – és *korlát*.

A nyomtatott és az online sajtóban a címek, a bevezető (angolosan *lead*) és maga a cikk (*body*) együtt képezi azt a strukturált teret, amely adott, és amelyet az újságírónak „be kell töltenie”. Rendszeresen elkészül a cikk, majd kap egy figyelemfelkeltő címet. Csakhogy „rohanó világban élünk”, melyben az újságírók eleve azzal számolnak, hogy olvasóik gyorsan, kapkodva, felületesen szemlézik az újságot, és ezért az ún. „*piramis-elvű*” cikkszerkesztés lett a *norma*. Ennek következtében egyre több fontos információ kerül a címekbe, ill. a *lead*-be, mely – hasonlóan a barokk címekhez – egyre hosszabb lesz, és már bevallottan is afféle tartalmi összefoglalásként fungál. Ugyanakkor a hírek legnagyobb része (legalábbis hírértéküket tekintve) egymondatos hír.⁸³

A probléma lényege az, hogy a kitöltendő tér méretét nemcsak a hírek érdemi terjedelme szabja meg, hanem a hírekben szereplő személyek, intézmények fontossága, az újság szerkesztőinek ambíciói, az olvasók várakozása stb. Kicsit olyan ez, mint a mozifilmek, amelyek – az alapötlettől függetlenül – 90 percesre készülnek. Az újságírónak tehát ki kell töltenie a norma által megszabott és strukturált „*űr*”, meg kell írnia a *body*-t, a hír kifejtését is, még akkor is, ha a címekhez és a *lead*-hez képest érdemben nem tud hozzátenni semmit. Ráadásul – részint az idő sürgetése, részint az igénytelenség miatt – a cím és a *lead* szövege gyakran szó szerint a kifejtésből van kiemelve. A túltengő redundancia (amitől egyébként minden médiaoktató tankönyv óv) önmagában bizonyítja, hogy a rendelkezésre álló tér kitöltése kényszeres és pótcselekvészerű.

A nyomtatott sajtóban először a *címoldalakkal* találkozunk, melyeken (afféle tartalomjegyzékként) ott virítanak a címek, a felvezetőkkel, továbbá a cikkeknek az eleje, melyek valahol a lap belsejében folytatódnak. Az oldalt az a hiedelem tartja életben, hogy az olvasók jelentős része csak a lap *első* oldalát olvassa.⁸⁴ Az ördög azonban a részletekben van. Azon balekok ugyanis, akik egyes cikkeket *teljes terjedelmükben* elolvasnak, gyakran bosszankodva tapasztalják, hogy a cikk első oldalon lévő „része” – hasonlóan a *lead*-hez – maga is *összefoglalás* volt. Természetesen szó szerint.⁸⁵ Tehát a – gyakran egy-két mondatos – hírt *négyszer kellett elolvasniuk* a címekben, a felvezetőben, a cikk címoldalon lévő részében (ami tehát a *lead* része), és magában a kifejtésben.

Különösen a műsoros médiában bosszantó a dolog (ahol a *lead*-et *headline*-nak nevezik), mely helyettünk rendelkezik a mi időnkkel, és ezért *kénytelenek* vagyunk végighallgatni mind a hír kifejtését, mind a *headline*-t közvetlenül a hír előtt, olykor a hírműsort megelőző hirdetés előtt is (előheadline), vagy a hírműsor végén összefoglalóként (utóheadline) – természetesen szó szerint.⁸⁶ Az alkotók *kényszeres* magatartása a befogadó *kényszerű* magatartását vonja maga után. A médiának az a fajta unos-untalan hallható védekezése, amely szerint az állomást vagy a csatornát „le is lehet zárni” (illetve át is lehet váltani), álságos, mert ezek a protokollok mind nemzeti, mind nemzetközi szinten, mind a különböző természetű médiákban meglehetősen egységesek (mint ahogy azt az angol műszavak is jelzik). Valójában tehát nincs hová menekülni. A keret-sablonok és megoldások, a szövegek és képek állandó ismétlődése miatt a médiának ez a szelete nagyban hozzájárul ahhoz, hogy életünket sablonosnak, egysíkúnak, élménytelennek érezzük.

Márpedig a hírszerkesztők igyekeznek *élményszerűvé* tenni a híradásokat. Csakhogy ezt is bizonyos kényszeres cselekvések mentén próbálják megvalósítani. Szamba veszik a híradás eszközeit és műfajait, valamint a rendelkezésre álló stábot, és – hogy nyugodtan alhassanak – úgy határoznak, hogy *mindezen* eszközöket fel is fogják használni. A bajok ismét azzal a görcsös elhatározással kezdődnek, hogy *minden* egyes hírrel kapcsolatban a legjobbnak gondolt – tehát *ugyanazt* a „forгатókönyvet” kell követni. Ez pedig a hír – az esetek legtöbbszörében kimerítő – közlése a bemondó által (ne feledjük, az esetek legtöbbszörében egymondatos a hír), majd ugyanezen hír helyszíni beszámoló és riportok formájában, melynek során az összes érintett személy (a pártok vezetői, szóvivői, a felelős állami, önkormányzati tisztségviselők, a sértett, a vádlott,

a rendőrség, az ügyészség, az ügyvéd, a katasztrófavédelem szóvivője, a detoxikációs intézet vezetője, a munkatársak, az osztálytársak, a szomszédok, az utca embere stb.) nyilatkozik. Az ily módon feltaruló „űr” betöltésére (és az állandóan kopogtató média távoltartására) külön szakmák jöttek létre, elsősorban a szóvivői és a politológusi szakma.

A híradás érdekessége tehát – legalábbis a *forгатókönyv* szerint – biztosítva van. A probléma mármost abban ölt testet, hogy a helyszíni felvételen látható-hallható felelős személyek semmit sem tesznek hozzá ahhoz, amit a hír felkonferálásából már megtudtunk.⁸⁷ Ilyenformán több személy szájából többször hangzik el a hír, mégpedig szó szerint, ráadásul (amint az várható) a leggyakrabban ugyanazok a személyek nyilatkoznak. Ha szerencsénk van, éppen ugyanaz a szöveg megy lent, a *newsbar*-on. Van olyan protokoll, amely szerint a riport vagy a híradás után a riportert vagy a műsorközlő összefoglalja nekünk mindazt, amit néhány perccel korábban hallottunk. A sietve összetakolt összefoglalás elnagyolt és szakszerűtlenségével „agyoncsapja” az interjút.

A vádlott egyébként (mint mindig) mindent tagad, védője pedig szó szerint ismétli meg az elhangzottakat. A rendőrség, az ügyészség szóvivője érdemben nem nyilatkozik, hiszen még hónapokba telik az iratok, a tanúvallomások, a bizonyítékok stb. vizsgálata. *De az interjú „lemegy”*. Amikorra a riportert kiért a helyszínre, a szereplők már elmentek vagy meghaltak, és mindent eltakarítottak. A helyszíni riportert ugyanazt mondja, amit már a felkonferáláskor hallottunk. *Szó szerint*. A helyszínen csak a kamerába bámuló embereket látjuk, és egy kutyát, amelyet láthatólag felizgatott a felfordulás. A telefonon felhívott személy nem veszi fel a kagylót, tehát nincs információ, a kapunál álló riportert nem engedik be, a politikus nem nyilatkozik, tehát a *felvételt nem kellett volna a műsorba beszerkeszteni*.⁸⁸ De ha már kimentek, és elkészült, élénk teszik. A szomszédok nem láttak semmit, a gyilkost nem ismerik, tehát „rendes embernek” mondják. Lehet, hogy az élő közvetítésből csak azt tudjuk meg, hogy a szereplők még meg sem érkeztek, vagy hogy még nincs döntés, de nekünk ezt is látnunk és hallanunk kell.

Az „űr” kényszeres betöltésében a külföldi tudósítók is fontos szerepet játszanak, mellesleg azt is bizonyítják, hogy a vállalat tökeerős, és korszerű technikával dolgozik. A tudósító azonban (mint a riportból is kiderül) semmilyen bizalmas információval nem rendelkezik, nagyjából szó szerint elmondja azt, amit napok vagy hetek óta tudunk a lapokból, vagy az internetről. Valószínűleg ő is onnan dolgozik. A protokoll szerint meg kell kérdezni, mi várható. Természetesen ő sem tudja.⁸⁹ A korszerűség jegyében bizonyos sokkoló külföldi események kapcsán külföldön tartózkodó magyarokat is megkérdeznek, akik saját videóüzenetben mondják el, amit az utca embere tudhat, azaz a semmit.⁹⁰

A protokoll szerint azokkal a hírekkel kiemelten kell foglalkozni, amelyekről „mindenki beszél”. Ez is csapda. Hiszen amiről mindenki beszél, már nem hír.⁹¹ Most már csak az a hír, hogyha az ügyben valamilyen új hír ütötte fel a fejét. Ha nem, a dolog visszafelé sül el, mert annál kevés utálatosabb dolog van, mint egy „hírt” apró különbségekkel újra és újra végighallgatni.

A protokoll – nagyon helyesen – azokra is gondol, akik még egyszer sem hallották a hírt. Ilyenkor következik a híradás „mint ismeretes” szerkezeti része, ahol – hála a könnyen kezelhető technikának, akár egy húszperces „dossziét” is le lehet adni a pótlólagos tájékoztatás vagy emlékeztetés ürügyén. Lehet, hogy a *képszerkesztőnek*, a *vágónak* élmény a korábbi képanyag gyors visszakeresése és újbóli megszerkesztése, a nézőt azonban – amikor már huszadszor látta az összeállítást – már-már ájulás környékezi.

A protokoll szerint, ha egy mód van rá, *helyszíni riportokat* kell csinálni, hogy „tanúi” lehessünk az eseményeknek, és „élményben” legyen részünk. Nyáron a dögletes melegben, télen a hősésben. A strandok kinyitása – legalábbis a protokoll szerint – hatalmas élményforrás. Ugyanígy a gyerekek. Ha gyerek van a közelben, őt is meg kell szólítani. „Olyan meleg van, hogy alig lehet kibírni” – mondja egy idős nő, csipőre tett kézzel;

„Jó a fagyfalt” – mondja a gyerek. „Ekkora havat még nem láttam” – mondja egy idős úr, lapáttal a kezében. „Hát...” – mondja kérdésre elgondolkodva a kisgyerek. Ugyanígy forog a kerék a zivatarok, az árvizek és az influenza-járványok idején. (Kötelező képpén beadják valakinek az injekciót.)

A rádiós riportban ez az „élmény” a gyerekek, a vonat, a műhely, az autópálya fülsiketítő zaja, melyben sem a riporter, sem a riportalany beszédét nem lehet érteni. Nem is ez a fontos, hanem a helyszín, pontosabban a „jelenlét” varázsa. A forgatókönyv szerint mentős riportban a mentőautó szirénázása kötelező, mégpedig a riport végén, „slusszpoénként”.

Ismétlem: a kényszeresség nem abban van, hogy a szerkesztőségek híreket, riportokat stb. adnak, hanem abban, hogy az eltervezett protokoll (az „úr”) szerint ha esik, ha fúj, *ugyanazt* a forgatókönyvet kell végigkövetni, és bármilyen, hírre vagy érdekességre még csak nem is emlékeztető „tartalmat” is közre kell adni. A rádióállomásoknak van egy óránként visszatérő műsorszám, és ez az úti jelentés. Az ötlet nem rossz: ha pl. forgalmi dugó, baleset, felvonulás stb. miatt) lezárnak egy útszakaszt, egy hidat, el lehet kerülni. Csakhogy mihelyt megvan a *kapacitás*, attól kezdve ő az úr. Ha tehát a forgalmat sehol, semmi nem akadályozza, a szerződött intézményt úgy kapcsolják, mint a parancsolat, és akkor is leadják a jelentést, hogyha nem volt semmi jelenteni való.

Hasonló a helyzet az ún. vágóképekkel. Mivel a televízió látható műsort sugároz, minél több képet kell közölni – mégpedig *mindenáron*. Már régen túl vagyunk a helyszíni riportok képanyagánál. Ma már ott tartunk, hogy egy jövőbeli eseményt is meg tudunk jelentetni *hasonló* múltbeli események képanyagából, vagy meg nem történt eseményeket valóság-hűséget sugalló fotóval, videóval *szimulálunk*. Az iskolákban, az utcán és a bírósági termekben rutinszerűen elkészített képanyag azonban nem világít meg semmit, és élményt sem nyújt. Ráadásul (a személyiséggjogok miatt) egyre több embernek van „kitakarva” az arca; más felvételeken pedig csak vétagokat látunk.

Miután a szerkesztők mindenféle „úrt” kitöltöttek, mi pedig végigolvastuk/-néztük/-hallgattuk, az az érzésünk támad, hogy *alig kaptunk* valamit. Vagy *elvettek tőlünk* valamit? Egyik legszemélyesebb és pótolhatatlan tulajdonunkat, az időnket, bizonyosan. De, a legsúlyosabban az esik latba, hogy (miközben igyekeztünk lépést tartani az eseményekkel) egy pillanatra sem sikerült kiszabadulnunk a *mindennapiság* szorításából. A „felszín” robaja alatt továbbra is hallgat a „mély”. A danaidák hordója üres maradt.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy a veszteség a befogadókban is tudatosodik, és a becsapottság érzése lesz rajtuk úrrá. Az önmagában is visszás helyzet ironikus felhangját az adja, hogy az átlag „felhasználó” – a média technikájának folyamatos fejlesztése, a „fogyasztónak” tett különféle gesztusai stb. eredményeképpen – meg van győződve arról, hogy kapott valamit, hogy a média az ő szolgálatában áll, és ez megelégedéssel tölti el.

A nézettségre való örökös hivatkozással két baj van. Az egyik mindjárt az, hogy az átlagos „felhasználó” csak abban a perspektívában tudja megítélni a „termékeket”, amely rendelkezésére áll. A *lehetőségekkel* nem foglalkozik, nem kutatja, még csak nem is *gondol* rájuk. Egy iparág, ha kartellbe tömörül, az árfekvéseket magától értetődővé teszi, még akkor is, ha bekerülő költségei töredéke annak, mint amit árai sejtetnek.⁹² Hasonlóképp, a médiaipar által „bekerített” fogyasztótól sohasem lehet megtudni, hogy ez vagy az a műsorszám, csatorna stb. mennyire tetszik neki, csak azt, hogy az uniformizált „forgatókönyvek” szorításában elkészült műsorok közül melyik tetszik neki *jobban*, és melyik *kevésbé*. Amit Theodor W. Adorno és Hanns Eisler 1936-ban írt, az ma is igaz: „ma a kultúripar csaknem minden terméke objektíven unalmat áraszt, ám a fogyasztók lendületét annyira megdolgozta a gyár, hogy rá sem ébrednek a végigélt unalom tudatára.”⁹³

JEGYZETEK

- 1 Bob Levin interjúja S. Clay Wilsonnal. *The Comics Journal*, 2012. márc. 27.
- 2 Az *agorafóbia* „diagnózis” mindazonáltal nem pontos, mert vagy a nyílt tértől, tehát az eltévedéstől, vagy a zárt tértől, tehát a bezártságtól való félelmet jelenti. Itt azonban nem ezekről van szó.
- 3 Lou Washington: *The Waste of Over Production*, Cincom, 2009. nov. 12.
- 4 Frans Hogenberg (1535–90): *Die blau huicke*. Kétfalpos metszet, 38×57 cm, 1558. Jelenleg két példány látható belőle, egy Amszterdamban és egy Brüsszelben.
- 5 Johannes van Doetecum (1530–1605): *De Blauwe Huyck*. Antwerpen, 1577, festett rézkarc. British Museum. A szólások holland nyelven készültek. A kép négy külön-külön nyomott képből van összeállítva.
- 6 Id. Pieter Bruegel (1525–1569): *Nederlandse Spreekwoorden*. Berlini Gemäldegalerie. A kép eredeti címe: *A két kabát vagy a világ ostobasága*. – Bruegel a válogatást jelentős részben Hogenbergtől vette át.
- 7 Erre a körülményre Robert Baldwin hívta fel a figyelmet. *Language and Power in Bruegel's „Netherlandish Proverbs”*. Az előadás a *Tizenhatodik századi tanulmányok* elnevezésű konferenciára készült, St. Louis, 1990. október 27.
- 8 Id. Pieter Bruegel: A hét fő erény, *Caritas*. Ered. Metszet. 31,75×24,77 cm, 1559–1561. Museum Boijmans.
- 9 Id. Pieter Bruegel: *Kinderspelen*, fa, olaj, 1560, bécsi Kunsthistorisches Museum. – Bruegel becsúgyát jellemzi, hogy „ilyen részletességű kortörténeti dokumentum a gyermekek tevékenységeiről sem leírásban, sem más képen nem maradt ránk”. Erdődy-Nagy Orsolya: *Gyermekkép a 16. századi Németalföldön idősebb Pieter Bruegel művein*. Iskolakultúra, 2010. 7–8. sz., 141. o.
- 10 Richard Muhlberger: *What Makes a Bruegel a Bruegel?* New York: Metropolitan Museum of Art and Viking, 1993, 15–16. o.
- 11 Muhlberger, uo.
- 12 Az id. P. Bruegel azóta elveszett *De keisnijder of de Heks van Mallegem* c. rajzáról (Brüsszel, 1525–30 között) a Pieter van der Heyden által készített fametszet-másolat, 35×47 cm, kiadó Hieronymus Cock, 1559. (Uabban az évben keletkezett, mint *A két köpeny*.)
- 13 Honoré de Balzac: *Béatrix*, 1838-1844.
- 14 Alfons (Ali) Mitgutsch, grafikus (szül. 1935). Nyomdásznak tanult, de később a müncheni Grafikai Akadémiát is elvégezte.
- 15 Silja von Rauchhaupt: *Das Dasein, ein Wimmelbuch*. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2010. aug. 27. – *A Das Schönste wilberbuch* kritikája, Copenrath, 2010.
- 16 Lásd különösen: *Mein schönstes Wimmel-Bilderbuch*, 31,4×23,4×2 cm. Ravensburger Buchverlag; 2005.
- 17 1987-től, Walker Books, UK, majd Little, Brown and Co., US. Nálunk: *Hová tűnt Vili?* Passage Kiadó, Bp., 2000.
- 18 Cindy Stivers: *Up Against the Waldo*, 1990. dec. 14. Entertainment Weekly. – *Martin Handford*. A Wikipédiából, a szabad lexikonból.
- 19 Stivers, uo.
- 20 *A nagy kantoni és hongkongi közmondások*, 16. sz. Passion Times Ltd. Hongkong, 2014. febr. 23.
- 21 Balzac, uo.
- 22 L. 2009 - 2012 *Tinga Tinga Studio, Daniel*. – A Wikipédiából, a szabad lexikonból.
- 23 L. *Tanzania Art* – A Wikipédiából, a szabad lexikonból.
- 24 Ebben minden bizonnyal Tanzánia demokratikus átalakulása is szerepet játszik. – A Tinga Tinga Studio 1990-ben alakult meg, alapító tagjai Mitole Saidi, Teven Mkuba, Kalembo Katengo és Anthony Jonas voltak.
- 25 Ezért is van, hogy Godfrey képei kerülnek a takarást. Alakjai, akár az egyiptomi ábrázolásokon, a nézővel szemben vagy teljes profilban állnak vagy ülnek. – Emlékszünk, annak idején Hogenberg és Doetecum is különféle attribútumokkal erősítették meg alakjaik identitását.
- 26 *Tinga Tinga Art* – A Wikipédiából, a szabad lexikonból.
- 27 Malangatana Ngwenya (1936–2011): *Az utolsó ítélet*, 1961. David Willton Bell Gallery.
- 28 Malangatana Ngwenya: *Monstros Grandes Devorando Monstros Pequenos*, olaj, 1961, Galeria Museu Hloyasi.
- 29 Holland Cotter: *Malangatana Ngwenya, Mozambican Painter and Poet, Dies at 74*, The New York Times, 2011. jan. 8., nekrológ.
- 30 Molnár Antal: *Brahms*. Zeneműkiadó, Bp., 1959. 176. o.
- 31 Uo., 180. o.
- 32 L. Carl Dahlhaus: *Liszt, Schönberg und die große Form*. Die Musikforschung 41 (1988),

- 202–213. o. – A vezérmotívum csupán olyan „mankó” volt Wagner, mint a jelképek a *festők* kezében.
- 33 A zenei gyakorlat ebben is kegyetlen: hosszabb darabjait lerövidítve, „meghúzva”, adják elő.
- 34 Opera 2 felvonásban. Libretto: Német László – Szokolay, bem. Magyar Állami Operaház, Bp., 1973. okt. 26.
- 35 Alberto Moravia: *Az unalom*, Európa Könyvkiadó, Bp., 1971. 19. o.
- 36 Latin kifejtése: „Natura abhorret vacuum”, azaz: „a természet iszonyodik az ürességtől”.
- 37 Vö. L. A. Lefton: *Psychology*, 6. kiad. Allin és Bacon, Boston, 1997.
- 38 A besorolásban az Amerikai Pszichiátriai Szövetség osztályozására támaszkodtam: American Psychiatric Association: *Diagnostic and statistical manual of mental disorders*. Washington D.C. 4. kiad. 1994.
- 39 Ezek az ógörög geometrikus művészet (Kr. e. 1100–900), az iszlám arabeszkék, a germán és angolszász migráció korának műtárgyainak (300–900) a viktoriánus kor (Anglia, 1837-től 1901) zsúfolt belső építészete és a francia reneszánsz (1494–1589).
- 40 Szóba jöhetne még a görög változat (a kenophobia), melynek használata komolytalan dolog volna, ha meggondoljuk, hogy latin változata már széles körben ismert, és szavai azoknak is ismerősek, akik a kifejezéssel még nem találkoztak. Hangzása ráadásul hasonlít a *xenophobiá*-hoz. Ami az ellentétes jelentésű *plenismus* szót illeti (a latin plenus = tele szóból), mely az úr teljes kitöltésére utal, értelmileg már kevésbé fejezné ki a koncepciót, ráadásul annyira sem ismert, mint a *horror vacui*, és ha még ez sem volna elég, hasonlít az eltérő jelentésű *pleonasmus* szóhoz.
- 41 Annál is inkább, mert G. Galilei már megsejtette, E. Toricelli pedig bebizonyította, hogy az implikált törvényszerűség nem általános érvényű.
- 42 Jean Duvet: *Babilon eleste*. Metszet. (30×21 cm) a 23 tagból álló Apokalipszis sorozat egyik tagja, 1955.
- 43 Devecseri Gábor a Magyar Zeneművész Szövetség és a Demokratikus Ifjúsági Szövetség által megrendezett Ifjúsági Zenei Napok záró vitáján idézte őt, 1952-ben.
- 44 Ujfalussy József: *Az utolsó 15 év magyar zenéje*. I. előadás a Népművelési Intézetben. Bp., 1960. máj. 21. Házi soksz. (kézirat), p. 895.
- 45 Az újonnan létrehozott „keretek” „tartalommal” való megtöltése a kor egyik állandóan visszatéró szlogenje volt, aminek az a magyarázata, hogy a „fejlődésnek” nevezett események a társadalom más területein is ugyanígy mentek végbe.
- 46 Jankovich Ferenc: *A köztársasági tömegének*. M, 1947. nov., 4. o. – Jankovich elsősorban író, de valamelyes zenei iskolázottsággal is rendelkezett, ezért a *Magyar Dal* felelős szerkesztője is volt.
- 47 L. Új Zenei Szemle, 1951. jún.
- 48 L. M. A. Wallach, N. Kogan és D. J. Bem: *Diffusion of responsibility and level of risk taking in groups*. Journal of Abnormal and Social Psychology, 1964. 68, 263–274. o.
- 49 L. Neil M. Malamuth és Seymour Feshbach: *Risky Shift in a Naturalistic Setting*. Journal of Personality, Volume 40, Issue 1, March 1972. 38–49. o.
- 50 MZSZ levéltár, 1950-es feliratú dosszié.
- 51 Felszólalás a MZSZ tömegzenei szakosztályának ülésén, 1950. Jegyzőkönyv, 6. o.
- 52 Sárjai Tibor: *Az új magyar tömegdalért*. Szabad Nép, 1949. márc. 9., 6. o.
- 53 Hozzászólás, MZSZ tömegzenei Szakosztály ülés, Bp., 1950. ápr. 20., MZSZ jegyzőkönyv.
- 54 Hollós Lajos: *Segítsük új népdalaink születését*. Új Zenei Szemle, 1953. jún., 41. o.
- 55 NM 1.732/2, 1950/III. Az értékelés időpontja: 1950. márc. 28.
- 56 Hollós, uo.
- 57 1951. ápr.
- 58 1951. szept.
- 59 Pödör Béla például, miután *Tavaszi dal* c. művét Farkas Mihály honvédelmi miniszter nem tartotta elég „optimistának”, ún. *picardiai tercet* írt a mű záróakkordjába.
- 60 Hsz. I. MZH vita, 1951. nov. 20. MZSZ jk. L. Új Zenei Szemle, 1951. dec., 32. o.
- 61 Székely Endre: *Zeneművészetünk fejlődésének következő láncszeme*. Új Zenei Szemle, 1950. ápr.–máj., 16. o.
- 62 Sárjai Tibor: *Ki a kátyuból!* Új Zenei Szemle, 1951. jún., 8–13. o.
- 63 Szabó Ferenc: *Beszámoló*. MZSZ I. sz. közgy. Új Zenei Szemle, 1951. júl., 1–14. o.
- 64 Sárjai Tibor: *A magyar zeneművészet és zenei élet fejlődésének néhány kérdéséről*. UZSZ, 1954. ápr., 5–6. o.
- 65 Az a zeneszerzői kör, amely 1956 után pártpolitikai zeneszerzésre adta a fejét (Borgulya András stb.), már gátlás nélkül nyúlt az operetthez és a könnyűzenéhez. A tömegdalszerzés egyszerűen csak jól fizető és elismertséget, befolyást növelő tevékenységgé vált – bármiféle belső konfliktus vagy identitásválság nélkül.
- 66 MZSZ tömegzenei szakosztályi ülés, 1950.

- febr. 17.
- 67 Mihály András: *Az új magyar zeneművészet néhány problémája*. Művelt Nép, 1953. szept., 8. o.
- 68 Hsz. MZSZ. X. tömegzenei szakosztályi ülés, 1950. jk. 20.
- 69 Hsz. I. MZH vita, 1951. nov. 20. MZSZ jk. 39.
- 70 Hsz. MZSZ. X. tömegzenei szakosztályi ülés, 1950. jk. 20.
- 71 Hsz. MZSZ. IX. tömegzenei szakosztályi ülés, 1950. okt. 27. jk. 20.
- 72 Uo.
- 73 Ujfalussy: *Vokális zenénk kérdéséhez*. UZSZ 1951. ápr.–máj., 13. o.
- 74 Szabó, 1951. Id. Maróthy János: *Zene, forradalom, szocializmus*, Magvető Könyvkiadó, Bp., 1975. 553. o.
- 75 Somfai Barbara: A halandzsza: örömforrás. In: *Nyelv és Tudomány*, 2010. Nyest.hu.
- 76 Az eredeti szöveg: Szovjetország ifjúsága, nálad hősibb nincs sehol. / Lenin neve méltó díszed, példaképünk, KOMSZOMOL! / Drága véred folyt a harcban, tenger ifjú vér omolt, / Sztálin állít most a béke örhélyére, KOMSZOMOL! / Békeművek építője, népünkért is dolgozol, / Jöjj, viragozz példaképünk, pártos, hősi KOMSZOMOL! / Nyomdokodban ifjúságunk egyre újat ostromol, / Így köszönt a DISZ-nevelte úttörőhad, KOMSZOMOL!
- 77 Vö.: *Kultúránkét Nyíregyházán*. Éneklő Nép, 1949. aug., 16. o.
- 78 *Tömegmozgalommá vált a kultúrverseny*. Éneklő Nép, 1949. jan., 3. o.
- 79 Jemnitz Sándor: *A Bartók Béla Szövetség I. estje*. Éneklő Nép, 1948. dec., 8. o.
- 80 L. Révai József: *Kulturálisforradalmunk időszerű kérdései*. Bp. 1952. 27. 1. 66 és: Barát Mária, Éneklő Nép, 1950. jan., 1–14. o.
- 81 Gát József hozzászólása, MZSZ tömegzenei Szakosztályi ülés, Bp. 1950. jan. 5. (MZSZ jegyzőkönyv)
- 82 Új Zenei Szemle, 1951. ápr.–máj., 16–22. o.
- 83 A hír „hosszát” – talán meglepő módon – nem azzal mérem, hogy mennyit lehet róla írni, hanem azzal, hogy mennyit lehet róla tudni, ill. hogy a róla szóló cikk mennyi információval szolgál.
- 84 A „potenciális olvasó” órahosszat várakozik egy újságstand előtt, kiguvadó szemekkel olvassa a vele szemben ülő utastársa által tartott újságot stb.
- 85 Az csak hab a tortán, ha a belső szöveget szó szerint hozó „kibővített lead” a belső szövegre mint „folytatásra” utal. Az is előfordul, hogy a cikk folytatása más cím alatt fut, mint az eleje.
- 86 A szó szerinti ismétlések származhatnak időhiányból, lustaságból, de abból is, hogy az újságírók nem merik a mások által kapott híreket átfogalmazni, még akkor sem, ha azok pontatlanok vagy nyelvilleg helytelenek voltak.
- 87 A különös narráció nyomán ugyanis az a benyomás keletkezik, mintha a hír forrása a *bemondó* volna, a hír valódi forrása pedig csupán *illusztráció*.
- 88 Jó, tudom, az is hír, hogy nem nyilatkozik. De nem is élmény.
- 89 A „mi várható?” kérdés minden média protokolljának egyik legfontosabb eleme. Annak dacára, hogy sohasem szolgál meglepetésekkel, viszont előre kiszámítható. Az interjúalanyok az esetek jelentős részében kitérnek a válasz alól. De ha el is vállalják a választ, akkor is tudható, hogy a jövőbe ő sem láthat.
- 90 Álljon itt egy idézet Mikszáth *Galamb a kalitkában* c. kisregényéből: „Természetes, hogy az illető vésnök is nyilatkozott. Mert hiszen a nyilatkozatok földje ez. Az egész társadalom csodálatosan össze van kuszálva nyilatkozatokkal. Itt mindent nyilatkozatokkal gyógyítanak. Nyilatkozatok bizonyítják, hogy valamely asszony erényes, hogy valamely férfi tiszta jellem. Nyilatkozatokkal reparáltatik a törvény is. Ha a kormány valami hibát tesz, nyilatkozik. Még maga a király is nyilatkozik, ha rossz hangulatból jót akar csinálni. Nyilatkozik itt mindenki. A nyilatkozatok az ország aprópénze. Ezzel fizetnek, ezzel élmeznek. Ha valaki a lábát ficamítja ki az utcán, az utcaseprő nyilatkozik, hogy ő nem hagyott elszórt dinnyehajat a kövezeten. Ha a beteg meggyógyul, nyilatkozik, hogy életét az orvosnak köszöni, ha meghal, akkor az orvos nyilatkozik, hogy ő nem volt oka a halálának. A patikáros is nyilatkozik. Csak éppen maga a halott nem nyilatkozik. S ez is valami.” – Végül is, a polgári demokrácia így működik. Azoknak a feladata a „túlhabzást” fékezni, akik működtetik.
- 91 A „hír” különben is elveszítette eredeti jelentését. A szerkesztőségek képesek akár a *newsbar*-on, akár műsorként napokon át változtatlanul leadni ugyanazokat a híreket. Az „újabb ház omlott össze Franciaországban” közlés harmadnap azt a benyomást keltette bennem, hogy ez már a negyedik ház!
- 92 Sohasem felejttem el Moore Kubáról szóló filmjében azt a jelenetet, amikor az Egyesült Államokból érkező turisták megtudták, mennyibe kerül Kubában a kalmopyrin.
- 93 Th. W. Adorno és H. Eisler: *Filmzene, Zeneműkiadó*, Bp., 1973. 138. o.

Az Európai Unió Horizon 2020 keretprogramjának rendszere és várható hatása

(Bevezető) Az Állandó Képviselők Bizottsága (COREPER, a tagállamok állandó képviselői) 2013. július 17-én jóváhagyta a Tanács Elnöksége és az Európai Parlament júniusban létrejött megállapodását a 2014–20 évekre szóló Horizon 2020 Kutatási és Innovációs Keretprogramról. A megállapodás utat nyit a Horizon 2020 jogi procedúrájának lefolytatásához.

A Horizon 2020 felváltja az EU 7. Kutatási Keretprogramját (FP7), amely 2013 végéig tart. Az új program összehasonlítva az FP7 keretprogrammal törekszik arra, hogy felszámolja az eddigi töredezettséget az egyes tudományos, kutatási és innovációs területek között. A Horizon 2020 keretprogram a kontinens globális versenyképességének növelését célzó program, mely az Európa 2020 stratégia, „Innovatív Unió” elnevezésű kiemelt kezdeményezésének egyik alapvető szegmense.¹

A Horizon 2020 egy úgynevezett egységes kutatási keretprogram, mely a 2014–2020-as időszakra szól. Gyakorlatilag egy olyan hét évre szól pénzügyi keretprogramról beszélhetünk, mely magában foglalja a már korábban megismert fő kezdeményezéseket, melyek az FP7, a CIP valamint az EIT. Ezen programok megvalósítására összesen 87 milliárd euró áll majd rendelkezésre. Ez azonban egyfajta irányösszegként kezelendő, mivel a hivatalos összeg az Európai Unió Tanácsának és Parlamentjének a jóváhagyásától függ.²

A program fő célja nem más, minthogy a tudományos újításokból és áttörésekből olyan innovatív szolgáltatások, valamint termékek születhessenek, melyek jobba és könnyebbé teszik sokunk életét, nem mellesleg pedig további üzleti lehetőségeket hoznak létre. A program nem titkolt célja az előbb már említettekkel egyidejűleg, hogy nagy mértékben visszaszorítsa a bürokráciát, valamint, hogy a szabályok és eljárások egyszerűsítésével a legjobb kutatók, szakemberek és még több innovatív vállalkozás érdeklődését keltse fel.³

Támogatás a kutatástól a kereskedelemig tartó innovációs lánc egyes szakaszaiban lesz igényelhető. A fő célcsoport olyan projektek halmaza lesz, amelyek a hangsúlyt a társadalmi kihívások kezelésére és az Európai Unió társadalmát érintő problémák megoldására helyezik. Ez alatt értjük például az egészséggel, a tiszta energia előállításával és annak felhasználásával foglalkozó projekteket.

(Milyen programokból áll a Horizon2020?)

Versenyképességi és innovációs keretprogram (CIP):⁴

A program a fenntartható gazdasági növekedésre, továbbá a minél nagyobb számú munkahelyteremtésre irányuló közösségi erőfeszítés része. A keretprogram (CIP⁵) összefüggő keretrendszert biztosít a versenyképesség, valamint az innovációs kapacitás fokozásához az Európai Unión belül. A keretprogram által támogatott intézkedések a tudásalapú társadalom haladását, valamint a fenntartható fejlődést segítik elő, mely a kiegyensúlyozott gazdasági növekedésen alapul.

A keretprogram a következő részekből épül fel: egyedi közösségi támogatási programok, új intézkedések, valamint a más programokkal alkotott összefonódások, átfedések. Ezáltal igazodik a program a megújult lisszaboni stratégia célkitűzéseivel, annál is inkább mivel támogatja az egyszerűbb, ismertebb és célirányosabb közösségi intézkedéseket.

A program egyik nagy erénye, hogy ösztönzi az információs és kommunikációs technológiák jobb és hatékonyabb kihasználását, továbbá ezen felül nagyban hozzájárul az információs társadalom fejlesztéséhez, nem utolsósorban pedig nagyban előmozdítja a megújuló energiák fokozott használatát és ezáltal az energiahatékonyságot.

A CIP program 2007-től 2013-ig terjedő időszakokra szól, és teljes költségvetése nagyjából 3621 millió euró. Három, úgynevezett operatív programból tevődik össze:

- *A vállalkozási és innovációs program*⁶
- *Az információs és kommunikációs technológiai politika támogatásának programja*⁷
- *Az Intelligens Energia Európa program*⁸

Minden egyes rész önálló, a többtől különböző célt határoz meg a maga számára, de mindegyik fő mozgatórugója, hogy igyekszik a saját területén belül hozzájárulni a vállalkozások versenyképességéhez és innovációs kapacitásához.

A keretprogram elsősorban a kis- és középvállalkozásokat⁹ célozza meg és támogatja az innovációs tevékenységeket, többek között az úgynevezett ökoinnovációt¹⁰ is. Ezen felül jobb hozzáférést biztosít a finanszírozáshoz és vállalkozástámogató szolgáltatásokat nyújt a különböző régiókon belül.¹¹

FP7¹², azaz az EU 7 keretprogram¹³:

A program 2007-ben indult, 7. Kutatási, technológiafejlesztési és demonstrációs keretprogram néven. A program négy specifikus részre¹⁴ tagozódik, melyek: a kooperáció, ötletek, emberek és kapacitások neveket viselik.

Kooperáció: magában foglalja a kollaboratív kutatást, az európai technológiai kezdeményezéseket, illetve a nemzeti programok koordinációját.

Ötletek: az alapkutatás támogatását tűzte ki célul a kutatócsoportok európai szintű versenyén keresztül.

Emberek: a már létező Marie Curie Akciók¹⁵ továbbberősítését szolgálja a tudás és karrierfejlesztés, valamint az ipar-akadémia közti mobilitás erősítése érdekében.

Kapacitások: a kutatási infrastruktúra, a kutatási potenciál fejlesztését célozza meg.¹⁶

Az FP7 teljes költségvetése: **53 272 millió euró.**¹⁷

Az EIT (European Institute of Innovation and Technology):¹⁸

Az EIT egy olyan uniós általi kezdeményezés, amelynek fő feladata, hogy kiegészítse a meglévő közösségi és nemzeti politikákat és kezdeményezéseket a tudásháromszög¹⁹ integrálásának támogatása révén. Ezen kezdeményezés intézményi központja Az Európai Innovációs és Technológiai Intézet²⁰, melynek célja, hogy Európa oktatási, fejlesztési és tudományos területeit (tehát az úgynevezett „tudásháromszöget” összehangolva növelje az EU innovatív képességét.²¹

Az EIT az uniós gyorsabb gazdasági növekedést célzó stratégiájának egyik fő eszköze. Irányító testülete a 18 fős igazgatótanács.

A kezdeményezés első és legfontosabb célja nem más, minthogy a legmagasabb színvonalú felsőoktatási, kutatási és fejlesztési tevékenységek integrálásával hozzájáruljon az uniós és a tagállamok innovációs kapacitásának fejlesztéséhez. Mindezt azon keresztül valósítaná meg, hogy tudományos és innovációs társulások keretében az egyetemek, kutatóintézetek és vállalatok partnerségén alapuló hálózatokat szervezne.²²

Az EIT-ben az érdemi szakmai munka úgynevezett tudás- és innovációs társaságok, azaz KIC-ek (Knowledge and Innovation Communities, KIC) keretében valósul meg. A tudományos és innovációs társulások fokozottan integrált partnerintézmények lesznek, amelyek az üzleti világot, a felsőoktatást, a kutatást és egyéb innovációt képviselő érdekeltek legkiválóbb európai forrásait egyesítik a TIT-ben a tudásháromszög tagjai közösen dolgoznak majd fejlesztési projekteken.²³

A KIC-ek tevékenységét az Igazgató Tanács koordinálja, mely egyben a stratégiai tervezésért és a társintézmények közötti párbeszédért is felelős.

(A Horizon 2020 keretprogram prioritásai)

Mint már korábban is említésre került, a Horizon 2020 keretprogram további három, fő célterületre oszlik, melyeket külön egységben kezelve igyekeznek megvalósítani. A prioritási területek külön büdzsével rendelkeznek és egymástól elkülönítve ám mégis szinergiában kerülnek megvalósításra. Ezen területek a következők:

Kiváló tudomány²⁴:

Ez a terület, mint a neve is mutatja a tudományos áttöréseket és fejlesztéseket igyekszik előtérbe hozni és ösztönözni a kiváló kutatókat és szakembereket további újításokra. E terület négy további részegységre oszlik.

1. Jövőbeni és feltörekvő technológiák (továbbiakban: FET²⁵):

Az alegység feladata az egyes tudományterületek közötti intenzív együttműködés elősegítése. Ezen kívül fontos célja, hogy támogassa és fejlessze az új kutatási területeket és innovációkat. A gyors fejlődést, jelentős társadalmi és gazdasági hatást biztosító találmányokat és innovációs tevékenységeket három további kiemelt területen keresztül igyekszik elérni.²⁶

Ezek a nyitott FET támogatások (FET-Open): ígéretes, új ötletek támogatása, proaktív FET támogatások (FET-Proactive): újszerű, felderítő jellegű kutatási témák, amelyek még nem értek arra, hogy az ipari kutatási menetrendbe kerüljenek valamint a kiemelt JFT támogatások (FET-Flagships): nagy léptékű, multidiszciplináris, átfogó, hosszú távú projektek.²⁷

2. Európai Kutatási Tanács(ERC²⁸):

Az ERC feladata és célja az európai kutatás kiválóságának, dinamizmusának és kreativitásának megerősítése, a kutatói kiválóság támogatása. Továbbá támogatásban részesíti a kiemelkedő, kreatív egyéni kutatókat és kutatócsoportokat kutatások végzésében, valamint fokozni kívánja az egyetemek, kutatóintézetek közötti versenyt. *Kiemelt prioritása a kiváló pályakezdő kutatók támogatása.*²⁹ A támogatás esszenciális feltétele a kiválóság.³⁰

3. Marie Curie Sklodowska-cselekvések (MSCA³¹):

Az MSCA célja az európai szellemi tőke optimális fejlesztése, jól képzett, dinamikus és kreatív kutatók képzése karrierjük különböző pontjain (beleértve a doktori és posztgraduális képzéseket is)³², valamint az egyes munkahelyeken alapvető fontosságú innovációs készségek elsajátítását célozza meg. Feladatának tekinti a kutatói mobilitás javítását, cél, hogy 2030-ra a doktoranduszok 20%-a (jelenleg 7%) vegyen részt más tagállambeli képzésen.³³

A program az új készségek³⁴, a kiválóság³⁵, valamint az innováció³⁶ területeire, mint célterületekre koncentrálnak.³⁷

4. Az Európai kutatási infrastruktúra fejlesztésének támogatása:

A program további fontos célkitűzése, hogy támogassa az európai kutatási infrastruktúra fejlesztését az előkészítő-, a megvalósítás- és a működés szakaszaiban, valamint, hogy biztosítsa a kutatási infrastruktúrákhoz való hozzáférést. Ezt főként egy világszínvonalú kutatási infrastruktúra kialakítása, a páneurópai jelentőségű nemzeti kutatási infrastruktúrák integrálása és megnyitása, valamint az elektronikus infrastruktúrák fejlesztése által törekszik elérni.³⁸

Ipari vezető szerep:

A program az ipari vezető szerepet 3 alegységre osztva igyekszik megszerezni. Ezek az alegységek az alábbiak szerint tagozódnak:

1. Vezető szerep az alap- és az ipari technológiák területén

Itt a kitűzött cél a technológiák közötti kölcsönhatások kiaknázása, egyedi technológiák összekapcsolása és integrálása, valamint piackész rendszerek kialakításának elősegí-

tése. A program olyan kulcsfontosságú alaptermőológiákat igyekszik bevonni a megvalósításba, mint a nanotechnológia, a fejlett anyagok, biotechnológia, korszerű gyártás és feldolgozás, valamint az űrkutatás.³⁹

2. Kockázatfinanszírozáshoz jutás

Az aleggység célja, hogy elősegítse a meglévő piaci hiányosságok pótlását a kutatás és innováció területén a kis- és középvállalkozások⁴⁰ fejlesztéséhez és növekedéséhez. Ezt a következőkön keresztül kívánja megvalósítani: adósságfinanszírozó eszköz, tőkefinanszírozó eszköz valamint felhasználásra kerülhetnek még egyéb megvalósítási szempontok is.⁴¹

3. Innováció előmozdítása a kis- és középvállalkozások területén

Az innováció minden típusának előmozdítása az innovatív elemmel bíró kis- és középvállalkozások valamennyi típusa számára. A program ezen részének a fő célja, a nagy kockázati faktorról bíró kutatás és innováció kezdeti szakaszaiban fennálló finanszírozási nehézségek áthidalása és ezáltal az innovatív kutatási eredmények gyakorlatba való átültetése, valamint a kereskedelmi vérkeringésbe történő átvezetése. A program ezt a kis- és középvállalkozások támogatásának az úgynevezett fősodorba történő bevonásával, valamint egyedi támogatási mechanizmusok révén próbálja elérni (például: kutatásintenzív kvv-k támogatása, innovációs kapacitás fokozása, piacvezérelt innováció támogatása etc.)⁴²

Társadalmi kihívások:

A program a társadalmi kihívásoknak is ugyancsak meg kíván felelni. Ezen célt különböző, létfontosságú területek célbavételével törekszik megvalósítani. A program hat ilyen területet emel ki, amelyeket további aleggységekre bont.

1. Egészség, demográfiai változások és jólét

A hatékony egészségfejlesztés hozzájárul a betegségek megelőzéséhez, növeli az emberek jólétét, és nem utolsósorban költséghatékony is, ez azonban akkor érvényesül, ha a fejlesztések tudományosan alátámasztott kutatásokból és eredményekből származnak, melyet a program szintén előtérbe helyez. A program továbbá kifejezett hangsúlyt helyez az egészségfejlesztés és a betegségek megelőzésére, valamint az egészséget befolyásoló tényezők megismerésére és a hatékony megelőzési eszközök, köztük az oltások rendelkezésre állásának biztosítására. Mindezt a hatékony egészségügyi és járványfelügyeleti programokon, a betegségekre való felkészültségen, valamint a hatékony szűrőprogramokon keresztül kívánja biztosítani és fokozni.⁴³

Az aleggység fontos sarokpontjai közül kiemelt fontosságú például az egészséget meghatározó tényezők megértése, az egészség fejlesztésének és a betegségek megelőzésének javítása, a betegségek megértése, a hatékony szűrőprogramok kifejlesztése, a betegségre való hajlam értékelésének javítása, a diagnózisok javítása, jobb védőoltások kifejlesztése, az aktív időszak, önálló és támogatott életvitel valamint az egészségügyi rendszerek hatékonyságának és hatásosságának optimalizálása. A program természetesen lehetőséget nyújt egyedi megvalósítási módszerek alkalmazására és bevezetésére is.⁴⁴

2. Biztonságos, tiszta és hatékony energia

Hatalmas probléma, hogy az európai iparágak, közlekedés, épületek, települések és városok energiaforrásai és energiafogyasztási mintái nem fenntarthatóak, ezáltal hatalmas környezeti és éghajlat-változási hatással járnak. A kérdésre válasz lehet a közel nulla kibocsátású épületek kialakítása, továbbá a magas hatékonyságú iparágak fejlesztése és az energia hatékony megközelítések és azok kiterjedt és rendszeres alkalmazása a lakosság, ipar által. Ez természetesen nem csupán technológiai előrelépést, de olyan nem technológiai megoldásokat is igényel, mint amilyenek az új tanácsadói, finanszírozási és keresletgazdálkodási szolgáltatások. Az energiahatékonyság az energiaigény csökkentésének és

ily módon az ellátási biztonság növelésének egyik legköltséghatékonyabb módszere lehet, azáltal, hogy csökkenti a környezetre és éghajlatra gyakorolt hatásokat, és végső soron erősíti a versenyképességet is.⁴⁵

Az alegység olyan célterületekre koncentrálna, mint például az alacsony költségű és alacsony szén-dioxid-kibocsátású villamosenergia-ellátás, az energiafogyasztás és a szénlábnyom csökkentése intelligens és fenntartható felhasználással, az alternatív tüzelőanyagok és mobil energiaforrások, egy intelligens és egységes európai villamosenergia-hálózat kiépítése⁴⁶, az energiaipari innováció piaci fogadtatása, valamint a piacok és a fogyasztók pozíciójának erősítése.⁴⁷

3. Élelmezésbiztonság, fenntartható mezőgazdaság, tengerkutató és tengerhasznosítási célú kutatás, valamint a biogazdaság

A termelékenyebb, erőforrás-hatékonyabb és rugalmasabb mezőgazdasági és erdőgazdálkodási rendszerek támogatásához megfelelő tudásra, eszközökre, szolgáltatásokra és innovációkra van szükség. Ezáltal ezek elegendő mennyiségű élelmiszert, takarmányt, biomasszát és egyéb nyersanyagokat biztosítanak, továbbá ökoszisztéma-szolgáltatásokat nyújtanak. Az alegység a fentebb említett eszközökön keresztül elősegíti a vidéken folyó termelést.⁴⁸

A program a mezőgazdasági és környezetvédelmi célok integrálását kívánja elősegíteni a fenntartható termelésbe. Ilyen célok például, a mezőgazdaság termelékenységének és erőforrás-hatékonyágának növelése; az üvegházhatást okozó, mezőgazdasági eredetű gázok kibocsátásának csökkentése, a tápanyagoknak a megművelt földekről a szárazföldi és vízi környezetekbe való szivárgásának csökkentése, a növényi eredetű fehérjék Európába irányuló nemzetközi importjától való függés csökkentése, a biológiai sokféleség mértékének növelése az elsődleges termelési rendszerekben.⁴⁹

Az alegység a következő területekre koncentrálna elsődlegesen⁵⁰:

1. Fenntartható mezőgazdaság és erdőgazdálkodás
2. A termelési hatékonyság növelése és az éghajlatváltozás hatásainak kezelése a fenntarthatóság és rugalmasság biztosítása mellett
3. ökoszisztéma-szolgáltatások
4. közjavak nyújtása
5. vidéki térségek helyzetbe hozása
6. fenntartható és versenyképes agrár-élelmiszeripari ágazat, egészséges táplálkozás
7. versenyképes élelmiszeripar, fenntartható élelmiszeripar
8. vízi biológiai erőforrások feltárása
9. bio-termékek és folyamatok piaci fejlődésének támogatása
10. tengeri innováció előmozdítása

A program természetesen ez esetben is lehetővé teszi a felsorolásban nem szereplő, egyedi kezdeményezések bevonását a folyamatba.

4. Intelligens, környezetkímélő és integrált közlekedés

Európa a szén-dioxid-kibocsátás 60%-os csökkentését tűzte ki maga elé, mint politikai célt, melyet 2050-ig kell elérni a tervek szerint.

A hagyományos tüzelőanyagot használó gépkocsik használatát a városokban a felére⁵¹, illetve a nagyobb városközpontokban a teljes szén-dioxid-mentes logisztika elérésére törekszik. Emellett szintén 2050-ig a légiközlekedésben az alacsony szén-dioxid-kibocsátású tüzelőanyagok részarányát 40%-ra kell emelni, a tengeri közlekedésből származó szén-dioxid-kibocsátást⁵² pedig 40%-kal kell csökkenteni.⁵³

A program keretében megvalósuló kutatás és az innováció a tervek szerint, jelentősen hozzá fog járulni a szükséges megoldások kialakításához és elterjesztéséhez a felsorolt

közlekedési ágazatok területén. Értelemszerűen e módszer által nagymértékben csökkenni fog a környezetre káros anyagok⁵⁴ kibocsátása, és biológiai környezetre gyakorolt kedvezőtlen hatása. E módszereken keresztül tehát tovább fokozzák a természeti erőforrások és környezet megóvását, állagának fenntartását.⁵⁵

Az aleggység a korábbiakhoz hasonlóan természetesen több területre igyekszik koncentrálni. Ennek keretében meg kívánja valósítani a környezetkímélő és erőforrás-hatékony közlekedést⁵⁶, melyet intelligens berendezések, infrastruktúra és szolgáltatások kialakításával, a közlekedés és a mobilitás városi területeken történő javításával és a légi járművek és a hajók tisztább üzemeltetése és kisebb zajkibocsátása által fog elérni. Emellett fokozni kívánja a mobilitást, kevesebb torlódást és magasabb fokú biztonságot kíván megvalósítani, melyet új áruszállítási és logisztikai koncepciók kialakításával és alkalmazásával, a baleseti ráták és a halálos kimenetelű balesetek csökkentésével érne el, továbbá jelentős mértékű javulást kíván elérni a személyek és áruk mobilitásában.⁵⁷

További célja a programnak, hogy az európai közlekedési ipart újra, globális vezető pozícióba helyezze. Ennek megvalósításában segítségére lehet újgenerációs közlekedési eszközök kifejlesztése, amellyel biztosítható a megfelelő mértékű piaci részesedés, ezt fokozandó pedig korszerű termelési eljárásokat kívánnak meghonosítani a termelésben, valamint teljesen új közlekedési koncepciókat szándékoznak bevezetni a közlekedésben.⁵⁸

A program természetesen itt is lehetővé teszi egyedi megvalósítási szempontok kidolgozását és keresztülvitelét, egy úgynevezett társadalom-gazdaságtani kutatás kivitelezése, valamint előremutató politikaformálás mellett.⁵⁹

5. Éghajlatváltozás, erőforrás-hatékonyság és nyersanyagok

Határozott fellépés nélkül az éghajlatváltozás a világ GDP-jének legalább 5%-ába kerülhet évente, és egyes forgatókönyvek szerint ez az arány akár 20% is lehet. Ezzel szemben mielőbbi és hathatós fellépéssel a nettó éves költségeket a GDP 1%-a körüli értékre lehetne csökkenteni.

Az éghajlatváltozás legsúlyosabb hatásainak elkerülése megköveteli a fejlett országoktól, hogy 2050-ig az üvegházhatású gázok kibocsátását 80–95%-kal csökkentsék.⁶⁰

A program célja tehát olyan innovatív, költséghatékony és fenntartható, alkalmazkodást elősegítő és enyhítő intézkedések kidolgozása és kiértékelése, amelyek a tájékozott, mind a szén-dioxidot, mind a nem szén-dioxid típusú üvegházhatású gázokat is célba veszik, és kiemelik mind a technológiai, mind a nem technológiai zöld megoldásokat, a mielőbbi alkalmazás és közbelépés lehetőségével.⁶¹

E cél elérése az éghajlatváltozás elleni küzdelem és ahhoz való alkalmazkodás, a nem energetikai célú és nem mezőgazdasági nyersanyagok fenntartható kínálatának biztosítása, a zöld gazdaság felé tartó átmenet ökoinnováció révén való megvalósítása, valamint a természeti erőforrások és ökoszisztémák fenntartható kezelése révén fog megvalósulni. A célkitűzések között szerepel emellett még egy átfogó és fenntartható globális környezeti megfigyelő és informatikai rendszer hálózat kifejlesztése is. Mindezek természetesen, a korábbiakhoz hasonlóan az egyedi megvalósítási szempontok kidolgozásának és végrehajtásának lehetővé tétele mellett értendőek.⁶²

6. Inkluzív, innovatív és biztonságos társadalmak

Az uniót alkotó államok társadalmában jelenleg érvényesülő trendek lehetőségeket kínálnak egy egységesebb Európa létrehozására. Ez azonban természetesen kockázatokkal is jár. A program célja többek között ezen lehetőségek és kockázatok megértése és a jövőre vonatkozó számbavétele. Mindezt annak érdekében, hogy Európa kellő szolidaritással és együttműködéssel fejlődjön társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális szinten, figyelembe véve az egyre inkább kölcsönös függésben lévő világot.⁶³

Kiemelt cél tehát a társadalmi, gazdasági és politikai befogadás, a szegénység elleni küzdelem, az emberi jogok, a digitális befogadás, az egyenlőség, a szolidaritás és a kultúrákőzi dinamikák megerősítése az interdiszciplináris kutatás, a mutatók, a technológiai előrehaladás, a szervezeti megoldások, valamint az együttműködés és a közös alkotás új formáinak támogatásával.⁶⁴ A kutatás és az egyéb tevékenységek támogatják az Európa 2020 stratégia, valamint az egyéb kapcsolódó uniós külpolitikai programok végrehajtását.⁶⁵

A szöveg említi még a bölcsészettudományi kutatást is, mely lényeges szerepet játszhat ez esetben. Az európai stratégiák és politikák céljainak a meghatározása, nyomon követése és értékelése koncentrált kutatást igényel a magas minőségű statisztikai információs rendszerek területén, valamint a folyamatok értékelését elősegítő rendszerek létrehozása és elérhetővé tétele is fontos szempont.⁶⁶

Az aleggység a következő célterületekre koncentrált:

- *Innovatív társadalmak*, mely az innovatív Unió és az európai kutatási térség tudásalapjának és támogatásának megerősítésével, új innovációs formák, többek között a szociális innováció és a kreativitás felfedezésével és a társadalom kutatásban valamint innovációban való elkötelezettségének biztosításával valósulhat meg, a harmadik országokkal történő koherens és hatékony együttműködés előmozdítása mellett.⁶⁷
- *Inkluzív társadalmak*, ami az intelligens, fenntartható és inkluzív növekedés előmozdítására és inkluzív és ellenálló társadalmak építésére koncentrált Európa szerete⁶⁸. Mindemellett meg kívánja erősíteni Európa globális vezető státuszát.⁶⁹
- *Biztonságos társadalmak*, mely keretében a program vissza kívánja szorítani a bűnözés és terrorizmus mértékét, meg kívánja erősíteni a biztonságos határigazgatást, erősíteni szándékozik az informatikai biztonságot. Fel kívánja készíteni Európát egy esetleges újabb válságra és erősíteni akarja a katasztrófa-ellenállási képességét. Emellett fokozni kívánja az adatvédelem és szabadság mértéket a világhálón, valamint a biztonság társadalmi dimenziójának javítását is célul tűzte ki maga elé.⁷⁰

(Összegzés) Mint láthatjuk tehát a „Horizon 2020” keretprogram teljes mértékben a kutatást és az innovációt helyezi előtérbe, melynek létrejöttét az intelligens, fenntartható és inkluzív növekedés szempontjából központi jelentőségüként megjelölő Európa 2020 stratégia végrehajtásának támogatásával kívánja megvalósítani.

A teljes Innovációs Beruházási Javaslatcsomag (Innovation Investment Package) 2014–2020⁷¹

Közös technológiai kezdeményezések			
Közös technológiai kezdeményezés	EU (Horizon 2020) + tagállamok (csak az elektronikai kezdeményezések esetében)	Ipari szereplők	Összesen
Innovatív gyógyszerek 2	1,725 Mrd €	1,725 Mrd €	3,450 Mrd €
Üzemanyagcella- és hidrogén-technológia 2	0,700 Mrd €	0,700 Mrd €	1,400 Mrd €
Tiszta Égbolt 2	1,800 Mrd €	2,250 Mrd €	4,050 Mrd €
Bioalapú iparágak	1,000 Mrd €	2,800 Mrd €	3,800 Mrd €
Elektronikai alkatrészek és rendszerek	1,215 Mrd € (+ 1,200 Mrd € tagállamoktól)	2,400 Mrd €	4,815 Mrd €
Összes közös technológiai kezdeményezés	7,640 Mrd € (6,440 Mrd € a Horizon 2020-ból + 1,20 Mrd € tagállamoktól)	9,875 Mrd €	17,515 Mrd €
Közös programok (EU + tagállamok)			
Köz- és magánszféra közötti partnerségek (PPP)	EU (Horizont 2020)	Tagállamok	Összesen
Az európai és a fejlődő országok klinikai vizsgálatok területén létrejött 2. partnersége (EDCTP 2)	0,683 Mrd €	0,683 Mrd €	1,366 Mrd €
Európai metrológiai program – Innováció és kutatás (EMPIR)	0,300 Mrd €	0,300 Mrd €	0,600 Mrd €
Eurostars 2 (a kkv-k számára)	0,287 Mrd €	0,861 Mrd €	1,148 Mrd €
A tevékeny és a saját lakókörnyezetben való életvitel segítségét célzó kutatási és fejlesztési program	0,175 Mrd €	0,175 Mrd €	0,350 Mrd €
Összes közös program	1,445 Mrd €	2,019 Mrd €	3,464 Mrd €
SESAR Közös Vállalkozás			
Közös vállalkozás	EU (Horizont2020)	Eurocontrol és mások	Összesen
EU légiforgalmi szolgáltatási rendszer (SESAR)	0,600 Mrd €	1,000 Mrd €	1,600 Mrd €
MINDÖSSZESEN			22 579 Mrd €

JEGYZETEK

- 1 <http://www.nih.gov.hu/nemzetkozi-tevekenyseg/horizont-2020/mi-horizont-2020>
- 2 Lásd: http://ec.europa.eu/research/horizon2020/index_en.cfm?pg=h2020 : „The numbers shown here are subject to the approval of the Multiannual Financial Framework Regulation by the European Parliament and the Council”.
- 3 <http://www.nih.gov.hu/nemzetkozi-tevekenyseg/horizont-2020/mi-horizont-2020>
- 4 <http://www.nih.gov.hu/nemzetkozi-tevekenyseg/eu-egyuttmukodes/versenykepességi>
- 5 Competitiveness and Innovation Framework Programme.
- 6 EIP
- 7 ICT-PSP
- 8 IEE
- 9 SME (small and medium enterprises).
- 10 Lásd: <http://ec.europa.eu/environment/eco-innovation/>
- 11 <http://www.nih.gov.hu/nemzetkozi-tevekenyseg/eu-egyuttmukodes/versenykepességi>
- 12 Seventh Framework Programme (2007–2013).
- 13 <http://www.nih.gov.hu/nemzetkozi-tevekenyseg/eu-7-keretprogram/mi-7-keretprogram>
- 14 megjegyzés: ezeken keresztül magában foglalja az európai kutatáspolitikát hat fő célkitűzést
- 15 A 7. keretprogram „Emberek” (*People program*) révén nyújtott támogatás célja a humán tényező mennyiségi és minőségi erősítése az európai kutatás és technológia területén, a kutatók ösztönzése arra, hogy nemzetközi szinten továbbképezzék magukat. Ennek megvalósítása az összefüggő „Marie Curie” akcióorozat révén történik.
- 16 <http://www.nih.gov.hu/nemzetkozi-tevekenyseg/eu-7-keretprogram/mi-7-keretprogram>
- 17 Lásd: the budget of the 7th framework programme: http://ec.europa.eu/research/fp7/index_en.cfm?pg=budget
- 18 <http://eit.europa.eu/about-us/>
- 19 Oktatás- Kutatás- Üzleti innováció.
- 20 2008. június 18-án az uniós tagállamok egyhangúan döntöttek arról, hogy az EIT székhelye Budapestre kerüljön. A mintegy hatvan munkatársat foglalkoztató központ a közösségi költségvetésből 308 millió eurós büdzsével dolgozhatott a 2008 és 2013 közötti időszakban. További források származhatnak a központ saját tevékenységéből, állami hozzájárulásokból, az Európai Beruházási Banktól és a magánszférából is. Becslések szerint összességében 2,4 milliárd euró fölött rendelkezhet az intézet.
- 21 <http://www.euvonal.hu/index.php?op=archivum&id=30>
- 22 <http://eit.europa.eu/about-us/>
- 23 <http://www.euvonal.hu/index.php?op=archivum&id=30>
- 24 A megvalósításhoz rendelkezésre áll teljes összeg: 27 818 millió €. *Future and emerging technologies (FET)*.
- 25 *Future and emerging technologies (FET)*.
- 26 http://cordis.europa.eu/fp7/ict/programme/fet_en.html
- 27 <http://www.nih.gov.hu/nemzetkozi-tevekenyseg/horizont-2020/prioritas-kivalo>
- 28 European Research Council.
- 29 <http://www.nih.gov.hu/nemzetkozi-tevekenyseg/horizont-2020/prioritas-kivalo>
- 30 <http://erc.europa.eu/>
- 31 Marie Skłodowska Curie Actions (MSCA)
- 32 <https://www.euresearch.ch/en/european-programmes/horizon-2020/excellent-sciences/marie-skłodowska-curie-actions/>
- 33 <http://www.nih.gov.hu/nemzetkozi-tevekenyseg/horizont-2020/prioritas-kivalo>
- 34 Kiváló kutatói alapképzés (fiatal kutatók, doktorjelöltek).
- 35 Országok és ágazatok közti mobilitás (tapasztalt kutatók, karrier újraindítása).
- 36 Tudásbázisok aktív kölcsönhatása.
- 37 <http://www.nih.gov.hu/nemzetkozi-tevekenyseg/horizont-2020/prioritas-kivalo>
- 38 Uott.
- 39 Hajdú Gergely: A Horizon 2020 keretprogram. Kézirat, 2013, Pécs, 5. o.
- 40 SME (small- and medium enterprises).
- 41 <http://www.nih.gov.hu/nemzetkozi-tevekenyseg/horizont-2020/ii-prioritas-ipari>
- 42 Uott.
- 43 Hajdú Gergely: A Horizon 2020 keretprogram. Kézirat, 2013, Pécs, 7. o.
- 44 <http://www.nih.gov.hu/nemzetkozi-tevekenyseg/horizont-2020/iii-prioritas-tarsadalmi>
- 45 Uott.
- 46 <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2013:280:0038:01:HU:HTML>
- 47 <http://www.nih.gov.hu/nemzetkozi-tevekenyseg/horizont-2020/iii-prioritas-tarsadalmi>
- 48 Uott.
- 49 Uott.
- 50 <http://www.nih.gov.hu/nemzetkozi-tevekenyseg/horizont-2020/iii-prioritas-tarsadalmi>
- 51 2030-ig.
- 52 Az itt használt úgynevezett bunkerolajból származó CO₂-kibocsátásra értve.
- 53 <http://www.nih.gov.hu/nemzetkozi-tevekenyseg/horizont-2020/iii-prioritas-tarsadalmi>
- 54 Pl.: Nox, Co₂ stb.
- 55 <http://www.nih.gov.hu/nemzetkozi-tevekenyseg/horizont-2020/iii-prioritas-tarsadalmi>
- 56 Az áruszállítás megközelítőleg az Unió GDP-jének 6,3%-át teszi ki.
- 57 <http://www.nih.gov.hu/nemzetkozi-tevekenyseg/horizont-2020/iii-prioritas-tarsadalmi>

- 58 Uott.
- 59 Hajdú Gergely: A Horizon 2020 keretprogram. Kézirat, 2013, Pécs, 8. o.
- 60 Megjegyzés: az 1990-es években mértekhez képest.
- 61 <http://www.nih.gov.hu/nemzetkozi-tevekenyseg/horizont-2020/iii-prioritas-tarsadalmi>
- 62 Uott.
- 63 Uott.
- 64 Uott.
- 65 „Az EU öt nagyszabású célt tűzött ki maga elé a foglalkoztatás, az innováció, az oktatás, a társadalmi befogadás és az éghajlat/energiapolitika területén, melyeket 2020-ig kíván megvalósítani. Mindegyik tagállam saját nemzeti célokat fogadott el az említett területeken. A stratégia megvalósítását konkrét uniós és tagállami intézkedések segítik.” Lásd: http://ec.europa.eu/europe2020/index_hu.htm
- 66 <http://www.nih.gov.hu/nemzetkozi-tevekenyseg/horizont-2020/iii-prioritas-tarsadalmi>
- 67 Uott.
- 68 http://europa.eu/rapid/press-release_IP-11-1475_en.htm
- 69 <http://www.nih.gov.hu/nemzetkozi-tevekenyseg/horizont-2020/iii-prioritas-tarsadalmi>
- 70 Uott.
- 71 Forrás: <http://www.nih.gov.hu/nemzetkozi-tevekenyseg/hirek-nagyvilagbol-tet/eu-ipari-szereplok>

Rapszodikus bormustra borkalauz nélkül

Scruton nevével a „Nagyvilág”-nak hála találkoztam: ez a periodika hozta le folytatásokban a szépről szóló traktátusát (utolsó rész vö.: *Nagyvilág*, 2010. 11. sz. 1135–1155.). Örömmel olvastam, s adtam kézbe esztétikából a hallgatóimnak, akik szintén tetszéssel fogadták.

Ezek után érthető érdeklődéssel vettem kézbe a nálunk 2011-ben megjelent Scruton-művet (Scruton, Roger: „Iszom, tehát vagyok. Egy filozófus borkalauza”, Akadémiai Kiadó: Budapest, 2011). A Descartes-parafrazissal jelölt kötet azonban csalódást okozott. Sokat töprengtem azon, méltányolhatók-e kifogásaim – ezért vettem papírra oly hosszú fontolgtatás-sorozat után – a következő reflexiót. Lehet, hogy önkényesen – öt részre különítettem el benyomásaimat.

I. A bor alapvető determinánsait tekintve Scruton, mint *terroirista* a termőtalajt tekinti a legfontosabbnak, persze hozzáteszi: nem elég a kövekből nyert ásványi anyagokra hagyatkoznunk – a közösségek áldozati szertartásait sem hagyhatjuk figyelmen kívül. A borosporhárbán a vidék talajával együtt lélek is lakozik. De még ez is kevés: a mondottakon túl a szár és a gyümölcs is sajátos egyensúlyban kell hogy legyen.

Igen összetett dologról van szó: a technológia, az éghajlat, a szőlő, a talaj és a kultúra együtt hordozza a bor igazi üzenetét. A definíció teljesen korrektnek tűnik, konkretizálását illetően azonban erősen kételkedem.

E forgatókönyv közzététele után Scruton hibáztatja azokat, akik pontozzák palackonként a borokat úgy, mintha mondjuk szimfóniákként rangsorolnánk az egyes zenei produkciókat – az egyik eljárás éppúgy morbid, mint a másik.

A szerző nehezményezi, hogy több folyamat is helyrehozhatatlanul pusztítja az emberi erőforrásokat. Ellenzi az utazást: az emberek zavarják a meglátogatottak nyugalmát, egyszersmind saját habitusukat is megmásítják.

Scruton gondolatmenete számára rossz bor alig létezik – már csak emiatt is alkalmatlan lenne rangsorolásra, pontozásra –, egy helyütt a francia borokat tartja a legjobbaknak, mivel a haladásban bízó, a protestánsok, ateisták kultúrája kizárja a katolikusok által oly szerencsésen kultivált helyi istenek, az antik szentek és a mártírok francia birodalmát.

Sajnos a „nagy szeszbarók” reklámoktól független globalizációja az egészségfanatikuskok diadala, Franciaországban a táj sajátosságaihoz, a helyhez kötöttséghez nem ragaszkodva lassanként elrontották a tradíciókat.

Az újabb módítól elhatárolódó Scruton szemétdombra való autók, giccses házak helyett a hiperdrága borokra voksol: „pénze így biológiailag lebomló vizeletté alakul, és visszatér az ősi körforgásba.” (75.)

A katolikusok kitüntetését említettem, nos, ehhez képest toleránsabb képet fest elénk Scruton, amidőn kifejti: az oltárnál elfogyasztott kenyeret a bor tudatossá teszi, kenyér és bor, test és lélek, s a bor misztériumát pedig nem pusztán hívő keresztény értheti meg!

Megtudjuk: a bor a zamatban ölt testet, úgy válik társunkká, hogy nem rejtőzik, nem alattomos; nem téveszt meg, társas erény. Akik a bor kedvéért egymás mellé ülnek, ösztartozásukban egy táj sajátosságát is méltányolják.

A kereszténység egyike azon vallásoknak, amelyek a borfogyasztást kötelezővé tették, nem disztinyvál mámor és részegség között.

Kocsmai rendelkezéseink alkalmával szabályozzuk a fogyasztást, s összehangoljuk az ital be- és a szavak kiáramlását.

A bor alapvető determinánsait összegező Scruton az alábbiakat summázza:

- a) Azt és annyit igyál, ami és amennyi jól esik, ezt tekintsd csekély árnak!
- b) Ne okozz fájdalmat másoknak ivásoddal!
- c) Ne okozz kárt a földnek ivásoddal!
- d) Műanyag palackból sohase italozz!

Ezekkel a szentenciákkal zárul szerintem egy szellemes, élménygazdag rész, amely a bor alapvető, meghatározó vonásait tárja fel meggyőzően anélkül, hogy Scruton igazából elkötelezné magát egy, vagy néhány borfajta mellett. Az impressziók elnyomják a kalauz funkcióját.

2. A következőkben a kötet esztétikai hozadékú megállapításaira térek ki. Scruton szerint a rend alternatívája nem a szabadság, hanem a hanyatlás, a rendszertelenség, a felfordulás. Beszámol arról, hogy kitől mit tanult. Michelangelótól az anyai szeretet pátosát, az isteni természetet, Mozarttól a reményt, Dosztojevszkijtől a megbocsátást, a lélek megtisztítását, mindezek katalizátora azonban az ital volt.

Egyik franciaországi útja tanulságait megfogalmazva nehezményezi, hogy a szabadságot mintegy kioltotta az egyenlőség és testvériség – s ez teremti meg a magányt, a társadalmon kívüli helyzetet. Jóllehet a bor az elme műve, a bor mellett a zene is felidézhet olyan specifikus dolgokat, amelyekre csak a zene képes.

Scruton szerint Platón azon tételét, amely úgy szól: a helyes vágy nem az egyes emberre irányul, hanem a csillagokra, gyakorlatiasan lehet cáfolni: ha szerettünkkel egy pohár bort iszunk, pillantásunkkal mintegy belehatolunk a másikba. Ám az erotikus szerelmet lassan a pornográfia teljes egészében felszámolhatja.

3. Scruton művéből eddig a bor specifikus jellemzőit, továbbá néhány esztétikai implikációját szemléltem. Most a filozófiai konzekvenciák ismertetésére vállalkozom. (A három alkotóelem nála nem különül el, ez a disztinkció az én olvasatom eredménye.)

Scruton a tudat és a lét viszonyát vegzálva a filozófiának három vezérfogalmat tulajdonít. Ezek: „tehát”, „én”, „vagyok”.

A „tehát” és a „miért” elválaszthatatlan. Az ok nem azonos az értelemmel; előbbi magyaráz, utóbbi igazol. A racionális lény belelát a dolgokba – ha egy kép percipiálására gondolunk, megragadhatunk a vászon felületén, de eljuthatunk a kép hatására elképzeltékig, az asszociációkig.

Descartes elgondolását az „én”-ről éppoly természetlennek ítéli, mint az ego Husserl általi interpretációját, amely – Scruton meggyőződése szerint – nem más, mint a fenomenológia irdatlan kásahegye. Kerüljük ki a karteziánus szakadékat: „a bor egyik nagy adománya, hogy képessé tesz rá bennünket, ne feledkezzünk meg az én problémájáról” (118.)! Szerintem igen messze vagyunk a descartes-i „cogito ergo sum”-tól, s hogy oly frappáns-e Scruton replikája, hogy akár csak egy pillanatra is megingatná Descartes-t, kötvé hiszem.

Nagyon imponál viszont nekem Scruton ama – jóllehet nem originális – fejtegetése, amely szerint a tudat problémája elsősorban nem természettudományi, hanem filozófiai kérdés (megjegyzem ezt Scrutonnál elokvensebben és korábban fejtette ki pl. Szentágothai János). Valóban: az empirikus adatok e kérdésben nem elégségesek.

Kantra utalva: a szabadság törvényei szabják meg utamat – egységemet kétféleképpen szemlélhetem – tekinthetem magamat tárgyként és szabad lélekként. Ezt az egységet a bor kiváltképpen tudatosíthatja.

Schopenhauernél azért a végső entitás az akarat, mert a sört kedvelte. „Nem emelte esténként szeme elé a poharat, amelyben az én megpillantja visszatükröződését.” (134.)

Elképesztő elfogultságról tesz tanúbizonyságot Scruton: a sört kedvelők örökké nyugtalanok, a bor választása az igazi. Ez olyan kevésbé cizellált besorolás, amely felülmúlja pl. Gall frenológiáját (az agy – koponya megfeleltetését, hogy tudniillik a koponya formája reprezentálja az alatta lévő kéreg szerkezetét, s végsős soron az egyén adottságait). De szimplább Kretschmer tipológiájánál is (a temperamentum és a testalkat kölcsönös megfeleltethetőségénél). Abszolút megalapozatlan e kérdésben szerintem a szerző állásfoglalása, arról nem beszélve, hogy a bor – sör kettőssége nem tűri el, negligálja a tömény italok híveit; nem világos az sem, hogy a megkívánt szesz kiválasztása a szerző, annak műve, illetve a befogadó penzuma, érdeke-e.

A bódulat például filozófiai és nem tudományos kérdés, s ezt úgy kell vizsgálat tárgyává tenni, hogy „elkerüljük a husserli fenomenológia tömény zsargonját és terméketlen elméletgyártását”. (138.) (A fenomenológiára még visszatérek.)

A vizsgálati dilemmák egyike az egyensúly keresése, az ellentét és a döntés, amely megköveteli, hogy különböző véleményektől nagyjából egyformán egy lépés távolságot tartsunk az igazság és a harmónia kedvéért. Az ellentétes ízek borbéli feloldása maga is egyensúlyt teremt. Ellensúlyozó erő a megbocsátás felkínálása és elfogadása.

4. A kötet számomra legellentmondásosabb része a 200.-tól a 223. oldalig terjedő. Itt Scruton – meglehetősen kissé parodisztikusan – roppant hevenyészett „filozófiatörténetet” ad közre.

Általában két dolgot tesz: bort rendel egy-egy filozófushoz, vagy annak egy-egy művéhez. Másrészt filozófiailag minősít. Előbbi tekinthető pajkos, extravagáns kinyilatkozásnak (ép gondolkodású olvasó nem hiheti el, hogy *immanens* megfeleltethetőség van filozófusok – műveik/borfajta között). Utóbbira alkalomadtán térek vissza, s próbálok konklúzióhoz jutni.

Vegyük szemügyre a felsorolást!

Platón

Minden bor megfelelő. Erénye: ráébredt a nem megfelelő következtetésekre anélkül, hogy önmaga képes lenne a helyes következtetések kimódolására.

Arisztotelész

Víz, illetve egy palack Sauvignon Blanc. A „Metafizika” a világ valaha írt legszárazabb könyve; a „Nikomakhoszi etika” már valamivel könnyebb.

Cicero

Ebéd után egy-két pohár pauillai vagy Château Lynch-Bages. Az erényes életről beszél, azért, hogy megutáltassa magát.

Szent Ágoston

Helyi karthágói vagy marokkói Cabernet Sauvignon és egy pohár hideg, világos sör! Kétségekkel telt lélek.

Boethius

Egy pohár aromás Meursault. Önvizsgálat nélküli életet nem lehet élni.

Avicenna

Vörös Kavaklider. Tiszteletet érdemel a nagy orvos és emberbarát.

Averroës

Egy-két pohár Hock. Az egyszerű életmódot tüntette ki. Az igazságot a hiszékenységgel is elérhetjük. Nem kell az egyszerű embereket filozófiai érvekkel traktálni. [Arról nem is beszélve, hogyha mindketten egyazon Averroësre gondolunk – én az 1126–1198 között

éltre –, mit kezdjünk Scrutonnal, „aki azt állította, el lehet tölteni egy életet tévézésessel, agyatlan játékok játszásával, mint amilyen például a foci...” (123.)

Ez vernei fantáziával vetekvő kijelentés, vagy valami, általam azonosíthatatlan „szellemesség”.]

Leibniz

Crianza vagy Reserva Rioja. Minden axióma tartalmazza a teljes univerzumot. Gondolkodásának természete szerzteágazó.

Locke

Egy pohár Chablis és egy grand cru Chablis. Lemondott arról, hogy a világot szimbólumokból értsük meg, hogy betekintsünk a lét szubjektivitásába.

Berkeley

Egy pohár fenyőkátrányos víz.

Hume

Egy pohár édes fehérbor. Naiv és primitíven hamis elképzelésekből kiindulva von le következtetéseket a kauzalitásról, az azonosságról, az erkölcsről, az igazságosságról.

Kant

Egy palack argentin Malbec, indiai sherry, madeira. A javasolt italok teljes körű felsorolásával adós marad. A noumenális entitás érzékeinkkel nem megragadható, viszont a sehonnai nézőpontból hozzáférhető. A szépségről alkotott ítéletek szubjektívek ugyan, ám univerzálisak.

Fichte

Toszkán bor. Scruton személyes hőse, aki felismerte, hogy a modernizmus véget ért, posztmodernnek kell lennünk mindenestül, el kell fogadnunk az atonalitást (sic!), mindez Hegel, legalábbis Scruton szerint.

Schopenhauer

Egy jó pohár új-zélandi Chardonnay. A legnagyobb pesszimista.

Kierkegaard

Trentinói Marzemino. Mozart Don Giovannija talán az egyik legnagyobb zenekritikai mű, amelyet filozófus írt.

Nietzsche

Egy ujjnyi beaujolais megfelel, szódavízzel felengedve. Írásai ragyogó kitörései egy egomán neurotikusnak.

Russell

Château Beychevelle vagy Château Ducru-Beaucaillou. A politikáról és a népszerű filozófiáról szóló köteteit be kellene tiltani, ám ítéletei összességükben helyesek voltak.

Husserl

Három pohár slivovica. Értelmetlenséget csinált a matematikából, iszonyú mennyiségű tömény prózát írt, kidolgozta a fenomenológia áltudományát. (Scruton a főszerzőben is utal Husserlre, a fenomenológiára, s engesztelhetetlen ellenszenvvel illeti őket.)

Sartre

Egy palack 1964-es Chambertin Clos de Bèze, 1964-es burgundi. Marxista halandzsa, a tagadás sajátos nehéztöltéje volt, kibirkózta a Semmit a Valamiből.

Heidegger

Üres poharat kell a szánkhoz emelnünk. A „semmi semmizik”.

Patocka

A Cabernet Franc helyi változata. Ugyanabba a terméketlen zsargonba süllyedt, mint mestere, Husserl.

Wittgenstein

Polgári claret, becsületes beaujolais. Az állandóság egy bizonyos értelemben ellentéte annak, amit Wittgenstein javasolt.

Strauss

Egy pohár Winiarski-féle Stag's Leappel. Tanári tehetsége maximálisan bebizonyosodott.

Scruton 23 oldalas glosszáriumát (kislexikonát) úgy tekintettem át, hogy a név után a Scruton indikálta italfajtát neveztem meg, majd az amúgy is rövide fogott filozofikus (nem filozófiai!) jellemzését – ha akadt ilyen egyáltalán – jegyeztem le.

Ez a munkálkodásom nem volt igazán kedvemre való. Ova intek mindenkit attól, hogy pl. Arisztotelész „Metafizikáját”, a fenomenológiát (főként Husserlét), vagy akár a descartes-i összképet úgy negligálja, ahogyan azt Scruton teszi.

Scruton ízig-vérig *impresszionista*: sokszor rontja nivellálásával, olykor vulgáris megnyilvánulásával önmaga hitelét. Szerkesztése csapongó, híjával van a szisztematizálásnak.

5. Számomra ennél is fájdalmasabb azonban az, amit Hamvas Bélával művel.

A könyvet hűségesen bevezető Alkonyi László Hamvas Béla *apropóján írt szövege lényegkerülő. Lényegkerülő, mivel aprólékosnak állítja be magát – kultúrák és neveltetési különbségek –*, ám ezzel félrevezet véleményem szerint. Alkonyit lenyűgözi Scruton nagyvilágisága, „modernsége”.

Szerintem nyersebben illik fogalmazni. Alkonyi nem veszi észre Scruton filozófiaíró arroganciáját.

Példátlan *inszINUÁCIÓNAK* vélem az alábbi passzust: „Bármennyire vonakodva is, de poharat kell emelnem erre az ismeretlen és reményem szerint soha le nem fordítandó könyvre...” (221.)

Megítélésem szerint Scruton műve érdekes olvasmány, mindaddig, amíg az elolvasott részekre nem óhajt visszariadni a befogadó.

Erénye a gyors áttekinthetőség, gyors élmény, ódiuma az, ha valaki medítál az olvasottakról.

Persze minden ízlés és elvárás kérdése. Mellesleg a mű címe nyilván Descartesra aszszociál. „A gondolkodom, tehát vagyok” szentencia (Altrichter Ferenc meggyőző fordításában „Gondolom, tehát vagyok”, nem mellőzhető disztinkció, de egy scrutoni kötet esetében érdektelen.)

Bizonyára nem olvastam eleget és jól, mindazonáltal nem találkoztam olyan *gondolkodóval*, aki örömteli emelkedettséggel lett volna elégedett, hogy nyelvi korlátok miatt nem olvashatott el egy kötetet – egy nálánál korábbi opuszt (természetesen Hamvas Béla „A bor filozófiája”-ról van szó), s „reméli, hogy fordítások később sem teszik lehetővé elolvasását” (221.) A Lukács Györgyről szóló részre nem óhajtok reflektálni.

Hamvas kötete („Az öt géniusz – A bor filozófiája”, Életünk könyvek, Szombathely, 1988. Ezen belül „A bor filozófiája”, 115–168.) az ateistákat lelki szegéneknek állítja, mint bigott materialistákat. Szerinte „ha a forrásokból bor fakad, ha a tavak és a tengerek borrá változnak” jelenthetjük ki, hogy a világtörténet véget ért. (Hamvas, 119.)

A száj mint érzékszerv közvetlenebb és vallásosabb a többinél, a legközelebb áll a valósághoz: nem véletlenül a csók az egyik immanens funkciója. Enni, inni és lélegzeni – ezek a lét, a táplálkozás fajtái. A bor a meleg folyadékok körébe tartozik, a rend egyik eleme, s így nemcsak szép, hanem hasznos is.

A bor az értelem helyreállítási kísérlete, mivel kiemeli az embert a megzavarodott világból.

A bor isteni arccal bír, valamennyi fajtája egyetlen istenség alá tartozik ugyan, ám minden egyes bornak külön géniusza van, minden egyes bor külön évek, gazdák, hordók által manifesztálódik.

„Minden bor egyéni... benne a megismételhetetlen és az utánozhatatlan él.” (Hamvas, 132.)

A nagy bornépek (a magyar is) aranykori hagyományban leledzenek. E hagyomány különbözőképpen konkretizálható – lehet szőke, sötéthajú, szoprán, alt, napszerű, és így tovább...

A szőlő és a bor nem azonosítható, jelentéktelen szőlőből (pl. a Földközi-tengeren) igen jó borok készülhetnek.

A szőlőt, a bort az asszonnyal társítja Hamvas. Figyelmeztet: „A bor folyékony szerelem, a drágakő kikristályosodott szerelem, a nő az élő szerelemlény.” (138.)

A szerző vázlatolja borkatalógusát. Nem nézi le a „korcsmaborokat”, a korcsma különben is jeles intézmény, jelesebb és fontosabb, mint a parlament.

Az ételeket kell a borhoz igazítani, s nem fordítva! A bor leginkább a halat szereti.

Az ivás és a szerelem törvényei azonosak: bármikor, bárhol, bárhogyan.

Hamvas akkurátusan kategorizálja a különböző borokat, örömét leli szemlélésükben.

Figyelmeztet az ateizmus veszélytelen, ügyefogyott és komikus válfajára, a szcientológiára is.

Műve befejezése egyfajta himnikus vallomás. „Az ateizmus tulajdonképpen betegség. Az absztrakt élet betegsége. Gyógyszere egyetlen egy van: közvetlenül élni. A legelső szép nőbe beleszeretni, mégpedig sürgősen, nagyokat enni, virágok között sétálni, zenét hallgatni, festményeket bámulni és bort, bort, bort, bort inni. (Hamvas, 161.)

Hamvas originális műve mindmáig félig-meddig felfedezetlen, nem került igazából az érdeklődés fénykörébe. Ő is impresszionista, de talán egy fokkal kevésbé, mint Scruton.

Összegzés: sajnálatos Scruton *inszinuációja*; szerintem – ismétlem – másként nem lehet titulálni azt az argumentumokat nélkülöző bánásmódot, ahogyan Scruton Hamvas Bélával szemben él.

(Roger Scruton: Iszom, tehát vagyok. Egy filozófus borkalauza. Budapest, 2011, Akadémiai Kiadó, 240 p.)

Egy magyar főúr és udvartartása a 17. században

A korábbi történeti feldolgozások szó- és fogalomtárában „az udvar”, „udvartartás” általában az uralkodó környezetének leírását jelentette: értve ez alatt az épített életet (épületeket, a környező birtokokat, parkokat, erdőséget stb.), az udvartartásban különféle feladatot ellátó személyzetet, a gazdasági, pénzügyi állapotot, a szellemi és politikai vonatkozásokat stb. A történetírói szemléletváltozás eredményeként a későbbi leírásokban már helyet kapott az életmód, az ünnepi szokások, a művelődés és a személyes kapcsolatok bemutatása is. Az udvari élet ezen vonásai azonban nem kizárólag az uralkodói udvarok életét jellemezték, hanem a nemesek, főurak életvitelének is elengedhetetlen vonatkozásai voltak: a katonaelet iskolái, a társadalmi érintkezés fontos központjai, a vidék és a művelt felsőbb körök találkozási centrumai, a mezőgazdaság és a kereskedelem központjai, a művelődés és az azt támogató mecénatúra szinterei, az új szellemi áramlatok kibontakozásának, fontos politikai és hadügyi döntések meghozatalának helyszínei voltak.

Az ismertetésre kerülő kötet szerzője egy tipikusnak mondható nyugat-magyarországi főúri család életét kívánta rekonstruálni. A rendkívül tehetős és befolyásos Batthyány Ádám (1610–1659) élete különböző vetületeinek bemutatása az életkörülmények tárgyi emlékeinek (épületek, birtokok), a műveltségnek, a hitbéli elkötelezettségnek, a mindennapi életvitelnek és az ünnepi ceremóniáknak, a társadalmi kapcsolatoknak elemzésével, a fennmaradt levéltári dokumentumok, egyéb korabeli írásos forrás alapján.

A Batthyány család a 13. századtól ismert a magyar történelemben, nem csupán hatalmas birtokaik, vagyonuk, de a mindenkori uralkodóhoz fűződő kapcsolataik révén is az ország legtekintélyesebb családjai közé tartoztak. A feldolgozás központi alakja – Batthyány Ádám – sorsának alakulását, körülményeit természetesen a szülői indíttatás is meghatározta. Apja, a kálvinista Batthyány Ferenc, anyja, a sziklaszilárd lutheránus Lobkowitz-Poppel Éva az 1620-as években Bethlen Gábor Habsburg-ellenes törekvéseinek támogatói voltak. Batthyány Ádám azonban Pázmány Péter hatására visszatért a katolikus egyházhoz és II. Ferdinánd kamarásaként szolgált, hűségéért 1630-ban grófi címet adományozott neki az uralkodó. A Bécsben töltött évek hatására egész további életében az ott elsajátított eszméknek igyekezett megfelelni mind magánemberként, mind a katonailag kulcsfontosságú nyugati régió főkapitányaként. A tiszteletet parancsoló családi örökség – Németújvár, Rohonc, Szalónak, Borostyánkő, Lendva, Körmend stb. – felelősséget és számos kötelezettséget is jelentett Batthyány Ádám számára, amely kihívásoknak maradéktalanul eleget tudott tenni. Nem véletlenül jellemezte őt „*Országunk egy erős oszlopa*” szavakkal Zrínyi Miklós.

A vizsgálódás fontos része a vérszerinti család és a több száz főt kitevő udvartartás személyi összetételére, feladataikra, egymáshoz való viszonyukra vonatkozó adatok elemzése. A familiárisok, az udvar biztonságáért felelős udvari sereg, a rangnak megfelelő, a világi méltóságtól kötelezően elvárt kiszolgáló személyzet (hopmester, pohárnokok, tálhordók, konyhamesterek és szakácsok, komornyikok, muzsikuskok, lovászok és lovászmesterek, udvari mesteremberek stb.) hada pontos előírások szerint irányított munkavégzése teremtette meg az udvar mindennapjainak alapját, nyugalmát.

Az udvari szolgálat döntő fontosságú volt a nemesemberek társadalmi előmenetele, megbecsültsége szempontjából. Egy feltörekvő nemesembert annál inkább tisztelt a társadalom, minél több udvarnál töltött el időt. „*Emberségünk és vitézségünk iskolája*” –

jellemezték ezeket az éveket, amelynek eredményként szellemekben, viselkedésben és hadbéli tudásban is gyarapodtak, művelődtek az ifjak.

Az udvartartást alkotó külső emberek és a főúri család tagjai közötti érintkezést szigorú szabályok irányították, amelyeket mindkét oldalnak tanulnia kellett.

Az udvar elképzelhetetlen volt a sokszínű feladatot ellátó nők csoportja nélkül. Az udvartartás „női oldala” a férfiakéhoz hasonlóan a familiaritás hierarchikus rendszere alapján élte mindennapjait. A főrendű asszonyok kíséretét alkotó, még nem házas „leányasszonyok” közé bekerülni ugyanolyan megtiszteltetés volt, mint az ifjú férfiaknak udvari szolgálatba állni. A leányasszonyok – vagy ahogyan a korabeli források nevezik „fracimmerek” – kíséretéhez éppen úgy női szolgálók sora tartozott (varrólányok, mosólányok, szakácsnők stb.), mint az udvar férfi-hierarchiájához. Az udvartartások elképzelhetetlenek voltak az ún. „vényasszonyok” nélkül, akik életkorukat illetően nem feltétlenül voltak idősek. A jelző háztartásbéli tapasztaltságukra, tájékozottságukra, tudásukra utalt. Legfontosabb feladatuk a majorság felügyelete, a termények begyűjtése, tárolása, nyilvántartása, a szükségletek szerinti adagolása volt, vagyis amolyan házvezetőnői megbízatást kaptak.

A női udvartartáshoz kapcsolódott természetesen a gyermeknevelés, a finom kézi munka (varrás, hímzés, a szükséges ruházat mellett a templomi miseruhák, terítők stb. elkészítése), továbbá a gyógyítás.

Batthyány Ádám felesége, Formentini Auróra, folytatta anyósa, Poppel Éva gyógyító hagyományait, aki patikaházat létesített, a gyógynövényes párlatok, liktáriumok készítéséhez vízégető házat építtetett. A gyógyító gyakorlat kötelezettségét és természetesen a patikai felszerelést, a vízégető alkalmatlóságokat egyaránt megörökölte Formentini Auróra. Nem lehetett könnyű anyósa nyomdokaiba lépni, hiszen Poppel Éva a „gyógyító nagyaszonnyok” közül kimagaslott tudásával. A levelezések tanúsága szerint többek között Beythe István és Pázmány Péter is fordult hozzá tanácsért, javulást hozó gyógynövényes keverékek receptjét kérve tőle. Gyógyításra vonatkozó feljegyzéseit, receptjeit az orvoslás története is nagyra értékeli, mint a korszak házi orvoslásának hasznos emlékeit. Formentini Auróra a feljegyzések szerint hasonlóképp cselekedett: *„Ha szolgáló leányi közül valamelyik megbetegedett, kész volt mindjárt az orvosság és a reá való gondviselés”*. Rohoncon és Németújváron is volt patikaház, illetve vízégető ház a gyógynövényi párlatok készítéséhez. A rohonci várban lévő Formentini Auróra létesítette, a németújvárit pedig ő korszerűsítette. A patika méreteire engednek következtetni a patika költöztetéséről beszámoló leírások, amelyek szerint 17 kosár és puttony tartalmát tették ki a törekeny üvegek, edények, a sok-sok egyéb felszerelési tárgyat, berendezést több szekérral tudták csak Rohoncra szállítani. A patikák nagyságáról szóló leírások alátámasztják azt a nézetet, hogy a főrangú asszonyok nem csupán családtagjaikat, az udvarban élőket, de szükség esetén a környező falvak lakosait is ellátták orvosságokkal.

A gyógyszerkészítéshez segítségül „fűszedő asszonyt” és vízégetőt fogadtak fel, akik rendszeres pénz fizetségben, illetve természetbeni juttatásban részesültek munkájukért. A Batthyányiak mindamellett „hivatalos” patikákban is vásároltak orvosságokat, a grazi „distillátor” és a szalónaki patikus számlája bizonyítja ezt.

A németújvári fürdőház leírásai alapján tényként állítható, hogy nem csupán a tisztálkodást szolgálta, de az alkalmazott „német fürdős” gyógyítással is foglalkozott.

A hétköznapi teendők monotoníájába hoztak színt, jelentettek változatosságot a családi ünnepek (házasság, keresztelés), a hitélettel kapcsolatos egyházi szertartások, ceremóniák. Az összeállítás pontos képet rajzol mindezekről, a katolikus hitre tért Batthyány Ádám környezetében élő lelkészek, prédikátorok, szerzetesek népes soráról, a környék protes-

táns lakosai körében végzett hittérítő (katolizáló) tevékenységükről, a hitélet gyakorlásának helyszíneiről, a Batthyányi Ádám által épített – építészetileg, művészettörténetileg is figyelemre méltó – kápolnákról, templomokról.

A kötet fontos kiegészítője a *Függelék*, amely a család végrendeleteinek teljes szövegét, a Batthyányiak genealógiáját, illetve Batthyány Ádám birtokleírásait tartalmazza.

Koltai András kötetében sokéves kutatásainak eredményét foglalta össze, közreadásával a művelődéstörténeti irodalmat gazdagítva.

(Koltai András: *Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén.* Győr, 2012, Győri Egyházmegyei Levéltár, 636 p., illusztrált.)

Miből támogatják a kultúrát?

Mindig izgalmas kérdés a kultúra állami támogatása, illetve azoknak a pénzügyi forrásoknak a „megtalálása”, amiből a kulturális tevékenység működését biztosítják. Mindenekelőtt pontosítani kell a kultúra fogalmát: e fogalomnak legalább 150 definíciója van, de Tóth Ákos – a *Kultúrafinanszírozás az Európai Unió tagállamaiban és Magyarországon* című kitűnő könyv szerzője – Stark András meghatározását fogadta el, erre építette doktori disszertációját, amelynek nyomdai változata bő egy éve látott napvilágot. „A kultúra intellektuális élményt nyújtó tevékenység, ami nemesíti az embert. A kulturális tevékenység ágazatokba sorolható, lehet egyéni vagy kollektív, szellemi vagy tárgyasult. A kultúra nemcsak az egyének szerez örömet, hanem komoly társadalmi hasznossága van, mely egyrészt hat az egyének cselekedeteinek színvonalára, a társadalmi együttélésre, végső soron a gazdasági és társadalmi fejlődésre. Ezért az államnak érdeke és kötelessége a kultúra közvetlen (anyagi) vagy közvetett (intézményi) támogatása.” Így a kultúra finanszírozása a kultúrpolitika egy sajátos eszköze és területe. Az állami kultúrafinanszírozás nálunk az 1960-as évektől kezdődött, majd az 1970-es évektől felerősödött, amit a kultúra demokratizálódásának, mindenki számára elérhetővé tételének is neveztek. Elvesztette prioritását az ún. elit kultúra, helyébe a kultúra tág értelmezése lépett, ami hatással volt a kultúrpolitikára és a kultúra támogatására is. Az ún. koordinált finanszírozási elv az állami aktív kultúrpolitikát és finanszírozást saját ellenőrzése alatt álló magánszektori támogatással egészíti ki, míg a liberális szemlélet a közvetett állami támogatást preferálja és a fejlett intézményi környezet biztosításával kívánja a magánszektori szerepvállalást ösztönözni. Ez utóbbi vonatkozik az Európai Unióra is, ahol a szupranacionális intézményi szinten uniós szintű szabályozások érvényesülnek. Habár a kultúrpolitika és a kultúra finanszírozása tagállami kötelezettség, a közösségi követelmények formálják a tagállamok kultúrpolitikáját és finanszírozási gyakorlatát. Ettől függetlenül a közeljövőben az Európai Unió nem fogja kiterjeszteni szabályozásait újabb területekre a kultúra vonatkozásában. Az Unió eddig is kis mértékben támogatta pénzügyi vonatkozásban a kultúrát, ezt a jövőben sem tervezi. Éppen ezért a szerző bemutatja a különféle finanszírozási formákat, az állam közvetlen és közvetett szerepvállalását, a nonprofit szektort, a szponzorációt is. Ugyancsak bemutatásra került a háztartások kulturális kiadásainak szerkezete, mivel a kulturális intézmények számára lényegessé vált a bevétel, amely a fogyasztóktól származik.

A könyv izgalmas területe a három piaci tényező (állam, piac, nonprofit szektor) kapcsolatának és viszonyainak elemzése. Itt több modell is létezik, éppen ezért volt szükséges a német, a francia, az angol és természetesen a magyar modell összehasonlító elemzése, ahol nem a mérték, hanem a forma a lényeges. Ebben meghatározó, hogy nincs különbség a gazdag nyugati és a keleti államok eljárásai között. Külön hangsúlyt kap az emberi tőke, a szellemi tulajdon védelme vagy a társadalmi boldogság, mely változók a heterodox közgazdaságtanban, és azon belül a kultúra-gazdaságtanban is általánosan elfogadottak, és a kulturális szektor gazdasági növekedésére gyakorolt hatásuk igazolt. Lényeges az a fejezet, amelyben a szerző az Európai Unió szupranacionális intézményeinek kultúrpolitikáját és kultúrafinanszírozását mutatja be. Itt egy történeti vázlat mellett Tóth Ákos sorra vette az egyes tagállamok ide vonatkozó jogrendszerét, azok alkalmazásának lehetőségeit, valamint azt, hogy több esetben a nemzeti szintű finanszírozást

miként egészítik ki uniós forrásokból. Általában az uniós államokban átlagosan a GDP 1,1 százalékát költik a kultúra finanszírozására állami forrásokból. Magyarország esetében az állam ekkora támogatásra nem alkalmas, így megnőtt a magánszektor szerepe. A magánszektor a háztartások kulturális kiadásain keresztül tudja szerepét növelni, viszont itt jelentős a „beszűkülés”. A magánszektor másik lehetséges finanszírozási formája az adományozásokon keresztül jelenik meg, amit az állam adókedvezményekkel ösztönöz. A bevételekhez tartoznak a szerzői jogdíjak is, ami törvényi és szervezeti szabályozású. Viszont figyelembe kell venni azt is, hogy a művész kreativitását nemcsak művészi tevékenységében kell hogy kiélje, hanem egyben vállalkozónak is kell lennie.

Az állam szerepe ma is jelentős a kultúra finanszírozásában, azonban az állami beavatkozás mértéke helyett, annak formája és minősége a meghatározó a kulturális szektor GDP-hez való hozzájárulásában. A szerző munkája talán a legkomolyabb feldolgozás a tárgyalt téma vonatkozásában, amelyben egyaránt helyet kapott az elmélet és a gyakorlat, valamint a magyar helyzet összehasonlítása több nyugati állam hasonló problémáival. A könyv jelentős szakirodalmi jegyzékekkel, grafikonokkal és statisztikai táblázatokkal rendelkezik.

(Tóth Ákos: Kultúrafinanszírozás az Európai Unió tagállamaiban és Magyarországon. Budapest, 2013, Akadémiai Kiadó, 214 p.)

David Rieff

A szakértők világoralma

William Easterly: The Tyranny of Experts: Economists, Dictators, and the Forgotten Rights of the Poor (Basic Books, 2014, 416 oldal) című könyvének bemutatása

Az egyik standard definíció szerint a nemzetközi fejlesztés az egymással karöltve dolgozó gazdag és szegény országok által tett globális erőfeszítés a súlyos szegénység és nélkülözés jelentős csökkentése érdekében. Az ilyen jellegű fejlesztésnek emellett ösztönöznie kell a szegény országok gazdasági növekedését is, hogy azok előbb-utóbb képesek legyenek felzárkózni a gazdagokhoz. Ha és amikor ez megtörténik, akkor osztozni fognak abban, amit Walt W. Rostow, a nyugati fejlesztési erőfeszítéseket az 1950-es években meghatározó ún. modernizációs elmélet szellemi atyja a bőség ígéretének nevezett. Ez az ígélet (pontosabban az állítás, hogy egy ilyen ígéletet bármilyen elmélet alkalmazásával valaha is be lehet teljesíteni) uralta a kezdetektől fogva a fejlesztés világát, és ez az az állítás, amit William Easterly élesen támad és hamisnak tart *The Tyranny of Experts: Economists, Dictators, and the Forgotten Rights of the Poor (A szakértők zsarnoksága: közgazdászok, diktátorok és a szegények elfeledett jogai)* című új könyvében.

2014-ből visszatekintve a nemzetközi fejlesztés méltán tekinthető a kor egyik szervező elvének és központi erkölcsi kötelezettségvállalásának. Amit a laikusok általában nem vesznek észre az az, hogy bár előzményei ennél jóval korábbra nyúlnak vissza, a fejlesztés maga viszonylag új keletű koncepció. Az emberi jogi mozgalommal együtt ez is része annak, amire Michael Ignatieff úgy utalt, mint „az erkölcsi

törődés forradalma”, ami a II. világháború után zajlott le. A nemzetközi fejlesztés korszakának kezdetét általában Truman elnök 1949-es beiktatási beszédéhez kötik, amelyben meghirdette „a merész új programot, melynek célja, hogy tudományos haladásunk és ipari fejlődésünk jótéteményeit elérhetővé tegyük a fejletlen területek fejlesztése és gazdasági növekedésük elősegítése érdekében.”

A tudósok vitatkoznak arról, hogy milyen mértékben tükrözték a Truman által az említett beszédben bejelentett, és később Negyedik Pontként ismertté vált kezdeményezések azokat az idealista reményeket, amelyek az Egyesült Nemzetek Szervezetének alapításában is szerepet játszottak. Arról is vitatkoznak, hogy milyen mértékben próbálta Truman ellensúlyozni azt, amire a kommunisták kínai győzelme után Nick Cullather történész úgy utalt, mint „a tömeges szegénység, mint globális stratégiai probléma »felfedezése«, a korszak egyik előrelátó amerikai tisztviselője pedig így foglalt össze: „ahol az éhínség megjelenik, ott hamarosan megjelenik a kommunizmus is.”¹ Ebben a hagyományos elbeszélésben a fejlesztési projekt globális tekintetben a kolonializmus végének, illetve annak az igénynek a terméke is volt (utóbbi megfogalmazódásában mind erkölcsi, mind geostratégiai kényszerek szerepet játszottak), hogy megtalálják a módját annak, hogyan segítsék az újonnan függetlenné vált vagy hamarosan függetlenné váló államokat, hogy kimeneküljenek a kilátástalannak látszó szegénységből; a szegénységből, ami – ahogy Truman fogalmazott – „fogyaté-

1 Nick Cullather: *The Hungry World: America's Cold War Battle Against Poverty in Asia* (Harvard University Press, 2010) című könyve a hidegháború alatti amerikai élelmiszersegély-politika ragyogó története, amely mindenekelőtt e politika központi elemének (a mezőgazdaság ún. Zöld Forradalma az 1960-as és 1970-es évek Ázsiájában) ideológiai pilléreire összpontosít.

kosság és fenyegetés volt a számukra éppúgy, mint a gazdagabb területek számára.”

Bármik is voltak az eredeti motivációk, 1949 után a fejlesztés gyorsan átalakult egy alapvetően nyugati – pontosabban amerikai – ötletről azzá, amit Gilbert Rist svájci tudós, a fejlesztés heves baloldali kritikusa úgy jellemezett, mint „globális hitet”, ami megváltoztatta a történelem menetét.² Ez a hit egy olyan közös nézetet tükrözött, amit általánosan elfogadtak a tudósok és szakemberek, akik a fejlesztési projektet morális és geoökonómiai szükségességnek tekintik és kiemelkedő sikernek ítélik azt (és akik mellesleg sokkal többen vannak, mint a projekt kritikusai). Néhányan ezek közül a kritikusok közül, például Rist vagy Colin Leys kanadai tudós, baloldaliak. Másokat azok közé lehet sorolni, akik – bár igazságtalan lenne jobboldaliként beskatulyázni őket – kétségtelenül jobban bíznak a szabadpiacban, mint a szakmát a kezdetektől fogva uraló fejlődésemelvények bármelyikében.

William Easterly, a Világbank volt közgazdásza ötvözi az elméleti kifinomultságot a hatalmas gyakorlati tapasztalattal. Easterly, aki jelenleg a New York-i Egyetem Fejlesztési Kutató Intézetének (Development Research Institute) társigazgatója, az egyik legkiválóbb és leginkább szókimondó a fejlesztés eme szabadpiac-párti kritikusai közül.

2006-ban jelentette meg a *The White Man's Burden: Why the West's Efforts to Aid the Rest Have Done So Much Ill and So Little Good (A fehér ember terhe: Miért tettek a Nyugatnak a világ többi országának megsegítésére irányuló erőfeszítései olyan sok rosszat és olyan kevés jót?)* című könyvét, amelyben azzal érvelt, hogy a nemzetközi fejlesztési segélyek nemcsak hogy a kezdetektől fogva képtelenek voltak arra, hogy beváltsák a velük kapcsolatos ígéreteket, hanem gyakorlatilag csapdaként funkcionálnak a világ szegényei számára, akiket az általa „tervezőknek” nevezett szakemberek áldozatainak tekint. A „tervezők” azt hiszik, hogy meghatározhatják, hogy mire van szüksége a szegényeknek, és aztán „eldönthetik, hogy mit kínálnak.” Easterly alternatívája radikális.

2 Gilbert Rist: *The History of Development: From Western Origins to Global Faith* (Zed, 1997) című könyve napjainkig a fejlesztés projekt legkövetkezetesebb és legtudományosabb baloldali kritikája.

„A megfelelő terv – írja – az, hogy ne legyen terv.” Ha tehát a fejlesztési projektet gyökeresen megújítanák, ahogy Easterly meggyőződése szerint tenni kellene, a tervezőket felváltanák azok, akiket ő „keresőknek” nevez, és akik elkötelezettek az iránt, hogy „rájöjjenek, hogy mire van igény.”

A *The Tyranny of Experts* című könyvben Easterly fenti tézisének egy még dühösebb és még radikálisabb változatát mutatja be. Kiindulási pontja az a (legalábbis a fejlesztés világában) nem különösebben vitatott állítás, miszerint a fejlesztési projekt megszületése több évtizeddel megelőzi Truman elnök Negyedik Pontját. Easterly azzal folytatja, hogy lendületesen és felelősségteljesen kidolgozza azt a nézetet – amit széles körben osztanak a baloldalon, de kevés „vevőre” talál máshol –, miszerint a fejlesztés történelmileg az európai gyarmattartó hatalmak összehangolt válaszában központi eleme, akik – szembeesülve azzal, hogy a két világháború között egyre erősebbé vált a gyarmati alattvalók igénye előbb a politikai jogok, végső soron pedig a függetlenség iránt – igyekeztek, hogy új létjogosultságokat találjanak a birodalmaik fenntartására.

Easterly különösen Lord Hailey erőfeszítéseinek szentel sok figyelmet, akinek a brit Colonial Office (Gyarmatügyi Minisztérium) számára 1938-ban készített monumentális felmérése állítása szerint „egy ürügyet kínált arra, hogy határozatlan időre elhalaszthatassák a bennszülöttek bármilyen politikai jogok iránti igényének teljesítését” azzal az indokkal, hogy csak a gyarmati közigazgatásnak vannak meg azok a technokrata készségei, amelyek a társadalmi és gazdasági fejlődés biztosításához szükségesek. Easterly megjegyzi, hogy Hailey még egyértelműbben fogalmazott a Royal Empire Society előtt 1941-ben elmondott egyik beszédében, melynek *A gyarmati uralom új filozófiája (A New Philosophy of Colonial Rule)* címet adta; és még ennél is tovább ment a következő évben, amikor kijelentette, hogy a Brit Birodalom fenntartása indokolt, mert csatlakozott „a világ elmaradott népei fejlesztésének mozgalmához.”³

3 Easterly a Brit Birodalomra korlátozza a fókuszát, de az általa leírt nézetek sok szempontból éppoly könnyen alkalmazhatók Franciaországra is, ami mindig a civilizációs küldetéssel (*mission civilisatrice*) indokolta birodalmi szerepét, amit egyben a gyarmati uralom tetszőleges ideig történő fenntartásának erkölcsi igazolásának is tekintett.

Önmagában véve mindez irrelevánsnak tűnhet a globális fejlesztési projekt ma létező formája szempontjából. Az egykor gyarmati uralom alatt álló területek sok (bár természetesen nem az összes) országában még az európai gyarmati uralom pusztája emléke is gyorsan halványul. Ha más nem is, de a fejlesztési világ uralkodó ideológiáját inkább „harmadik világ-pártinak” lehetne nevezni, mintsem imperialistának (bár a baloldal aligha értene ezzel egyet). Valójában azonban a gyarmati hatalomra való utalás elengedhetetlenül szükséges Easterly érvelése szempontjából, amely szerint a gyarmati időszakról kezdve a mai napig fennáll a történeti folytonossága azon attitűdöknek, amelyeket úgy foglalhatnánk össze, hogy kombinálják a technokrata megoldásokra fektetett túlzott hangsúlyt az emberi jogok iránti „kísérő vaksággal”.

Easterly számára e jogok megsértői közé tartoznak mind a gyarmati hatóságok, mind a „bennszülött autokraták”, akik az előbbieket túlságosan is gyakran követték, illetve váltották a függetlenné vált országok élén. Természetesen közéjük tartoznak Easterly könyvének fő célpontjai is: a döntéshozók, a fejlesztési közgazdászok és az aktivisták az ENSZ-rendszerben, a Bretton Woods-i intézmények, a gazdag országok adományozó kormányai, illetve az olyan hivatalos segélyszervezeteik, mint a USAID (az Egyesült Államok Nemzetközi Fejlesztési Hivatala), amelyek feladata a hivatalos fejlesztési támogatásként ismert összeg elosztása. Easterly haragjának másik fő célpontjává a magánkézben levő jótékonyági szervezetek – különösképp a Bill és Melinda Gates Alapítvány – szolgálnak, amelyek egyre befolyásosabbá válnak a globális fejlesztési politika alakításában.

Easterly vádirata két részre osztható. Az első tükrözi a felháborodást, amit a fentebb említett intézmények és szervezetek látszólag korlátlan hajlandósága miatt érez arra, hogy feltétel nélküli támogatást nyújtsanak korrupciós és diktatórikus rezsimeknek (például az olyanoknak, amelyek jelenleg Etiópiát vagy Ugandát irányítják). Itt Easterly szilárd talajon áll. Etiópia példája jól illusztrálja az érvelését. Az ország egy ideje a sikeres fejlesztés mintapéldájának számít, és

csodálói – leginkább Bill és Melinda Gates, de ugyanígy a Világbank magas rangú tisztviselői is – rámutatnak az Etiópia által a tragikusan magas gyermekhalandóság gyors csökkentésében elért sikerekre. 2012-ben Bill Gates méltatta Meles Zenawit, Etiópia akkori miniszterelnökét és a kormányfő „vezetői csapatát”. Amit Etiópia csinál az egészségügyben, írta Gates, az „tényleg példaértékű rendszer, mert mindenkit elér az országban.”

2013-ban Melinda Gates egy etiópiai utazás előestéjén „egyik kedvenc országaként” beszélt az országról. „Mindig örömmel látogatok Etiópiába – jelentette ki –, mert inspiráló történeteket hallok, határozott vezetést látok a kormány részéről, illetve olyan közegészségügyi dolgozókat, akik a legnehezebben elérhető embereket is elérik.” Easterly idézi Tony Blair Afrikai Kormányzasi Kezdeményezésének egyik 2013-as jelentését, ami dicséri az etióp kormány „erős, elszámoltatható vezetését a terv végrehajtásában.”

Nos, az kétségtelen, hogy az etióp vezetés erős, az viszont jóformán kizárt, hogy elszámoltatható is lenne. A Human Rights Watch 2014-es országjelentése szerint „Etiópia hazai forrásokból, illetve külföldi segítséggel finanszírozott ambiciózus fejlesztési programjai esetenként megfelelő egyeztetés és kártalanítás nélkül szorítják ki a bennszülött közösségeket [addigi lakóhelyeikről]”. Miután részletesen leírja, hogy a kormány erőszakos ellenzéki vezetőket és újságírókat börtönözött be, továbbá – az emberi jogok sok más tekintetben történő megsértése mellett – a gyülekezési jogot sem tartja tiszteletben, a jelentés megjegyzi, hogy miközben Etiópia mintegy 4 milliárd amerikai dollárnyi külföldi segílyt kap évente, „az Etiópia fejlesztésében partnerként közreműködő adományozó országok némák maradnak, amikor az ország megdöbbentő emberi jogi helyzetének kritikájáról van szó, és kevés érdemleges intézkedést tesznek annak érdekében, hogy kivizsgálhatják a fejlesztési programokhoz kapcsolódó vélemezett visszaéléseket.”

Easterly könyvének az az egyik nagy érdeme, hogy részletesen és meggyőzően dokumentálja a zsarnoki és elnyomó tetteit nemcsak

Etiópia kormányának, hanem más rezsimeknek is, amelyek már régóta a nemzetközi fejlesztés kedvenceinek számítanak, és valószínűleg azok is maradnak. Közben megemlít néhány rendkívül érdekes tény is, például azt, hogy a Világbank számára (a szervezet saját bevallása, illetve alapnyilatkozata szerint) jogilag nem megengedett a demokrácia szó használata... Az nem kétséges, hogy a bank elkötelezett az iránt, hogy a mottójának („Egy szegénység nélküli világgért dolgozunk”) szellemében tevékenykedjen. Csakhogy, támad Easterly, vakon teszi ezt, anélkül, hogy átgondolná a sikeres és fenntartható fejlődés kapcsolatát, és nemcsak azzal, amit „a kormányzás szigorúbb megközelítése végrehajtásának” nevez, hanem a fejlesztés és a demokrácia, illetve a fejlődés és az egyéni jogok közötti kapcsolat vonatkozásában is. Ahogy csipősen megjegyzi: „a következő fogalmak csak alig vagy egyáltalán nem játszanak szerepet »a kormányzás szigorúbb megközelítésében«: szabadság, egyenlőség, jogok vagy demokrácia.” És ugyanez mondható el a Gates Alapítványról, valamint sok más nagy hatalmú intézményről – legyenek azok akár nemzetközies, akár nemzetiek vagy emberbarátok –, amelyek jelenleg a globális fejlesztési programot meghatározzák.

Ha feltételezzük, hogy ez igaz, a kérdés az, hogy miért? Az Easterly által preferált magyarázat szerint a fejlesztési projekt a kezdetektől fogva rossz úton járt, amikor a demokratikus helyett autoriter fejlődést választott, a reményeit és a pénzt technokrata tanácsadókkal körülvett autokrata uralkodókba fektetve, hogy központilag tervezett megoldásokkal szolgáljon és figyelmen kívül hagyja a szabad egyének találékonyságában és tudásában rejlő ígéreteket, illetve a spontán megoldásokat, amelyekkel ezek az emberek előállhattak volna. A fejlesztés történetére utalva Easterly dühösen jegyzi meg, hogy „a szakértők zsarnoksága legyőzte a szegények jogait”.

De vajon igaz van-e, amikor a fejlesztési projekt „eredendő bűné” abban látja, hogy nemcsak nem hajlandó tanulni belőle, de még csak el sem ismeri a „szabad társadalom történelmi sikerét a szegénység és a gyermekhalandóság problémájának megoldásában”?

Tágabb értelemben véve: igaz van-e, amikor kategorikusan kijelenti, hogy „bármennyire jó szándékúnak tűnik is egy autokrata az adott pillanatban, a féktelen hatalomról mindig kiderül, hogy a fejlődés ellensége”?

Easterly ügyes vitázó, de a retorika itt föléje kerekedik. Valóban mindig a fejlődés ellenségei a gazdasági növekedésre törekvő autokraták? Vagy, ahogy máshol állítja, a nyugati kormányok és a fejlesztési ügynökségek valóban „lábbal tiporták” a szegények jogait azért, hogy nem az emberi jogokat tették a globális fejlesztési erőfeszítéseik legfontosabb prioritásává? Az előbbi állítás esetében úgy tűnik, hogy a régi szép skót mondás – „nem bizonyított” – áll közelebb a valósághoz. Easterly maga is elismeri, hogy Lee Kuan Yew, a független Szingapúr nagyon is autokrata alapító vezetője valóban rendkívüli gazdasági növekedést valósított meg az országában. És vannak más fontos példák, ahogyan azt Easterly is jól tudja, mint Dél-Korea, Vietnam és természetesen Kína. Ám úgy véli, hogy minden Lee Kuan Yew-ra jutnak brutális, illetve gazdaságilag alkalmatlan diktátorok, mint Robert Mugabe Zimbabwében vagy André Kolingba a Közép-afrikai Köztársaságban; és ha az ember globális átlagot számol, akkor „a növekedési előny a demokratáknál van.”

Könnyen lehet, hogy Easterly-nek igaz van. De még ha feltételezzük is, hogy így van, ez aligha igazolja azt az állítást, hogy hosszú távon az önkényuralom és a sikeres gazdasági növekedés, illetve a szegénység csökkentése soha nem járhat kéz a kézben. Ami pedig a szegények jogait lábbal tiptó nyugati kormányokat illeti, Easterly ebben az esetben egy máskülönben sok tekintetben helytálló érvet fúj fel egy olyan szélsőséges (és ami még rosszabb, döntő) érvé, aminek hallatán valószínűleg még a leginkább együtt érző és az emberi jogok ügyét maximálisan támogató olvasó is felteszi a kérdést, hogy esetleg nem túl merész-e ez az állítás, olyan állítás, ami túl sok hatalmat és befolyást tulajdonít a nyugati adományozóknak.

Mindenesetre az elmúlt két évtized egyik legjelentősebb (és sok nyugati számára legmeglepőbb) fejleménye az erős államok újbóli megje-

lenése volt. Nemcsak az olyan új gazdasági hatalmokról van szó, mint Kína, India és Brazília, hanem a kisebb államokról is, mint Ruanda, Sri Lanka és Vietnám, amelyeknek ugyan sokkal kisebb a gazdasági súlya, viszont erős és határozott autokrata vezetőik vannak. Ráadásul, ahogy azt sok nyugati diplomata és emberi jogi aktivista mondja, Kína megjelenése Afrikában és Közép-Ázsiában a kereskedelem, a hitelek és a támogatások által – részben a Sanghaji Együttműködési Szervezet, részben kétoldalú egyezmények révén – sokkal nehezebbé tette a nyugati kormányoknak, hogy sikeresen kössék emberi jogi feltételekhez a szegény országoknak adott fejlesztési támogatásokat. Ahelyett, hogy ilyen feltételeket fogadnának el, az érintett államok autokrata vezetői inkább Pekinghez fordulnak, Peking pedig aligha köti bármiféle emberi jogi feltételhez a támogatást (kereskedelmi engedményekre vonatkozó feltételeket viszont annál inkább támaszt). Rég elmúltak már azok az idők, amikor a világot szépen „a Nyugatra és a világ többi országára” lehetett osztani. Ez persze nem azt jelenti, hogy az emberi jogok megsértése ellen, történéjk az bárhol a világon, nem lehet határozottan tiltakozni, hanem azt, hogy ma már sokkal nehezebb feladat úgy tiltakozni, hogy annak eredménye is legyen.

Kiábrándító, hogy egy Easterly is szakmai tudásával és tapasztalatával rendelkező közgazdász, egy szakíró, aki pályafutása során joggal kritizálta a fejlődést leíró leegyszerűsített sémákat, maga is egy hasonlóan egyszerű érvelés csapdájába esik. Kiábrándító, de nem meglepő. Ugyanis Easterly a *The Tyranny of Experts*-ben jelentős mértékben – véleményem szerint túlságosan is nagy mértékben – támaszkodik Friedrich Hayek elképzeléseire. Sőt, a könyve *Two Nobel Laureates and the Debate They Never Had (Két Nobel-díjas és a vitájuk, amelyre sosem került sor)* című fejezete szembeállítja Hayek gazdasági fejlődésről vallott nézeteit Gunnar Myrdal nézeteivel. (Utóbbi 1968-ban megjelent nagyszerű háromkötetes munkája, az *Asian Drama: An Inquiry into the Poverty of Nations (Ázsiai dráma: Értekezés a nemzetek szegénységéről)*

nagy hatással volt – mint ahogy azt Easterly szomorúan elismeri, sokkal nagyobb, mint Hayek – a fejlesztési közgazdászok több generációjának gondolkodására.)

Myrdal és Hayek véleménye sok kérdésben élesen különbözött, Easterly pedig részletesen bemutatja a véleménykülönbségeket azzal kapcsolatban, hogy a két tudós szerint mi a legvalószínűbb útja annak, hogy a társadalmak a legnagyobb valószínűséggel kiemelkedjenek a szegénységből. Egy kicsit igazságtalan Myrdallal szemben, de – még ha el is túlozza a svéd közgazdász tekintélyelvű impulzusait – az általa rajzolt portré mindent egybevetve védhető. Easterly szerint Myrdal keveset törődött az egyéni jogokkal vagy a demokratikus intézmények fejlődésével és sokat az államok érdekeivel, továbbá soha nem tért el a makacs elkötelezettségétől a központi, felülről lefelé irányuló gazdasági tervezés iránt. Ezzel szemben Hayeket úgy mutatja be, mint aki a központi tervezés helyett a spontán megoldásokban hitt. Easterly szerint Hayek igazi élharcosa volt az „egyéni jogoknak a fejlődésben játszott szerepének”, amelyek „olyan eszközök, amelyekkel a társadalmak kimenekülnek a szegénységből és elindulnak a jólét felé.” Összességében ez az érv is védhető, még akkor is, ha Easterly elsiklik Hayeknek a demokráciái illetően vallott rendkívül különös elképzelései fölött. Hayek például úgy vélte, hogy a törvényhozásnak olyan jogalkotókból kellene állnia, akiket egyetlen tizenöt éves időtartamra választanak a szavazók, akik életükben csak egyszer, negyvenöt évesen gyakorolják a választójogukat.

Az, hogy Hayeket legalábbis részben rózsaszínű szemüvegen keresztül, míg Myrdalt a lehető legélesebb fényben nézi, segíthet megmagyarázni, de mégsem igazolja, hogy Easterly miért mutatja be úgy az előbbit, mintha maradéktalanul igaza lett volna, az utóbbit pedig úgy, hogy teljesen tévedett. Azt a vádat sem igazolja, hogy ha a fejlesztési szakemberek hallgattak volna Hayekre, akkor a fejlesztés az önkény helyett a szabadság mellé állt volna, és ennek következtében az eredmény siker lett volna, nem pedig (aminek Easterly nagyrészt tartja) kudarc.

Easterly újra és újra egy városfejlődésből vett példát használ arra, hogy bemutassa, hogyan érte el a Nyugat a szabadságot és a jólétet, míg a fejlesztési projekt megtagadta ugyanezeket a lehetőségeket és jogokat a világ többi országától. A példa egy New York-i utca történetének alakulását követi nyomon. A Greene Street a SoHo környéken, Alsó-Manhattan szomszédságában található Easterly felhívja a figyelmet az utca számos lakójának növekvő jólétére és a Robert Moses-hez hasonló „technokrata tisztviselőkkel” szembeni ellenállásukra. Úgy tűnik azt hiszi, hogy ez az a szabadság, ami hosszú távon garantálta Amerika virágzását.

De miért kellene a Greene Street történetét döntő példának gondolni? Easterly állíthatja, hogy „a háztömb értéke hosszú távon egyszerűen az a szabadság volt, hogy az legyen belőle, amit a lakosok és az ügyfelek akartak”, de az általa bemutatott bizonyítékok alapján ez a legjobb esetben is csak részben igaz. A gazdasági válság idején például az a bizonyos Greene Street-i háztömb a hajléktalanok menedéke volt. Easterly szerint korunk „a Greene Street történetének záró szakasza”. De miért kellene ennek így lennie? Ki tudja, talán száz év múlva a háztömb ismét hajléktalantanya lesz... Szinte bizarr, hogy Easterly, olyasvalaki, aki annak szentelte a karrierjét, hogy arról gondolkodjon, hogyan lehetne jobbá tenni a szegények életét, ragaszkodik ahhoz, hogy a Greene Street azért az, ami, mert a lakói azt akarták, hogy ez legyen, miközben biztosan és fenntartás nélkül tagadná, hogy Detroit, East St. Louis vagy a New Jersey állambeli Camden lakói azt akarják, hogy városaik olyan szegények és lerobbantak legyenek, amilyenek.

A történelmi fejlődés – ami messze nem volt olyan zökkenőmentes, mint ahogy Easterly érvel – valójában a fellendülés és a válság története. Voltak pillanatok, amikor úgy tűnt, hogy végre megvannak azok a módszerek, amelyek tartósan csökkentik a szegénységet. Az ilyen pillanatokot pedig követte a pesszimizmus és a tanácstalanság, amikor bizonyos gazdasági stratégiák nyil-

vánvalóan csődöt mondtak. Ha a fejlesztés világát egy emberhez kellene hasonlítani, akkor úgy írhatnánk le, mint olyasvalakit, aki egész életében szélsőséges hangulatbeli ingadozásoktól szenved.

Ami a nemzetközi fejlesztési támogatás hatékonyságát illeti, a világ jelenleg a soha nem látott optimizmus időszakát éli. Erről olvashatunk Jeffrey Sachs *The End of Poverty (A szegénység vége)* című könyvében, erről beszélt Dr. Jim Yong Kim, a Világbank elnöke, aki szintén a szegénység megszűnését jelezte előre, és erről beszél Bill Gates is. 2014-es alapítványi levelében Gates azt írja, hogy a világ „meg tudja oldani a rendkívüli szegénység és a betegségek problémáját”, továbbá azt jósolja, hogy „2035-re szinte már egyetlen szegény ország se marad majd a világon.” Aztán ott van a Scaling Up Nutrition mozgalom és a hozzá kapcsolódó civil szervezetek sokasága, amelyek azt állítják, hogy az éhség és az alultápláltság hamarosan csupán az emberiség szenvedéseivel teli múltjának emléke lesz.

Az optimizmus oka részben a szegénységnek és az éhezésnek az a nagyon is valós mérséklődése, ami az elmúlt harminc évben a világban tapasztalható volt, még akkor is, ha ennek a legnagyobb része – ahogy arra Easterly újra és újra utal – inkább a kínai és indiai középosztály kialakulásának köszönhető, mintsem a fejlesztési projektnek. Jeffrey Sachs vagy Bill Gates szemében a technokrata megoldások nem mondtak csődöt. Éppen ellenkezőleg, véleményük szerint a számos kudarc ellenére mindent egybevetve ragyogó sikert arattak, és valószínűleg még ennél is sikeresebbek lesznek a jövőben. Nem meglepő – tekintettel Gates befolyására –, hogy ebben a vonatkozásban részben azokat a technikai-utópisztikus nézeteket tükrözik, amelyek annyira általánosak a Szilícium-völgyben és a high-tech világ többi részében. Nos, ez az a beállítás, amelyben Easterly szenvedélyes, briliáns, de egyben vadul túlzó ellenvéleményét érteni kell.

(The New York Review of Books)

Rory Fanning⁴

Az afganisztáni háború(k) afgán szemmel

Anand Gopal: No Good Men Among the Living: America, The Taliban, and the War Through Afghan Eyes (Metropolitan Books, 2014, 320 oldal) című könyvének bemutatása

Már több mint egy évtizede annak, hogy az Egyesült Államok Hadserege 2. Ranger Zászlóaljának katonájaként Afganisztánban jártam. Két turnust szolgáltam végig az országban. Először 2002-ben önkéntesként, aztán 2004-ben már kényszerből, miután kijelenttem, hogy lelkiismereti okból megtagadom a katonai szolgálatot. Az, hogy szolgálatmegtagadóként kellett elhagynom a Rangereket, életem egyik legnehezebben feldolgozható döntése volt. Sok oka volt annak, hogy kiléptem, és ezek közül néhányat még csak mostanában kezdek igazán megérteni. Anand Gopal könyve, a *No Good Men Among the Living* segített abban, hogy feldolgozzam ezeket az okokat, méghozzá sokkal többet, mint bármelyik másik azok közül a munkák közül, amelyeket eddig Afganisztánról olvastam.

Gopal kötete válaszol azokra a kérdésekre, amelyek a két szolgálati időszakom alatt és után engem is gyötörtek. Mit éreztek azok az afgán nők, akik leskelődtek poros, vályogból épült házak emeleti ablakaiból, miközben mi odalent a páncélozott Humvee-kben ülve, készenlétben tartott 50-es kaliberű géppuskákkal végigrobogtunk az utcán? Mít gondoltak azok, akik a hidegháborús korszakból ismert orosz rakétákkal lőttek a táborainkat? Számított nekik, hogy tudták, a támadásra mi is támadással, sugárhajtású harci gépekről ledobott 500 fontos bombákkal válaszolunk? Mi járhatott az afgán férfiak fejében, amikor az éjszakai razziák során berontottunk

az otthonaikba és zsákokat dobtunk a fejükre? Miért éreztük oly sok bevetésünk közben, hogy alig vagyunk egyebek gyalogosknál egy nem túl jelentős sakkjátszmában? Megakadályoztunk egy újabb szeptember 11-ét? Tényleg gyűlöltek minket a szabadságunk miatt? Vajon az iszlám csinált az emberekből terroristákat – vagy talán az amerikai imperializmus?

Gopal 2008-ban költözött Afganisztánba és az ott töltött több mint két év alatt megtalálta a válaszokat ezekre a kérdésekre. Az ország legtávolabbi vidékeire is elutazott, közben a világ legrosszabb útjain zötykölődve, hogy beszéljen azokkal, akik szemtanúi voltak a szovjet megszállásnak a 80-as években, a polgárháborúnak a 90-es években, és végül a szeptember 11. utáni amerikai megszállásnak. Könyvének három meghatározó szereplője van: egy USA által támogatott hadúr, egy tálib harcos és egy afgán asszony.

Akbar Gul, más néven „Kábel Mullah” (a gúnynevet azért kapta, mert a polgárháború idején előszeretettel és brutális kegyetlenséggel használt kábelből készült korbácsot) tálib parancsnok és családapa, aki a tálibok bukása után Pakisztánba szökött. Menekültként nem volt se munkája, se jövője, ezért visszatért Afganisztánba és egy mobiltelefon-javító műhelyt nyitott (ami igen megbecsült mesterség egy olyan országban, ahol az elromlott mobiltelefonokat nem lehet egyszerűen újakra cserélni). Gul megpróbált egyszerű vállalkozóként élni, de kísérlete megvalósíthatatlannak bizonyult, mivel a műhelyét az Egyesült Államok által támogatott afgán rendőrség és az amerikai hadsereg razziái miatt be kellett zárnia. Amikor a családja eltartásáról volt szó, választhatott: vagy harcol az amerikai megszállás ellen a tálibok oldalán, vagy éhen hal.

A pedofiliával vádolt egykor hírhedt hadurat, Jan Mohammedet (aki mellesleg Hamid Karzai elnök egyik közeli barátja) Oruzgan tartomány kormányzójává nevezték ki. Kormányzóként befolyásolta az amerikai hadsereget és több millió dollárral tömte meg a saját zsebeit azzal, hogy olyan hamis állításokat terjesztett a politikai rivalisairól, melyek szerint azok a tálibok oldalán harcoltak. A szerző rámutat, hogy az Egyesült Államok azért működött együtt a Mohammedhez hasonló emberekkel, mert az Amerika által létre-

4 Rory Fanning egykori ranger, aki – mielőtt lelkiismereti okokból megtagadta volna a katonai szolgálatot – két turnust is végigharcolt Afganisztánban. 2008-ban és 2009-ben a Pat Tillman Alapítvány aktivistájaként beutazta az Egyesült Államokat. A jelenleg Chicagóban élő Fanning a *Worth Fighting For: An Army Ranger's Journey Out of the Military and Across America* (Haymarket, 2014) című könyv szerzője.

hozott rendszer, ahogy Gopal fogalmaz, „nem a stabilitást, a legitimitást és a népszerűséget jutalmazta, hanem azokat, akik kiszolgáltatottak az ellenségnek.” Gopal számos történetet idéz fel olyan emberekről, akik minden tőlük telhetőt megtesznek, hogy csatlakozzanak az amerikai érdekekhez. Ennek ellenére sokszor előfordult, hogy – szabadságuktól mindenféle bírói eljárás nélkül határozatlan időre megfosztva – még az ilyen emberek is Guantánamóban vagy hasonló börtönökben találták magukat. Az Egyesült Államok nem látott nagy különbséget az ártatlan afgánok és a tálibok között. Csak vért akartak – mindegy kiét. . .

A könyv talán legérdekesebb szereplője Heela, a főiskolai végzettséggel rendelkező asszony. Heela a polgárháború idején menekült el Kabulból és egy elszigetelt faluban húzta meg magát. Az asszony arra volt kárhóztatva, hogy otthonának falai között élje életét, és halálos veszélyben forgott volna az élete, ha a házat egyedül hagyja el. Csak egy verrokon férfi kísérel felügyelete alatt léphetett ki a négy fal közül. Ezek a hihetetlenül szigorú korlátok sem akadályozták meg Heelát abban, hogy egy külön iskolát hozzon létre a falujában élő nők számára. Saját erőfeszítései, illetve politikailag aktív férjének tevékenysége miatt Jan Mohammed célpontjává váltak. A hadúr csatlósai megölték a férjét, ő pedig alig tudott élve elmene-külni a faluból a gyermekeivel.

Gopal az ország tízéves szovjet megszállásával és a fundamentalisták Egyesült Államok általi finanszírozásával, illetve az Afganisztánt a szovjet kivonulást követően sújtó borzalmas polgárháborúval foglalja keretbe ezeket a történeteket. Megtudjuk, hogy miért kerültek a tálibok hatalomra azt követően, hogy a Szovjetunió összeomlása után sem az oroszok, sem Amerika nem figyelt az országra és hatalmi vákuum alakult ki.

Számunkra, akik barátokat veszítettünk el Afganisztánban, a könyv leginkább zavaró megállapításai azok a részletek, amelyek azzal foglalkoznak, hogy miért adták meg magukat a tálibok, és miért menekült az al-Káida Pakisztánba alig néhány hónappal az amerikai invázió kezdete után. Minden, ami történt – az amerikai áldozatok, a több ezer afgán civil halála és a félmilliárd dollár, amit nem az infrastruktúra építésére, hanem a rombolására költöttek – elkerülhető lett

volna, ha az USA elfogadta volna a megadást. Ám a Bush-, és az azt követő Obama-kormányzat véget nem érő háborút akart. . .

A No Good Men Among the Living nem öncélú kalandregény. Nem arról szól, hogy egy bátor újságíró elutazik egy Isten háta mögötti országba, hogy beszámolókat írjon egy háború sújtotta, egzotikus helyről. A könyv java részében Gopal jelenléte nem is érezhető, inkább hagyja, hogy a főszereplői vezessenek minket; azok az emberek, akikről a mainstream médiában gyakorlatilag sosem lehet hallani. Annak ellenére, hogy nem beszél túl sokat a saját történetéről, Gopal dicséretet érdemel, és köszönetet kell mondani neki, hogy életét is kockáztatta azért, hogy egy ilyen fontos könyvet írhasson.

A szegénység, a háború és a több évtizedes megszállás a legtöbb afgán életformájává tette, hogy új és kreatív túlélési technikákat találjon. A bizonytalan jövő nyomasztó súlya és a veszteség állandó veszélye az, ami az elkötelezettségeket sokuk számára olyan ingatagokká teszi. Bárki, aki megérti ezt, látni fogja, hogy miért adták meg magukat olyan gyorsan a tálibok az első amerikai inváziót követően. És itt találjuk meg a választ arra is, hogy Gopal miért épp ezt a címet választotta. A „nincsenek jó emberek az élők között” egy pastu közmondás, ami – Gopal szavait idézve – azt jelenti, hogy:

„Ebben a világban nincsenek se hősök, se megváltók. A konfliktusban részt vevő felek egyike sem volt egy jobb jövő letéteményese. A terrorizmus elleni amerikai háború kategóriái – terroristák, fundamentalisták és demokraták – keveset számítottak, sőt, gyakorlatilag semmit, amikor a cél általában csak az volt, hogy valahogy ezt a napot is túléljék.”

Add oda ezt a könyvet bármelyik olyan ismerősödnek, aki azt tervezi, hogy belép az Egyesült Államok hadseregébe, vagy az iszlámot hibáztatja Afganisztán amerikai megszállásáért, és biztos lehetsz benne, hogy az elolvasása után újragondolja majd az álláspontját. Gopal csodálatos munkája reményt ad arra, hogy véget vethetünk a vég nélküli háborúinknak.

(Truthout)

Ulrich Herbert⁵

Megjelent Heinrich August Winkler Nyugat-sorozatának harmadik kötete

Heinrich August Winkler: Geschichte des Westens. Vom Kalten Krieg zum Mauerfall (C. H. Beck, 2014, 1258 oldal) című könyvének bemutatása

Geschichte des Westens (A Nyugat története) című munkájának harmadik kötetével Heinrich August Winkler – alig három évvel a trilógia előző darabjának megjelenése után – ismét egy terjedelmes kézikönyvvel áll az olvasók elé.

Bár a cím szerint a Nyugat történetéről van szó, a szerző igazság szerint inkább a 20. század második felének egyetemes politikátörténetével foglalkozik. Winkler bemutatja a nagy nyugati országok politikai fejlődését, különös tekintettel az Egyesült Államokra, Nagy-Britanniára, Franciaországra, Olaszországra és a Német Szövetségi Köztársaságra; de foglalkozik a keleti blokk államaival is, főleg a Szovjetunióval és Kínával. Nyomon követi a hidegháború szakaszait Európában, Ázsiában, Afrikában és Latin-Amerikában, és részletesen feldolgozza a dekolonizáció folyamatát és konfliktusait, illetve a vizsgált időszakban ezekhez kapcsolódó jelentősebb válságokat.

A szerző elemzi a főbb nemzetközi folyamatokat: a gazdasági fellendülést és a fogyasztói társadalom térhódítását az 1950-es és 1960-as években, az Európai Közösség létrehozását és bővülését, a Bretton Woods-i nemzetközi monetáris rendszer fejlődését az amerikai dollár, mint globális tartalékvaluta felváltásától kezdve az európai közös valuta létrehozásáig. Megvizsgálja az olajár-válságokat a nyugati országokra, a keleti blokkra és a harmadik világra gyakorolt hatásokkal együtt, a szovjet birodalom belső szétesését, és végül az 1989–91-es korszakhatárt is. A kötet szinte az összes 1945–1990 közötti jelentős politikai folyamattal foglalkozik. Ilyen átfogó megközelítéssel ren-

delkező munka eddig nem létezett, ezért érthető, ha elolvasása után az olvasó kimerülten, de csodálattal telve tekint a tudás eme tárházára.

A címben foglalt „Nyugat” szempontot az első két kötet megjelenése után többször is kritizálták már. Jürgen Osterhammel szerint például a Nyugat „ex post történelmietlen kategória”, amelyen keresztül a rövid „történelmi pillanat, amikor Nyugat-Európa és az azt követő »Neo-Európák« uralták a világot, minden dolgok világtörténelmi mércéjévé válik”.

A kritika jogos lehet, de az itt vizsgált időszak szempontjából ennek a mércének mégis van bizonyos plauzibilitása. Méghozzá azért, mert „a transzatlanti Nyugat soha azelőtt nem alkotott olyan egységet – hangsúlyozza Winkler –, mint az 1945–1990 közötti négy és fél évtizedben.” A megközelítést már részletesen kifejtette az előző kötetekben. A kiindulási pont „a Nyugat normatív projektje” a 18. század végi amerikai függetlenségi háború és a francia forradalom elképzelései alapján, valamint a hatalommegosztás, a jogállamiság, a demokratikus ellenőrzés és az emberi jogok megvalósításának ezekkel összefüggésben kialakuló posztulátumai. Ezek a posztulátumok a Nyugat államaiban egy mindig ellentmondásos és sosem teljesen beteljesített, de mégis tényleges kötelezettséget képeztek – ellentétben azokkal az államokkal, ahol hiányzott egy ilyen kapcsolat.

Ezt a Nyugattól kiinduló perspektívát nem szabad összekevernem a kritikátlan hozzáállással. Éppen ellenkezőleg: a szerző kritikája a nyugati államokról és társadalmakról alighanem sokkal hangsúlyosabb, mint a nem-nyugati országokkal szembeni. Winkler e tekintetben hasonlóképp jár el, mint a „poszt-Adenauer korszak baloldalai”, akik hatalmas buzgalommal tüntettek az USA ellen, de soha nem vonultak utcára, hogy a Szovjetunió ellen demonstráljanak – pontosan azért, mert az amerikaiakat magától értetődően az emberi jogok mércéje alapján mérték, miközben sosem indultak ki ilyen megfontolásból a kommunista politikusok vagy az afrikai zsamokok esetében.

Winkler hüvös pontossággal írja le a nyugati hatalmak által az harmadik világ feltörekvő országaiban elkövetett erőszakos cselekményeket, és nem hagy ki szinte egyetlen mérsárlást vagy „rendteremtő hadjáratot” sem. A hollandok in-

5 Ulrich Herbert a Freiburgi Egyetemen tanít történelmet. Némrég jelent meg *Geschichte Deutschlands im 20. Jahrhundert* (C. H. Beck, 2014) című könyve.

donéziai rendőri intézkedéseinek brutálisát éppúgy bemutatja, mint britek kivonulását Indiából (az ezt követő partió által követelt többszáz ezer hindu és muzulmán halottal együtt), illetve a franciák gyarmati bűncelekményeit Vietnamban, Algériában és Fekete-Afrikában.

Arra a következtetésre jut, hogy: „éppúgy, ahogy a franciák Algériában, a britek is úgy érezték, hogy nem kötik őket a humanitárius hadviselés és az Európai Emberi Jogi Egyezmény szabályai. [...] A Nyugat normatív értékeihez elméletben és alapvetően London és Párizs is igazodott, de a gyakorlatban ez csak akkor volt igaz, ha úgynevezett »civilizált« nemzetekkel volt dolguk”.

Winkler az Egyesült Államokat eredetileg szigorúan gyarmatosítás-ellenes hatalomnak írja le, amely a dekolonizáció és a hidegháború összekapcsolódása révén mégis egyre inkább szövetségbe fonódott a régi európai gyarmati hatalmakkal. Legyen szó akár Vietnamból, Indonéziáról, Angoláról vagy később Chiléről, „a Nyugat és az Egyesült Államok átfogó érdekeit a hidegháború idején az a pozíció határozta meg, amit Amerika a gyarmatosítás-ellenes mozgalmakkal szemben elfoglalt.”

A könyv konzekvensen kronológiai elrendezést követ. Ennek következtében a francia algériai háború öt különböző fejezetben is felbukkan. A nagy nyugati országok története eloszlik az egyes fejezetek között. Winkler könyvét akár több – például Franciaország, Olaszország, a hidegháború vagy a dekolonializáció történetét bemutató – különálló monográfiára is feloszthatnánk.

De éppen az elrendezés eme szélsőséges egyidejűsége – ami egyben olyan eseményeket és folyamatokat állít közvetlenül egymás mellé, amiket a szigorúan tematikus szerkezetű munkákban egymástól messze elválasztva találunk – az, ami ennek a könyvnek a különleges varázsát adja. A 280–357. oldalon például a következő témakörök bukkannak fel: Hruscov berlini ultimátuma 1958 novemberében, a kubai rakétaválság, az amerikaiak részvételének kezdete Vietnamban, a katonai puccskísérlét Franciaországban, az SPD godesbergi programja, a genfi tíz hatalmi konferencia, a Szovjetunió és Kína közötti vita, Kennedy elnökké választása, az ENSZ-nyilatkozat a gyar-

mati országok függetlenségéről, a dekolonizáció folyamata Elefántcsontparton és más nyugat-afrikai országokban, az algériai válság, az egykori brit gyarmatok függetlenedése, a belga-kongói események, a harcok Angolában és Mozambikban, a nyugati értelmiség reakciója Frantz Fanon: *A föld rabjai (Les Damnés de la Terre)* című könyvére, a faji zavargások az Egyesült Államokban, a latin-amerikai fejlődés, a Kuba elleni amerikai invázió a Disznó-öbölben, az úrkorszak kezdete, a berlini válság a fal felépítéséig, az Adenauer-korszak vége Nyugat-Németországban, illetve a *Spiegel*-ügy és a Fischer-vita.

A könyv az egymással kölcsönhatásban álló és egymással összefonódó témák mindegyékét a Winklerre jellemző pontossággal mutatja be. Az olvasó csak nehezen tud elszakadni elbeszélés sodrásának erejétől. Természetesen ez a módszer (azaz a kronológiai elrendezés) minden előnye mellett egy bizonyos fokú belső konfliktushoz is vezet. Időben átívelő folyamatokat – például az egyre erősödő világméretű migrációs folyamatokat, amelyek a hetvenes évek óta mélyen megváltoztatták a nyugati társadalmakat, illetve az olyan szociokulturális trendeket, mint például a nemek közötti kapcsolatokban végbement változások – ilyen módon még nehezebb elemezni. Néhányukkal ugyan Winkler is foglalkozik, de nem válik világossá, hogy miért mentek végbe ilyen alapvető változások ezekben az években a legtöbb európai országban majdnem ugyanolyan módon, bár időbeli eltérésekkel.

És hogy hogyan függenek össze ezek a változások egymással? Winkler utalása az „értékek átalakulására” inkább a kérdés, semmint a válasz része. Ezek szerint a szolgáltató társadalmak önmagukban liberálisabbak lennének, mint az ipari jellegűek? Ha vetünk egy pillantást az Egyesült Államok belső fejlődésére az utóbbi években, akkor ebben lehet némi okunk kételkedni. Vajon a gazdaság globalizációja a nemzetek békésebb együttéléséhez vezet? Nos, a világ jelenlegi helyzete inkább az ellenkezőjére utal. A Szovjetunió összeomlását elsősorban a hetvenes évek óta tapasztalható világgazdasági válság részeként, „epifenomenonjaként” kell érteni? Winkler ezt a tézist ingerülten elutasítja és „vulgármarxistának” nevezi.

A kötet nem diskurzív felépítésű. A szerző nem mérlegel, nem próbál ki új elméleteket, nem keres ellentmondásokat és megválaszolatlan kérdéseket, hanem konstatál, megállapít. Ez a könyv egyes részeit kissé szárazzárta, lexikonszerűvé teszi. Ragyogó tisztasággal számol be az eseményekről, és történelemmé tömöríti őket. A könyv a globális politikatörténet lenyűgöző panorámáját tárja elénk, méghozzá úgy, ahogy azt egyetlen szerző tollából másutt aligha találánk meg.

(Die Zeit)

Orville Schell

Kína visszavág

Amikor 1979 januárjában Teng Hsziao-ping gépe leszállt a Washington melletti Andrews Légibázison, Kína még mindig ébredőben volt a kulturális forradalom által előidézett hosszú téli álomból. Senki sem tudott különösebben sokat a másfél méternél alig magasabb kínai pártfőtűtkárról, akit Mao találóan „egy pamutgombolyag belsejébe rejtett tűhöz” hasonlított. Amikor 1979-ben Amerikába látogatott, Teng pontosan tudta, hogy mit akar: jobb kapcsolatokat az Egyesült Államokkal. Úgy tűnt, hogy Jimmy Carter elnökkel együtt mindketten arra törekednek, hogy megoldják a két ország közötti nézeteltéréseket.

„Ma újabb lépést teszünk a kapcsolatok történelmi normalizálásának folyamatában, amit idén kezdtünk el – mondta Carter, amikor a Fehér Házban rendezett díszvacsorán köszöntötte Tenget. – [...] Ígérjük együtt, hogy mind az Egyesült Államok, mind Kína tanúsítani fogja majd azt a megértést, türelmet és kitartást, ami ahhoz szükséges, hogy új kapcsolatunk életképesnek bizonyuljon.”

Teng és Carter ellátogattak az Egyesült Államok több nagyvárosába, így például Atlantába, Houstonba és Seattle-be is. A körút legemlékezetesebb pillanatára talán a texasi Simontonban került sor, ahol Teng ellátogatott

egy rodeóra. Műsor közben egy cowgirl galopozott oda az aréna nézőterének első sorában levő székéhez, és egy jókora Stetson-kalapot ajándékozott neki. Amikor Teng apró fejébe nyomta ezt a semmi mással össze nem tévesztendő „amerikumot”, a kalap majdnem a szeméig csúszott. De a célját elérte: mindkét ország népének bebizonyította, hogy ami volt, elmúlt, és eljött az ideje az újrakezdesnek.⁶

Az erről a több mint három évtizeddel ezelőtti eseményről készült felvételek még ma is egyfajta bajtársiasságot sugároznak, és olyan vezetők láthatóak rajtuk, akik félreteszik a kölcsönös bizalmatlanságot és eléggé bíznak egymásban ahhoz, hogy a párbeszéd új formáival próbálkozzanak. Erőfeszítéseik azonban csak a kapcsolatoknak részleges átalakítására voltak elegendőek. Az egyik dolog, amit a „normalizáció” nem tudott megváltoztatni és nem is változtatott meg, az az egypárti kormányzás kínai leninista formája volt. Ami 1979-ben mégis lehetővé tette, hogy felmerülhessen egyfajta testvériség érzése, az az volt, hogy Teng és Carter el tudták képzelni (persze mindketten a maguk módján), hogy a két ország és társadalom mindennek ellenére lassan további alapokat találhat az együttműködésre.

Bár Kínának sem Szun Jat-szen és Csang Kaj-sek, sem Hu Jao-pang, Csao Ce-jang és Teng Hsziao-ping vezetése alatt nem volt igazán demokratikus kormánya, a világ demokráciái mégis dédelgettek olyan homályos deményeket, melyek lényege az volt, hogy amíg az ajtó nyitva áll, addig – talán némi segítséggel a nyitott piacok, a tudományos cserék, az amerikai filantrópia stb. részéről – Kína fokozatosan mégis egyre demokratikusabbá válhat.

Az ilyen hitet és reményeket csak megerősítette a berlini fal lebontása és a szovjet blokk összeomlása. De amíg ezek a drámai események örömmel töltötték el a Nyugatot, addig a kínai pártvezetőket sokkolták és megrémisztették. Ők aligha voltak elragadtatva, amikor 1997-es kínai utazása során Bill Clinton elnök az 1989-es Tienanmen téri eseményekről beszélve meg-

⁶ Teng amerikai látogatásához egyébként egy kínai médiatörténelmi érdekesség is kapcsolódik, a kínai televízió nézők ugyanis az egyesült államokbeli úttal összefüggésben láthatták az első külföldről sugárzott élő tévéadást.

lehetősen kioktató módon megdorgálta Kínát, mert „a történelem rossz oldalán” áll. Akkoriban Csiang Cö-minnek, az akkori pártfőtitkárnak nem volt más választása, mint hallgatni...

Mára azonban kiderült, hogy a történelem nem volt annyira nyugatpárti, mint ahogy azt Clinton hitte. A demokratikusabb Kínáról szóló álom súlyos károkat szenvedett 1989-ben, amikor a Tienanmen téri mézszárlás egy „Soha többé!” mentalitást alakított ki a kommunista pártban. Mire 2013-ban Hszi Csin-ping elnök és pártfőtitkár lett, a strukturális politikai reformokra vonatkozó nyugati és kínai reményeknek egyaránt megadták a virtuális kegyelemdőfést. A párt új üzenete gyakorlatilag a következő volt: „Mivel Kína, mint kivitelezhetetlent, határozottan elutasítja a demokratikus kormányzás minden nyugati formáját, az amerikaiak elfelejthetik az álmaikat arról, hogy szabad választásokat, emberi jogokat és demokráciát hoznak Kínába. Amit most látnak, azt fogják kapni a jövőben is! A változások nem kívánatosak.”

Barack Obama és Hszi Csin-ping egyik találkozásán – amit 2013 júniusában a Sunnylands néven is ismert kaliforniai Annenberg-birtokon tartottak – Hszi megpróbált visszaszerezni valamit a régi Carter–Teng varázslatból, amikor felvetette, hogy a két ország alakítson ki egy „új típusú nagyhatalmi kapcsolatot” (*hszinhszing takuo kuanhszi*). Úgy értette, hogy mindkét fél fogadja el a másikat úgy, ahogy van. Nos, az ötlet nem talált különösebben lelkes fogadtatásra...

2014 szeptemberében viszont ismét Pekingbe látogatott Jimmy Carter, az az ember, aki annak idején annyit tett az amerikai–kínai kapcsolatok helyreállításáért. Hát nem lett volna nagyszerű alkalom ez arra, hogy felelevenítse a kölcsönös tisztelet és az új előrelépések közös keresésének régi gondolatát, méghozzá alig néhány hónappal azelőtt, hogy Obama elnök maga is Kínába látogat? Ki lenne megfelelőbb Carternél arra, hogy segítsen javítani a közelmúltbeli viták, feszültségek és a bizalmatlanság súlya által terhelt kapcsolatokon, és lehetővé tegyen egy „újfajta” interakciót?

Elfogadtam a meghívást, hogy 2014. szeptemberi útjának egy részén kísérem el az egykori elnököt. Természetesen 1979 óta óriási

előrelépés történt mind a kínai fejlődés, mind az Egyesült Államokkal való kétoldalú kapcsolatok intézményesítése terén. De éppoly feltűnő, hogy még mindig mennyi bizalmatlanság tapasztalható a motivációt és a szándékokat illetően. Sőt, meg kell állapítanunk, hogy a két ország a közelmúltban távolabb került egymástól, ami már azelőtt nyilvánvalóvá vált, hogy Carter Pekingbe érkezett.

Carter először 1949-ben járt Kínában, alig néhány hónappal azelőtt, hogy kiköltözték a Kínai Népköztársaságot. A későbbi elnök, aki ekkor még fiatal tengerésztisztként szolgált egy amerikai tengerelattjárón, ellátogatott Csingtaóba és Sanghajba is. Három évttel később, 1978. december 15-én titkos tárgyalások hosszú és rendkívül bonyolult sora után megdöbbenette a világot, amikor bejelentette, hogy az Egyesült Államok és Kína visszaállítja a normális diplomáciai kapcsolatokat. Annak ellenére, hogy jelentős kongresszusi ellenzék alakult ki a döntéssel szemben – Barry Goldwater szenátor például azzal vádolta Cartert, hogy „hazudik, fittyet hány a Kongresszusra és kiárúsítja Tajvant” – hat héttel később Teng Hsziao-ping a Fehér Házban volt.

Amikor Carter 2014 szeptemberében visszatért Pekingbe, hogy megünnepeljék a „kapcsolatok normalizálásának” harminctödik évfordulóját, útjának első állomása a Népi Egyetem volt. Úgy képzeltem, hogy ez egy újabb lehetőség lesz nemcsak arra, hogy megemlékezzenek Carter szerepéről az amerikai–kínai kapcsolatok javításában, hanem arra is, hogy Carter kifejtse a saját véleményét az azóta eltelt időben bekövetkezett eseményekről és találkozzon a diákokkal. Ehelyett belesöpöpentünk egy, az egyetem által szervezett fórum kellős közepébe, amelynek témájául a globális pénzügyek szolgáltak. (Az ilyesféle üzleti konferenciák manapság rendkívül népszerűek Kínában; alighanem azért is, mert a téma politikailag kockázatmentesnek számít.) Carter csak azután kapott szót, hogy az egyetem rektora és egy argentin közgazdász, az ENSZ egyik volt kereskedelmi és befektetési szakértője is elmondta a maga eléggé jellegtelen beszédét. A rövid előadás után mindössze egy kérdést intéztek a volt elnökhöz a hallgatóság soraiból.

Kiderült, hogy Carternek előadói díjat fizettek azért, hogy előadást tartson, így kínai útja

7 Pinyin átírásban: *xinxing daguo guanxi*.

végso soron csak egyik megállója lett annak a fáradhatatlan globális erőfeszítésnek, hogy pénzt szerezzen a Carter Center működéséhez. A két ország közötti hatalmi viszony megváltozására az is rávilágított, ahogy a házigazdák az egykori amerikai elnököt kezelték. Most már nem csak a Nyugat gazdag; sőt, Kína várhatóan hamarosan lehagyja az Egyesült Államokat a GDP terén.

De számos más formája is volt annak, ahogyan visszatükröződött ez a drámai elmozdulás az amerikai–kínai kapcsolatokban. Bár Carter ezt megelőzően már négy alkalommal is tárgyalt Hszi Csin-pinggel, a mostani útja során nem találkozott se vele, se Li Ko-csiang miniszterelnökkel – ami már csak azért is furcsának tűnhet, mert ha a kínaiak tényleg jobb amerikai–kínai kapcsolatokat akarnak, akkor miért nem vesznek tudomást arról az emberről, aki egykor oly sokat tett a javításuk érdekében?

A kínai vendéglátók ráadásul minden teketória nélkül megtiltották a Carter-delegáció egyik meghívott tagjának, hogy beszédet mondjon egy, a Nép Nagy Csarnokában rendezett fórumon. Carter maga is hamarosan szembesült azzal a ténnyel, hogy a kínai partnerszervezetek több Sanghajba és Csingtaóba tervezett rendezvényt lemondtak vagy átszervezték. Egy, a Fiatal Amerikai és Kínai Tudósok Fóruma az Amerikai–Kínai Kapcsolatokról (Young American and Chinese Scholars Forum on US–China Relations) program számára tervezett Carter Center találkozó helyszínét például a Csiaotung Egyetem hsziani campusáról egy szállodába helyezték át.

Hogy miért történhettek meg ilyen változtatások, azt nem tisztázták sem a Carter-delegáció, sem a sajtó képviselői előtt. Talán azért, mert – tudatában lévén Carter régi elkötelezettségének a nemzetközi emberi jogok és a demokrácia iránt – a tisztviselők attól tartottak, hogy esetleg valamilyen kellemetlen eseményre kerül sor. Mindenesetre Kínában a külföldiek csak nehezen tudnak tiltakozni. Ahogy azt minden külföldi nagykövetség, vállalat, egyetem, civil szervezet és médium jól tudja, a külföldiektől elvárják, hogy elfogadjanak mindent, amit eléjük raknak. A túl sok panaszkodás eredménye csak az lehet, hogy halogatják, illetve elutasítják a szerződések aláírását és a vízumkérelmek

jóváhagyását, vagy lemondják az előre megbeszélte programokat.

Carter útjának fénypontja a tervek szerint egy, a Nép Nagy Csarnokában rendezett bankett lett volna. A hatalmas, mauzóleumszerű épületet „a nép” építette fel tíz hónap alatt 1959-ben, a Nagy Ugrás idején, amikor 30–40 millió kínai az éhhalál szélére sodródott. Az épületben minden kínai tartománynak van egy saját, óriási terme, melynek falait epikus méretű tájképfestmények díszítik. Csakhogy a Carter tiszteletére tartott vacsora kiábrándítóan laposra sikeredett. Li Jüan-csao alelnök, az est házigazdája tartott egy rövid beszédet, amiben nyoma sem volt annak az aktív baráti hangvételnek, ami a harmincöt évvel ezelőtti találkozókat jellemezte.

Miközben a félig üres asztalok tengerében ettünk, egy kínai professzor odasúgta nekem, hogy Hszi elnök alig néhány nappal korábban találkozott Robert Mugabéval, a nemzetközi közellenségnek számító zimbabwei elnökkel. A professzor „a kínai nép régi barátjának” nevezte Mugabét, akit „nagyon tisztelünk”, s akivel Kína „vállvetve állt az imperializmus, a gyarmatosítás és a hegemonia ellen”. Azzal folytatta, hogy miközben mi itt vacsorázunk, Hszi Csin-ping is a Nép Nagy Csarnokában tartózkodik, és épp köszöntőt mond a malajziai államfő, Abdul Halim Mu’adzam Shah tiszteletére. Ennek ellenére Hszi nem élt a lehetőséggel, és még csak be sem nézett a Carter tiszteletére adott vacsorára.

A hat kínai napilap közül, amelyeket másnap reggel átlapoztam, egyik sem írt a bankettéről vagy Carter látogatásáról. Csak az angol nyelvű *China Daily* (egy, a Kínában élő és dolgozó amerikai expatok⁸ körében nagyon népszerű lap) számolt be az eseményről. A lap közölt egy fényképet, de az nem Cartert, hanem a banketten rövid műsort adó diákokat ábrázolta, alatta pedig egy rövidke cikk volt olvasható *Pulykalakoma a kínai–amerikai kapcsolatok tiszteletére (Turkey Feast Honors China–US Relations)* címmel. Szerencsére másnap este sor

⁸ Expat: multinacionális vállalat olyan munkavállalója (jellemzően közép- és felsővezetői szinten), aki hosszabb-rövidebb ideig külföldön él, és az anyavállalat valamelyik ottani leányvállalatánál dolgozik. (Ford.)

került egy másik, nagyon kellemes vacsorára is, amit a *Caijing Magazine* és Teng lánya, Teng Zsung rendezett. Sok olyan egykori kínai hivatalnok volt jelen, aki már a Carter-kormányzat idején is dolgozott. A volt amerikai elnök és felesége állítólag nagyon hálás volt azért, hogy ilyen sok „régiből” (akik közül ma már alig-alig akad hivatalban levő) találkozhatnak.

A Nagy Csarnokban tartott vacsorát egyébként az tette még inkább nyugtalanítóvá, hogy végig a „megalázás” – *csezsü*⁹ – szele lebegett a levegőben. A párt évek óta hangsúlyozza, hogy Kína történelme során az országot újra és újra megalázták és kizsákmányolták a külföldi hatalmak. Éreztem, hogy a kínaiak nem bánnák, ha visszafizethetnének valamit ezekből a megaláztatásokból, ezért úgy döntöttem, hogy aznap este korán távozom...

Miközben egy amerikai Kína-kutató társaságában kíséaltam a Nagy Csarnokból a fényárban úszó Tienanmen térre, egyetértettünk abban, hogy milyen megdöbbentő volt nemcsak az, hogy Cartert nem engedték közelebb a hivatalos karnyújtásnyi távolságnál és személyesen is megsértették, hanem az is, hogy mennyire hasonlítottak az iménti jelenetek oly sok más eseményre, amelyeknek mindketten tanúi lehettünk a közelmúltban. Mi több, valahogy emblematikusnak éreztük azt a bizalmatlan, titkolódzó, ellentmondást nem tűrő stílust, ami a hivatalos Kína viselkedését manapság oly gyakran jellemzi, főleg a demokráciák irányában, amelyeket hajlamos különösen lázító, sőt ellenséges országoknak tekinteni. Nem is olyan sok évvel ezelőtt még a kínaiak fogalmaztak meg hasonló kritikákat a Nyugattal szemben. De ha az ilyen magatartás akkor nem volt konstruktív a kínai kapcsolatok szempontjából azokkal az országokkal, amiket Kína „imperialista hatalmaknak” tekintett, akkor ma sincs olyan új logika, ami Peking jelenlegi viselkedését bármivel is konstruktívabbá tenné.

Csak hogy most, hogy az országuk gazdaggá és erőssé vált, sok kínai tisztviselő és katonatiszt szinte megkönnyebbülten látszik, mert végre képesek katonailag is szembeszállni a japánokkal és a vietnamiakkal; sőt, akár prominens amerikaiakat is nyugodtan megsérthetnek, nem

törődve az ilyen arcátlánságnak a világ többi részére gyakorolt esetleges negatív vagy veszélyes lehetséges következményeivel. Az emberek mindkét oldalon egyre tanácstalanabbnak látszanak, s nem értik, hogy miért mennek olyan nehezen a dolgok; ráadásul épp olyankor, amikor sürgősen meg kellene találnunk a módját, hogy elkerüljünk az olyan konfliktust, ami sokak szerint nagyon is könnyen kialakulhat egy új nagyhatalom (azaz Kína) felemelkedésével.

Hogy honnan ered az ilyesfajta kimérség, ami hátráltatja a két felet abban, hogy igazán együttműködjenek? Talán a kínaiak azon aggodalmából, hogy túl nyilvánvalóan rugalmasnak és befogadónak lenni olyan magatartás, ami félreértelmezhető gyengeségként. Talán az is szerepet játszik benne, hogy Peking tisztában van azzal, hogy a gazdasági fejlődés ellenére a nyugati stílusú demokráciák nemcsak még mindig lenéznek a kínai leninista irányítási rendszert, de nem bánnák azt sem, ha az alapvetően megváltozna.

Most, hogy Kína annyira sikeres a gazdasági fejlődés terén, hogy a globális hatalmi egyensúly kezd drámaian a javára billenni, az Egyesült Államok egy új pekingi valósággal találja szembe magát. A Hszi-féle reform már nem is tartalmaz a politikai reformra vonatkozó érdemi programot. Elmúltak már azok az idők, amikor a tisztviselők azt mondhatták: „Adjanak nekünk időt. Kína nem tud mindent egyszerre megváltoztatni.”

Mi több, Kína bizalmát a saját leninista-kapitalista rendszerében és új keletű magabiztosságát a világban csak tovább ösztönözte a megbénult amerikai Kongresszus és Európa bizonytalan kormányainak látványa. A demokratikus gyakorlat ezen modelljei láttán a pártfunkcionáriusok minden korábbinál igazoltabbnak látják, hogy miért utasítják el a nyugati demokrácia fékeket és ellensúlyait, a választási rendszert, az egyetemes értékeket, az emberi jogokat, a független civil társadalmat, a nyitott médiát és a vallási szerveződés szabadságát. „A kínai vezetés nyugati típusú demokráciára vonatkozó kritikájának egyik része az – jegyezte meg Hszi nemrégiben –, hogy az hajlamos a megbénulásra és a patthelyzetek kialakulására, illetve végső soron a kormányzati gyengeségre.”

9 Pinyin átírásban: *chiru*.

Az a nyugati elképzelés, hogy a nyitott piacok, a külföldi oktatás stb. által támogatott Kína politikailag ellenállhatatlanul egyre nyitottabbá válik – amiről sok nyugati véli, hogy ez az elkerülhetetlen (és kívánatos) evolúciós út minden társadalom számára – most a kínai vezetők hangos és dacos tagadásával találja szembe magát. Véleményüket a következőképpen lehetne összefoglalni: „Nem akarunk benne lenni az Önök álmában! »A történelem jó oldala«, amiről az Önök Clinton elnöke beszélt, nem szerepel a mi pártunk elnökének, Hszinek a »kínai álomról« alkotott hivatalos nézetében.”

A „kínai álom” gondolat Hszü fogalmazta meg, és napjainkban már óriásplakátokon népszerűsítik az egész országban. A koncepció lényegében Kína gazdagság, hatalom, tisztelet és nemzetközi elismertség iránti történelmi vágyára apellál. A „kínai álom” viszont nem tartalmaz semmiféle törekvést a liberális demokrácia és a humanista értékek nyugati felfogása irányában való elmozdulásra vonatkozólag. Ezeknek az egymással szemben álló gondolatoknak az árnyéka, illetve az Ázsiával való kapcsolatok jelentős mértékű elmozdulásának kezdete volt az, ami aláaknáztta Jimmy Carter látogatását, aki végül is az első amerikai elnök volt, aki az egyetemes emberi jogokat mint valódi külpolitikai szempontot a Fehér Házba hozta.

Kína új hatalma most már lehetővé teszi, hogy ellenálljon a külföldi nyomás szinte minden formájának. Amikor Carterhez hasonló látogatók érkeznek Kínába „barbár” földekről, a vezető kínai tisztségviselők talán szeretnék, ha úgy bánhatnának velük, mint ahogy réges-régen a császárság korában tették. A „hübér” (*csinkung*¹⁰) régi dinasztikus rendszere szigorú szabályokat írt elő a Japánhoz, Koreához, Vietnamhoz vagy Burmához hasonló alávett országokból Kínába látogató külföldi követek számára. Az ilyen követek ellátogathattak Pekingbe, várhattak a császári kihallgatásra, rituális ajándékokat ajánlhattak fel az Ég Fiának „hübérként”, majd gyorsan távozhattak. Sohasem részesültek egyenlő elbánásban, mert országaik végül is nem voltak Kínával „egyenlő” hatalmak.

Mivel a hazafias kínaiak oly sokáig vártak arra, hogy nemzetük élvezze a „fiatalítás” (*fuhszing*¹¹) gyümölcsseit, az ember megértheti, hogy mennyire örömtelinek érezhetik az országuk által mára elért magas státust, és milyen csábító lehet az, hogy ezt kifejezzék a nyugati nyomással szembeni ellenállásban, amit másfél évszázadon át megtagadtak tőlük. Kína új magabiztossága, merevsége és harciasabb nacionalista hozzáállása ellenhatást vált ki a szomszédos országokban. Sőt, egyesek már most is azt kérdezik, hogy „vajon vannak Kínának igazi barátai?”

Kína lépései egyben mély aggodalmat váltanak ki az ország szándékaival kapcsolatban is, különösen azok körében, akik az Egyesült Államokban és máshol külföldön a közeledésért dolgoznak. Sok ilyen ember teszi fel a kérdést, hogy a barátságos amerikai-kínai együttműködésnek az a fajta lehetősége, amit Carter elnök próbált ösztönözni harmincöt évvel ezelőtt – és amiről ismét beszélt Pekingben 2014 szeptemberében – nem vált-e túlságosan naivvá. Nos, az ember egyre több olyan Kínában élő külföldivel találkozik, akik hangot adnak kiábrándultságuknak és aggodalmuknak Kína utóbbi időben tapasztalható viselkedése miatt. Ami különösen szembetűnő, az azoknak a külföldi cégvezetőknek a nagy száma, akik azt kérdezik, hogy van-e még jövőjük Kínában.

Carter közelmúltbeli látogatása egy alacsony költségű, magas hozamú lehetőség volt Kína számára ahhoz, hogy elkezdje megfordítani a csökkenő bizalomnak ezt a hullámát. Csak arra lett volna szükség, hogy megünnepeljék Carter és Teng 1979-es történelmi partnerségének évfordulóját, és kijelentsék, hogy ennek a rendkívül fontos globális kapcsolatnak most folytatódnia kell. Ehelyett a kínaiak újra és újra olyan üzeneteket küldenek, amelyekben sok a ki nem mondott sejtetés: „Mostantól kezdve a mi feltételeink szerint fognak tárgyalni velünk, különben a külföldi vállalkozások működését korlátozzák és megtagadják a vízumokat a szabadgondolkodó tudósoktól és újságíróktól [...]. Mivel tudjuk, hogy kevesen engedhetik meg maguknak, hogy kizárják őket a jövedelmező kínai piacról, mi itt Pekingben újraírhatjuk a játékszabályokat.”

10 Pinyin átírásban: *jingong*.

11 Pinyin átírásban: *fuhsing*.

Ez nem azt jelenti, hogy Kína nem szeretné, hogy jobbak legyenek a kapcsolatai az Egyesült Államokkal, hanem azt, hogy a saját feltételei szerint szeretné ezt. A pathhelyzetet tetézi, hogy diplomáciai tisztviselőink a Fehér Házban és a külügyminisztériumban viszonylag kevésbé érdeklődnek Kína iránt és kevés tapasztalattal rendelkeznek Kínát illetően, ráadásul elvonja a figyelmüket a sok más sürgető probléma a világ más részein. Mindemellett olyan elnökünk van, akinek meglehetősen hűvös a modora, és aki eddig nem igazán tudott összemelegedni kínai kollégájával, Hszi Csin-pinggel.

Összegzésként elmondható, hogy az, amire régen „a Nyugatként” utaltak, most egy olyan egyre kezelhetetlenebbé váló helyzettel találja szemben magát, amelyben a hatalmi egységű megváltozik. Ez egy olyan tény, amit eddig csak néhányan ismertek igazán fel, és még kevesebben illesztettek be a Kínához való közeledés új formuláiba. Továbbra is nosztalgiával gondolunk azokra a napokra, amikor a kínai vezetők még követték Teng szavait, aki azt mondta, hogy „rejtjük el a képességeinket, és várjuk ki a mi időnket” (*taokuang janghu*¹²). Teng ezalatt nem azt értette, hogy Kínának örökre vissza kell fognia magát, hanem az, hogy még nem jött el az ideje annak, hogy az ország megjelenítse globális törekvését. Most azonban, hogy az ország erősebb, úgy tűnik, hogy a vezetői szerint végre eljött az idejük, és már arra sem hajlandóak, hogy hangsúlyozzák a „békés felemelkedés” (*hoping csüecs*¹³) megnyugtató fogalmát.

Új hozzáállásuk alapjául egy ki nem mondott figyelmeztetés szolgál: „Ha Kína nem kapja meg azt, amit akar békés úton, most már elég erősek vagyunk ahhoz, hogy más módon szerezzük meg, és nem törődünk vele különösebben, hogy közben ki sértődik meg.” Úgy tűnik, hogy a kínaiak ezzel azt szeretnék mondani (anélkül, hogy túl szókimondóak lennének), hogy most már a saját és nem a mi játékszabályaink alapján kell számolni velük. Akár tetszik, akár nem, ez a világ új valósága.

Az új kihívás pedig egy új és igazán fogas kérdést is felvet: képesek lesznek-e a nyugati

demokráciák valaha is arra, hogy elfogadják Kínát olyannak, amilyen, annak érdekében, hogy hatékonyabban vegyék fel a küzdelmet a minket fenyegető számos új globális problémával, például az éghajlatváltozással, a járványokkal, a terrorizmussal és az atomfegyverek terjedésével?

(*The New York Review of Books*)

Marion Löhndorf

Költő a fronton: Siegfried Sassoon
háborús naplói

A Cambridge-i Egyetem jóvoltából a nyilvánosság számára is hozzáférhetővé váltak az I. világháború egyik legjelentősebb angol katonaköltőjének naplói. A feljegyzések segítségével mi is nyomom követhetjük azt az utat, amit Siegfried Sassoon a háború elején érzett eufóriától a kiábrándultságig és a háború nyilvános ellenzéséig bejárt.

„Kelt vasárnap éjjel, annak biztos tudatában, hogy holnap reggel meghalok” (*Sunday night, fully expecting to get killed on Monday morning*) írta naplójába Siegfried Sassoon 1917. április 15-én Arras-nál, a nyugati fronton. Kézírása általában jól olvasható, de helyenként – mint például itt is – meg-megremegnek a betűk, a sorok pedig összefolynak. Sassoon verseiben megörökíti a halált, amihez minden nap közel került a franciaországi lövészárkokban, és egyúttal emléket állít az „*egyáltalán nem hősi halottaknak, akik ágyútöltelékévé váltak*” (*unheroic Dead who fed the guns*). A halál és a lövészárkokban átélt szörnyűségektől való iszonyat a fő témája a Nagy Háború, azaz az I. világháború idején írt naplóinak is.

Naplók a lövészárkokból

Siegfried Sassoon (1886–1967) sokan az I. világháború leghíresebb angol költőjének tartják. Szenvedélyes naplóíró volt, aki a fronton átélt élményeit is gondosan lejegyezte. Mivel

12 Pinyin átírásban: *taokuang yanghui*.

13 Pinyin átírásban: *heping jueqi*.

az eredeti dokumentumok meglehetősen rossz állapotban vannak, így sokáig csak a költő életrajzírója, Max Egremont tekinthette meg őket. Sassoon feljegyzéseit azonban mostantól bárki elolvashatja, a Cambridge-i Egyetem jóvoltából ugyanis nemrégiben az interneten keresztül a nagyközönség számára is hozzáférhetővé vált a katonaköltő 23 jegyzetfüzete.¹⁴

Az egyetem 2009-ben, 1,25 millió angol fontért vásárolta meg a költő hagyatékát. A pénz egyebek között egy adománygyűjtő akció jóvoltából gyűlt össze, amit Max Egremont mellett Andrew Motion, Michael Morpurgo, illetve Sebastian Faulks is támogatott. Az interneten olvasható jegyzetfüzetek az 1915–1927, illetve az 1931–1932 közötti éveken keletkeztek. A háborús naplók képezik a hozzáférhetővé tett anyag gerincét, de a digitalizált iratok között van két olyan füzet is, amelyek az 1916–1918 közötti időszakból származnak és Sassoon háborús verseinek vázlatait, illetve tisztázatait tartalmazzák.

A projekt nem csupán a naplók tartalma miatt rendkívül érdekes, ugyanis az egyetem nem pusztán a digitalizált szöveget adta közre. A jegyzetfüzetek minden egyes oldaláról felvétel készült, így az olvasó oldalról-oldalra lapozhatja azokat. Látható, hogy milyen fizikai állapotban vannak a lapok, milyen a kézírás. Utóbbiról leolvasható a sietség, a habozás, a szorongás és más érzelmek. A borítón és a papíron levő nyomok segítségével következtethetünk arra, hogy milyen körülmények között íródhatott az adott bejegyzés. Az 1916 júniusa és augusztusa közötti időszakból származó napló például sárfoltos, az oldalak jól láthatóan nedvesek voltak, amikor írtak rájuk. Több oldalra gyertyaviasz csöppent, ezekre minden bizonnyal éjszaka vagy este írhatta a költő. A naplókat lapozgatva egy egész világ nyílik meg előttünk, amelyet a háború határoz meg, de egyben túl is mutat azon.

A naplókban sokféle bejegyzés található: feljegyzések, versek, az alakulat tagjait felsoroló névjegyzékek, jegyzetek a katonai egységek felvonulásáról és ábrák a lövészárkokról, idézetek és levelek átiratai. A szerző ír, firikál, áthúz és rajzol, hol tollal, hol ceruzával. A naplók bizonyítják, hogy Sassoon tehetséges alkalmi

grafikus volt; egyik tollrajza például egy tábori kórházat örökít meg, 1916-ban pedig „egy tiszt lelkét” figurázta ki egy karikatúrával.

Különösen érdekes az a bejegyzés, ami Sassoon egyik bajtársának (aki egyben egykori cambridge-i diáktársa is volt) halála alkalmából íródott, akinek a sírjára a szerző csak egyetlen szál kankalint és némi borostyánt tehetett. Érezhető, hogy a veszteség hatása alatt még keresgéli a szavakat, ugyanakkor már szinte minden sorban dolgozik a költői én is, aki a valóságot nem kizárólag a saját emlékezete kedvéért rögzíti, hanem már a lírai megfogalmazásra is ügyel. A *cowslip* szót például áthúzza, és *primrose*-t ír a helyébe (mindkét szó kankalint jelent, de az előbbi inkább köznyelvi, míg az utóbbi inkább az irodalmi nyelvre jellemző). A temetésről szóló bejegyzés végén több sor is át van húzva, de még olvasható: itt már-már egy félkész vers áll össze az elesett baráthoz címzett búcsúszavakból.

A háború előtt Sassoon gondtalan, anyagilag független életet élt; olyan életet, amelyben a legnagyobb izgalmakat a krikett és a rókavadászatok jelentették. A háború kezdetén még osztozott abban az eufóriában, amit sok más Európában harcoló katona érzett, és epekedve várta, hogy „megízlelje a szörnyűséget”, „a borzalmak valódi ízét” (*a genuine taste of the horrors*). Akkoriban, ahogy írja, kívánta a halált... A háború előtti életét mindig is börtönnek tekintette, és elképzelhetetlennek tartotta, hogy valaha is visszatérjen hozzá. Szabadságot akart – jegyezte fel 1915 decemberében –, nem pedig kényelmet. De miközben Sassoon hadnagy az általa végrehajtott merész küldetésekkel kiérdemelte a „Mad Jack” (Őrült Jack) becenevet és több alkalommal is megsebesült, a harc iránt érzett szenvedélye átadta helyét a növekvő kiábrándultságnak, ami *A katona nyilatkozatában* (*A Soldier's Declaration*) érte el tetőpontját. Sassoon 1917 júliusában az angol parlament „politikai hibái és képmutatása” ellen emelt szót, és dühösen elítélte a „közönyt és önelégültséget”, amivel Anglia meghosszabbítja az értelmetlen tömegmészárlást.

Háborúellenes írásai miatt Sassoon kis híján hadbíróság elé került. Talán ő maga is azt remélte, hogy így lesz, ám végül – barátja, Robert Graves közbenjárására – „gránátnyomás” (így nevezték

14 A naplók az alábbi linken érhetők el: <http://cudl.lib.cam.ac.uk/collections/sassoon>.

annakidején a PTSD-t, azaz a poszttraumás stressz zavart) miatt gyógykezelésére küldték a skóciai Craiglockhart szanatóriumba. Kezelőorvosa W. H. Rivers pszichiáter-antropológus lett, akivel Sassoon élethosszig tartó barátságot kötött. Pat Barker angol író nagy sikert aratott Felépülés-trilógiájában dolgozta fel Sassoon élményeit, illetve a Rivers-szel kötött barátságát. A trilógia kötetei *Regeneration (Felépülés, 1991)*, *The Eye in the Door (A szem az ajtóban, 1993)*, és *Ghost Road (Szellemelek utcája, 1995)* címmel jelentek meg.¹⁵

„A legnagyobb kaland”

Sassoon, aki a brit hadsereg katonájaként harcolt az I. világháborúban, már a háború vége előtt hírnevet szerzett magának katoná-

költőként, és bár a versírást haláláig folytatta, emlékiratait pedig a kritikusok is elismeréssel fogadták, ismertségét mindvégig elsősorban a háborús verseknek köszönhette.

„*És a halál a legnagyobb kaland mind közül*” (*And death is the best adventure of all*) – írja naplójába 1916. május 2-án, majd hozzátette: „*Az élet most túl drága mindannyiunk számára, túl drága ahhoz, hogy sokáig ragaszkodjunk hozzá*” (*Life is precious to us all now, too precious to keep long.*). Amikor a halálról, mint a legnagyobb kalandról és az élet érték(telenség)éről írt, még csak húszéves volt. A háború izgalma nemsokára átadta helyét az általa kiváltott iszonyatnak...

(*Neue Zürcher Zeitung*)

15 A *Felépülés*, azaz a trilógia első része magyarul is olvasható.

E SZÁMUNK SZERZŐI:

<i>Balogh Tibor</i> habil. DSc., főiskolai tanár, Szeged	Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Polgári Jogi Tanszék / vezető tanácsadó, NFFKÜ
<i>Botlik József</i> történész, Budapest	<i>Kapronczay Károly</i> történész, Budapest
<i>Farkas Zoltán</i> szociológus, habil. egyetemi docens, ME Szociológiai Intézet, Miskolc	<i>Kapronczay Katalin</i> könyvtáros, orvostörténész, Budapest
<i>Győri Szabó Róbert</i> egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem, Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar, Győr	<i>Dr. Tokaji András</i> , a zenetudományok kandidátusa, zeneszociológus, Budapest
<i>Dr. Hajdú Gergely</i> PhD-hallgató, Pécsi	<i>V. Molnár László</i> történész, Budapest

TARTALOMJEGYZÉK

Farkas Zoltán: A társadalmi elismerés 1

SZÁZADOK

V. Molnár László: Egy „szelíd, világító” történész
(Tardy Lajos halálának 25. évfordulójára) 14

Botlik József: A vasfüggöny árnyékában a határ két oldalán (1. rész)
Nyugat-Magyarország és az Őrvidék 1945–1956–1989 27

Győri Szabó Róbert: 1956 és a zsidókérdés Magyarországon 49

MŰHELY

Tokaji András: Félelem az ürességtől. Horror vacui 65

Dr. Hajdú Gergely: Az Európai Unió Horizon 2020 keretprogramjának
rendszere és várható hatása 90

NAPLÓ

Balogh Tibor: Rapszodikus bormustra borkalauz nélkül 100

Kapronczay Katalin: Egy magyar főúr és udvartartása a 17. században 106

Kapronczay Károly: Miből támogatják a kultúrát? 109

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

David Rieff: A szakértők viláгурalma (111) *Rory Fanning*: Az afganisztáni háború(k)
afgán szemmel (117) *Ulrich Herbert*: Megjelent Heinrich August Winkler Nyugat-
sorozatának harmadik kötete (119) *Orville Schell*: Kína visszavág (121) *Marion
Löhndorf*: Költő a fronton: Siegfried Sassoon háborús naplói (126)

KÉPEK

Károlyi András grafikái

**Kérjük, adója 1%-ával idén is támogassa a
Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
ismeretterjesztő tevékenységét!**

**Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
Adószám: 19002457-2-42**

**A tavalyi évben 408 448 Ft felajánlást kapott a
Tudományos Ismeretterjesztő Társulat,
melyet az ismeretterjesztés népszerűsítésére fordítottunk.**

Köszönjük múlt évi felajánlását!

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2015. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 31 200 Ft helyett 21 840 Ft
Fél évre: 15 600 Ft helyett 10 920 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 22 800 Ft helyett 17 100 Ft
Fél évre: 11 400 Ft helyett 8580 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 24 000 Ft helyett 18 000 Ft
Fél évre: 12 000 Ft helyett 9060 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 15 600 Ft helyett 10 500 Ft
Fél évre: 7800 Ft helyett 5280 Ft

Akciónk a 2015. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
 - zöldszámon: 06-80-444-444
 - e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
 - faxon: 06-1-303-3440
- levélben: MP Zrt. Hírlap Üzletág, Budapest 1008.

A 2013. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 500 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

